

Riječki filološki portreti

Stolac, Diana

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2006**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:414172>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported / Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Biblioteka časopisa *Fluminensia*

Diana Stolac

RIJEČKI FILOLOŠKI PORTRETI

BIBLIOTEKA ČASOPISA *FLUMINENSIA*

Recenzenti:
prof. dr. sc. Ivo Pranjković
prof. dr. sc. Irvin Lukežić

FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA KROATISTIKU
BIBLIOTEKA ČASOPISA *FLUMINENSIA*

Knjiga 2.

Urednički savjet biblioteke:
Irvin Lukežić, Ines Srdoč-Konestra, Marija Turk

Urednica:
Ines Srdoč-Konestra

Nakladnik:
Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za kroatistiku

Za nakladnika:
dr. sc. Elvio Baccarini, izv. prof.

Recenzenti:
prof. dr. sc. Ivo Pranjković
prof. dr. sc. Irvin Lukežić

Likovna oprema i grafičko rješenje:
Zvonimir Pliskovac

Lektorica:
mr. sc. Sanja Holjevac

Korektorica i sastavljačica kazala imena:
Anastazija Vlastelić

100
Diana Stolac

RIJEČKI FILOLOŠKI PORTRETI

Rijeka, 2006.

Kazalo

Proslov	7
Filološke teme i dileme u 19. stoljeću	9
Riječki filološki krug	27
Fran Kurelac	45
Vinko Pacel	67
Ivan Dežman	85
Fran Pilepić	111
Jakov Antun Mikoč	127
Božo Babić	141
Sažetak	161
Sažetci na stranim jezicima (engleski, njemački, talijanski, češki, mađarski)	164
Literatura	183
Urednička napomena	197
Kazalo imena	199

PROSLOV

Proučavanje povijesti hrvatskoga jezika lako nas može dovesti do toga da nam se počne činiti da je svaki događaj iznimno značajan, da je svaki pojedinac dao nezamjenjiv doprinos razvoju književnoga jezika te da je svako stoljeće prijelomno. Ali, i površan poznavatelj razvoja hrvatske pismenosti nedvojbeno će utvrditi da takve epitete može ponijeti 19. stoljeće. Obilježile su ga predilirske najave velikih odluka i ilirski pokret s uobličavanjem brojnih filoloških pitanja, čije je rješavanje zaokupilo sljedeće naraštaje hrvatskih filologa.

Time, naravno, nije započela standardizacija hrvatskoga jezika, dapače, već su se brojala više od dva stoljeća od prvih leksikografskih zapisa, gramatičkih opisa i ortografskih koncepcija. Ali, i dalje neka značajna standardološka pitanja nisu nalazila svoje odgovore. Polagan i ustrajan (a za neke, pak, spor) tempo traženja odgovora značajno je ubrzalo 19. stoljeće, koje je i u društvenim i u humanističkim te napose u prirodnim znanostima donijelo više novih spoznaja negoli nekoliko prethodnih.

Što je bilo u to vrijeme s Rijekom?

Na hrvatskoj je filološkoj sceni sredinom devetnaestoga stoljeća Rijeka bila obilježena kao značajno središte. Tu je jedno vrijeme djelovao znameniti filolog Fran Kurelac, pa je i nakon odlaska iz Rijeke ostao uz nju tako jasno povezan da su povjesničari jezika njegovu filološku misao prozvali *riječkom filološkom školom*, premda je brojne radove s tom književnojezičnom koncepcijom pisao i izvan Rijeke (u Zagrebu, Đakovu...). Najjače su ga veze stalno vraćale Rijeci zbog izuzetnoga odnosa što ga je uspio za svojega učiteljskog rada ostvariti sa svojim učenicima. Naime, među njegovim su sljedbenicima bili Bude Budisavljević, Ivan Dežman, Fran Pilepić, Ivan Fiamin i Ivan Črnčić, većinom učenici riječke gimnazije, kojima je vidike prema hrvatskome jeziku proširio upravo Kurelac.

Pripremajući posljednjih godina knjigu *Riječki filološki portreti* dvojila sam o tome koje bi filologe valjalo obuhvatiti, odnosno što sve može značiti i znači "riječki". Držim da je barem desetak filologa koji su u Rijeci i njezinoj okolici djelovali u 19. stoljeću, ili bili uz Rijeku i riječki prsten vezani, zaslužilo svoje mjesto u takvome albumu portreta. To su (navedimo ih abecednim redom ne prejudicirajući nekim drugim redoslijedom preuranjene zaključke o njihovu značaju): *Đuro Augustinović, Božo Babić, Bude Budisavljević, Ivan Črnčić, Ivan Dežman, Ivan Fiamin, Fran Kurelac, Antun Mažuranić, Jakov Antun Mikoč, Vinko Pacel, Fran Pilepić* i *Adolfo Veber Tkalčević*. Njihov je odnos prema temeljnim jezikoslovnim pitanjima 19. stoljeća naznačen u uvodnim tekstovima – *Filološke teme i dileme u 19. stoljeću* i *Riječki filološki krug*, dok je većina predstavljena i zasebnim studijama u ovoj knjizi.

Držim potrebnim i opravdanim govoriti o riječkim filolozima zbog kojih Rijeka u 19. stoljeću na jezikoslovnome planu ne samo da nije bila provincija, nego je Rijeka bila jedno od triju hrvatskih središta u kojima se promišljala standardizacija hrvatskoga jezika. Kurelčevi poticaji zagrebačkim filolozima značajno su doprinijeli normiranju hrvatskoga jezika, i onda kada su bili suprotni njegovim prijedlozima i prijedlozima njegovih učenika i sljedbenika.

Ova je knjiga i moj dug prema gradu koji me prije dvadesetak godina prihvatio i postao moj novi dom.

Diana Stolac

FILOLOŠKE TEME I DILEME U 19. STOLJEĆU

Od prvih hrvatskih tiskanih normativnih priručnika – rječnika Fausta Vrančića iz 1595. godine¹ i gramatike Bartola Kašića iz 1604. godine² – mogu se pratiti standardizacijski procesi koji pokušavaju, u početku na temelju postojećega renesansnoga književnojezičnog ostvaraja, a kasnije usporedo s izvornim i prijevodnim, književnim, liturgijskim, administrativnim i drugim tekstovima, oblikovati hrvatski književni jezik. U tome jezikoslovce vodi svijest o jezičnome jedinstvu razjedinjenoga nacionalnog teritorija. O stremljenju tome istome cilju svjedoče tisuće stranica gramatičkih opisa, rječnika, grafijskih ogleđa, pravopisnih uputa i sličnih jezikoslovnih tekstova, i onda kada su realizacije bile lokalno obilježene i sa stanovišta povijesti književnoga jezika nazivane različitim književnojezičnim tipovima.³

Ovi višestoljetni standardizacijski procesi rezultiraju u 19. stoljeću nizom riješenih normativnih dvojbi, ali s još više otvorenih gramatičkih, leksičkih i pravopisnih pitanja. Vidljivo je to već i ako samo bacimo pogled na jezikoslovnju literaturu objavljivanu početkom 19. stoljeća: tiskaju se prve kajkavske gramatike⁴ uz istovremeni uzlet objavljivanja štokavskih gramatika različitih osnovica (jedne

¹ Faust Vrančić, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatica et Ungaricae*, Venezia 1595.

² Bartol Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, Rim 1604.

³ Usp. Vince 1978; Vončina 1992/3; Moguš 1993; Samardžija 1997; Katičić 1999... (Cjeloviti su bibliografski navodi u popisu literature na kraju knjige.)

⁴ Npr. Josip Matijević, *Horvatzka Grammatika oder kroatische Sprachlehre*, Zagreb 1810.; Josip Đurkovečki, *Jezičnica horvatsko-slavinska za hasen slavincev i potreboču ostaleh stranskoga jezika narodov*, Pešta 1826.; Ignac Kristijanović, *Grammatik der Kroatischen Mundart*, Zagreb 1837.

osnovice dubrovačke jekavske,⁵ ali i dviju ikavskih osnovica – slavonske⁶ i ličke⁷), objelodanjuju se rječnici različitih leksikoloških koncepcija,⁸ a između njih je svakako najsveobuhvatniji Stullijev rječnik,⁹ dok se na planu pisma još uvijek ne nalazi općeprihvaćeni latinički grafijski model, premda se ne može zanijekati pokušaje raznih pravopisnih povjerenstava u pronalaženju najboljega modela i njegovu standardiziranju.¹⁰

Kako je bilo s ostvarajem tih opisanih jezičnih modela, najbolje pokazuje raznovrsnost od najviših dosega kajkavske komedije preko pučkih kalendara i štokavskih predilirskih djela do prvoga objavljenoga cjelovita prijevoda *Biblije* iz Katančičeva pera 1831. godine.¹¹

Ilirski pokret kao narodni kulturni pokret u okviru hrvatskoga narodnog preporoda obilježio je tridesete i četrdesete godine 19. stoljeća u Hrvatskoj.¹² Cilj je hrvatskoga narodnog preporoda bio opća integracija hrvatskih prostora, odnosno sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom, te posebno borba protiv mađarskoga hegemonizma kao izvrsno percipiranoj realnoj prijetnji Hrvatskoj na svim razinama, od namjere da se mađarski jezik uvede u hrvatske škole do onih širih, gospodarskih. Ciljevi su, pak, ilirskoga pokreta kao kulturnoga stremljenja boljoj budućnosti nacije bili uži, pa bi se mogli svesti na uvođenje hrvatskoga jezika u opću javnu uporabu te uređivanje i prihvaćanje jedinstvenoga pravopisa/slovopisa, što je sve vodilo temeljnome cilju – ujedinjenju svih Hrvata u hrvatskome jeziku.

⁵ To je *Grammatica della lingua Illirica* Francesca Marije Appendinija (Dubrovnik 1808.¹).

⁶ To je *Grammatik der illyrischen Sprache* Ignjata Alojzija Brlića (Budim 1833.¹).

⁷ To je *Nova ričoslovica ilirička* Šime Starčevića. Starčević je te 1812. godine u Trstu objavio zapravo dvije gramatike, jer je osim ove poznate *ričoslovice* objavio i svoju manje poznatu gramatiku francuskoga jezika – *Novu ričoslovicu iliričko-francesku*.

⁸ Raspon je od manjih rječnika s pratećim gramatikama (kao što je npr. *Ričoslovník iliričkoga, italianskoga i nimačkoga jezika s jednom pridpostavljenom gramatikom ili pismenstvom* Josipa Voltića, objavljen u Beču 1803.) do velikih višesveščanih višejezičnih rječnika, u kojima svaki od jezika može biti i jezik natuknice (kao što je to u Stullijevu rječniku).

⁹ Joakim Stulli, *Dictionarium*, Budim 1801.; *Rječosložje*, Dubrovnik 1806.; *Vocabolario*, Dubrovnik 1810.

¹⁰ Od tih je povjerenstava najpoznatije povjerenstvo osnovano u Zadru 1820. godine.

¹¹ Za svaki je narod prijevod, a posebice objavljivanje prijevoda *Svetoga pisma* kulturni događaj najviše razine. Kašićev je prijevod iz 1625. godine ostao nažalost do 1999. godine u rukopisu. Tako je puna dva stoljeća mlađi Katančičev prijevod naš prvotisak *Biblije*. Za recentne jezične analize Katančičeva prijevoda usp. Moguš 1998b i Despot 2006.

¹² Povijesni su podatci prema Šišić 1975.

Ujedinjenje u jeziku moglo se čitati, a tako se i čitalo, i kao ujedinjenje hrvatskoga naroda. Izjednačivanje jezika i naroda nije novina toga vremena.¹³ Dapače, u jednome od prvih hrvatskih povijesnih izvješća, u zapisu popa Martinca nakon teškoga hrvatskog poraza u bitci na Krbavskome polju 1493. godine, izriječkom se kaže da Turci *nalegoše na jazik hrvatski*. Ilirsko, pak, izjednačivanje jezika i nacije valja promatrati u okviru 19. stoljeća i sličnih nacionalnih pokreta diljem Europe te ga se ne bi smjelo strogo propitivati i ocjenjivati sa stanovišta suvremenih teorijskojezičnih spoznaja, koje jezičnu bit definiraju iz jezika sama.

Vratimo se ilirizmu i ilircima.¹⁴ Brojni su mladi građanski intelektualci odgovorili na nacionalni kulturni poziv i mnogo se mladenačke energije u nj slilo. Bilo je, naravno, i starijih iliraca kao što je to bio jedan od prvaka i ideologa grof Janko Drašković (Zagreb 1770. – Radgona 1856.), autor spisa *Disertacija iliti razgovor*, kojim je još 1832. godine između ostaloga tražio i da se uredi hrvatski jezik. Ipak, mlađi su obilježili pokret, a između njih je svoje vodeće mjesto nedvojbeno zaslužio Ljudevit Gaj (1809. Krapina – 1872. Zagreb). U povijesti hrvatskoga slovopisa ostaje zabilježen kao reformator, koji je s tek napunjenih 20 godina 1830. napisao i objavio knjižicu *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, nudeći dijakritički model po uzoru na češki slovopis, da bi 1835. godine člankom *Pravopis* položio temelje našoj suvremenoj latiničkoj grafiji.¹⁵

Osim Gaja i Draškovića najistaknutiji su provoditelji preporodnih zamisli bili književnici Dragutin Rakovac i Ljudevit Vukotinović, profesor Matija Smodek, te mladi Ivan Derkos, koji 1832. godine u svojoj brošuri na latinskom jeziku *Genius patriae (Domovinski genij)* poziva na izgradnju zajedničkoga hrvatskog jezika za sve Hrvate na narječju kojim se govori u Dalmaciji i Slavoniji, na ikavskoj štokavštini.

Među ilircima su bili rodoljubni pjesnici Ivan Mažuranić, Dimitrij Demeter, Pavao Štoos, Antun Mihanović, Stanko Vraz i Petar Preradović, ali i autori drugih

¹³ O izjednačavanju naziva za jezik i naziva za narod usp. Zelić-Bučan 1971 : 1-18, 38-48; Katičić 1989 : 97-109; Stolac 1996 : 107-121.

¹⁴ Podatci o ilircima prema ekciklopedijskim i leksikonskim izdanjima (navedenima u popisu literature).

¹⁵ Držimo značajnim naglasiti razliku između grafijske ponude u Gajevoj knjižici i u njegovu članku, posebno zbog čestih simplifikacija u općoj i popularnoj literaturi koja obično ne spominje članak iz 1835. i grafiju u njemu zabilježenu pripisuje *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisanja* iz 1830. godine. Usp. Moguš-Vončina 1969, Vončina 1985 i Moguš 2002.

književnih djela – dramatičar Ivan Kukuljević Sakcinski ili putopisci Matija Mažuranić i Antun Nemčić Gostovinski. Pristupili su im i stvaraoci na drugim umjetničkim područjima, kao skladatelj Vatroslav Lisinski i slikar Vjekoslav Karas, i drugi. Upravo u vrijeme ilirskoga pokreta iz njihovih pera nastaju npr. tekst hrvatske himne *Horvatska domovina*, najpoznatije hrvatske budnice *Horvatom sloga i sjedinjenje*, *Prosto zrakom ptica leti* ili *Zora puca bit će dana* i prva hrvatska opera *Ljubav i zloba*. Mnoge je ličnosti koje su imale ključne uloge u društvenom, kulturnom i političkom životu u vrijeme ilirizma ovjekovječio portretist Mihael Stroy.

Tijekom hrvatskoga narodnog preporoda izdavale su se razne novine da bi se probudila nacionalna svijest u Hrvata. Gaj pokreće 6. *proszincza* (= siječnja) 1835. godine¹⁶ novine na kajkavskom književnom jeziku "Novine Horvatzke". Od 1836. na štokavštini izdaje "Ilirske narodne novine" s prilogom "Danica ilirska". "Danica" je bila prvi hrvatski književni časopis, ali je imala i daleko širu kulturnu funkciju. I nakon razmimoilaženja u ilirskome vodstvu, značajnim dijelom upravo zbog različitoga poimanja funkcije novina (Gaj vs. Vraz, Vukotinović i Rakovac), novine i časopisi ostaju značajnim književnim medijem, pa je tako Vrazovo "Kolo" ostalo jednim od najvažnijih hrvatskih časopisa do danas.

Između brojnih¹⁷ tekstova kojima se pokušalo objasniti bit ilirskoga pokreta svakako valja izdvojiti poduži tekst Bogoslava Šuleka *Što namēravaju Iliri? iz 1844. godine*, oblikovanom kao niz jednostavnih pitanja i kratkih preciznih odgovora.¹⁸

Hrvatski se sabor 1847. godine posljednji put sastao kao hrvatski staleški sabor. Političku su većinu činili narodnjaci – ilirci; dok je manjina bila mađaronska, usmjerena prema našim sjevernim susjedima. Između brojnih traženja koja je Sabor 1847. g. postavio pred habsburšku vlast svakako su najznačajnija ona koja su trebala voditi ostvarivanju potpune samostalnosti i nezavisnosti Hrvatske od Ugarske: traženje za osnivanjem samostalne hrvatske vlade, podizanje Akademije na rang sveučilišta, a zagrebačke biskupije na rang nadbiskupije, a u tome je kontekstu bilo i proglašenje hrvatskoga jezika službenim jezikom u Hrvatskoj.

¹⁶ Nužno je upozoriti da je oznaka mjeseca u kojemu su novine objavljene pisana, naravno, kao i cijele novine, na kajkavskome, te da to označava mjesec siječanj. Naime, površnim bi se čitanjem novine mogle smjestiti na kraj (prosina) umjesto početka (siječanj) 1835. godine.

¹⁷ Usp. izbor u: *Hrvatski narodni preporod* 1965; *Programski spisi* 1997.

¹⁸ Cjelovito objavljeno u: *Programski spisi* 1997 : 219-264.

Više se ne govori o ilirskome imenu jezika, jer su ga austrijske vlasti upravo te 1847. godine ukinule, nego je ono zamijenjeno hrvatskim imenom.¹⁹

Revolucionarno vrenje 1848. godine samo je proširilo listu hrvatskih traženja, od kojih su neki ostvareni, ali još nije bilo vrijeme za ostvarenje glavnoga cilja – sjedinjenje hrvatskih zemalja i samostalnost Hrvatske prema političkom programu hrvatskoga nacionalnog pokreta.

Ta nepuna dva desetljeća, koliko je ilirski pokret trajao, obilježila su hrvatsku kulturnu, posebice filološku povijest, i uz sve pogreške koje danas lako iščitavamo iz krivoga zaključka o Hrvatima kao potomcima Ilira ili pak iz siline mladenačkoga bunta zbog kojega je tek dio pisane baštine bio prihvaćen kao temelj za stvaranje modernoga književnog jezika. Zbog ovoga posljednjega ilirci veličaju dubrovačke autore, dok "zaboravljaju", ili bar stavljaju u drugi red, renesansne autore čakavskoga književnojezičnog izraza ili autore iz 17. stoljeća koji su pisali na hibridnome jezičnome tipu, a posebno je u tome loše prošla kajkavska pisana tradicija. Ovo je posljednje prilično nelogično i neočekivano, s obzirom na činjenicu da je kajkavski Zagreb bio središte u kojemu se "sve" događalo, a i većina su iliraca bili rodom kajkavci.

Što je, dakle, usprkos nekim očitim promašajima, bila ilirska zasluga?

Između osnovnih standardizacijskih pitanja što su ih razriješili ilirci bili su izbor štokavštine kao osnovice za formiranje nacionalnoga književnog jezika, čime se riješio najveći broj osnovnih jezičnih pitanja na fonološkoj, morfološkoj i sintaktičkoj razini, te uređenje latiničke grafije pomoću dijakritičkih znakova prema značajkama fonologije hrvatskoga jezika.²⁰ Naravno, nužnost bržega rješavanja temeljnih standardizacijskih problema svakako je potakao uspjeh u Saboru – hrvatski je jezik službeni jezik administrativnoga upravljanja,²¹ pa je time određen i pravac razvoja hrvatskoga jezika kao jezika naobrazbe.

Zbog raširenosti štokavštine, štokavske pisane tradicije te brojnosti štokavskih gramatika bio je logičan izbor upravo štokavske osnovice za formiranje nacionalnoga književnog jezika, a isto je tako bilo potpuno logično da su otpor prema tome izboru pružali samo malobrojni kajkavci. Među posljednjim borbama

¹⁹ O položaju hrvatskoga jezika te o hrvatskom jeziku na zagrebačkom sveučilištu sredinom 19. stoljeća usp. niz članaka Milana Moguš (Moguš 1995/96, 1996a, 1996b i 1998).

²⁰ Detaljnu analizu jezikoslovnih problema prve polovice 19. stoljeća usp. u: Vince 1987.

²¹ Već je spomenuto da je to bilo 1847. godine. Usp. Moguš 1996.

za književnu kajkavštinu bio je Ignac Kristijanović, čija je gramatika kajkavskoga književnog jezika *Grammatik der kroatischen Mundart* izašla 1837. godine (s dodatkom 1840. godine), članci u obranu kajkavštine još 1848. i 1849. godine, a njegov je kajkavski časopis "Danica zagrebečka" izlazio od 1834. sve do 1850. godine. I dok su ga na početku ilirci percipirali kao opasnost te shodno tome s njim polemizirali, napadajući njegovu jezičnu koncepciju, s vremenom je njihov status ojačao, a njegova oštrica otupjela, pa se na Kristijanovića počelo gledati blagonaklono. Štokavska osnovica standarda nije više bila upitna.

S druge se, pak, strane uređenje latiničke grafije pokazalo tvrdim orahom. U nekim je sredinama polovicom 19. stoljeća nova *ilirska* ili Gajeva grafija bila teško prihvaćena. Ili, da ostanemo u onodobnome nazivlju – *ilirski pravopis*. Premda valja reći da će do pravoga ilirskoga pravopisa, u suvremenome značenju ovoga naziva, trebati još malo pričekati – prvi će, pod naslovom *Pravopis jezika ilirskoga*, biti objavljen tek 1850. godine s potpisom autora Josipa Partaša.²² A i taj će pravopis još uvijek biti samo skica za rješavanje pravopisnih problema.²³

Među bosanskim se franjevcima *ilirska* grafija sporo probijala, što je prouzročilo oštru "pravopisnu" borbu četrdesetih godina između pristaša Kujundžičeve grafije i nove, Gajeve, grafijske reforme. U Zadru je od 1844. godine časopis "Zora dalmatinska" tiskan starijom grafijom. Ipak, pokretač časopisa Ante Kuzmanić popušta 1849. godine i prelazi na ilirsku grafiju. U to je vrijeme u Zadru djelovao liječnik Đuro Augustinović, čiji je opis fonetskog pravopisa ("blagoglasja") u djelu *Misli o ilirskom pravopisu* iz 1846. godine pokušaj uređivanja slovopisnih i pravopisnih pitanja na način koji nije mogao uroditi plodom, ne samo zbog uključivanja ćiriličnih slova u hrvatsku latiničku abecedu nego ponajprije zbog njegova radikalizma. No, drugi značajan filolog Šime Starčević i dalje je, kažu, "tvrdoglav" pa pokušava zadržati *dalmatinsku* grafiju i odbija "novotarije mladaca iz Zagreba". U Zagrebu, pak, već spomenuti Ignac Kristijanović napušta 1847. godine svoj "stari zagrebački pravopis" i prihvaća *ilirski*, dakle *gajicu*, na kojoj dalje tiska svoju "Danicu zagrebečku" – ali književnom kajkavštinom.

Obvezatnost uporabe i time pravnu zaštitu grafija dobiva tek u sedmom desetljeću 19. stoljeća: kancelar Ivan Mažuranić propisuje uporabu Gajeve ortografije u hrvatskoj nastavi odlukom br. 3180 od 29. listopada 1862. godine.²⁴

²² Danas je taj pravopis dostupan u pretisku iz 2002. godine.

²³ Skica će biti popunjena tek u Brozovu pravopisu iz 1892. godine.

²⁴ O ovome i ostalim propisima vezanim uz školovanje u 19. stoljeću usp. Raguž 2004.

Nakon ovako predstavljenoga zaista izuzetno burnoga vremena hrvatskoga narodnog preporoda sredinu i drugu polovicu 19. stoljeća obilježava naoko mirnije razdoblje u izgradnji hrvatskoga jezičnog standarda.

Samo naoko mirnije razdoblje, jer je hrvatski narodni preporod ostavio nedovršenima odgovore na brojna, ne baš beznačajna pitanja vezana uz književni jezik. Uza sva nastojanja u rješavanju bitnih književnojezičnih pitanja, ilirci nisu mogli u kratkome i za mnogošto nepovoljnome vremenu svojega djelovanja postići svoj konačni cilj na jezičnome planu: jedinstvo zajedničkoga književnog jezika hrvatskoga naroda. Taj proces traži postupnost, pa se neriješeni problemi do pojedinosti analiziraju unutar djelatnosti triju tada uspostavljenih filologijskih krugova poznatih pod nazivom filološke škole. To su zagrebačka škola i njezini najznačajniji predstavnici gramatičar Adolfo Veber Tkalčević i leksikograf Bogoslav Šulek, riječka škola čije je postavke iznosio i branio Fran Kurelac te zadarska filološka škola kojoj je obilježje dao Ante Kuzmanić, temeljeći svoje stavove na uspješnom opisu štokavske ikavice gramatičara Šime Starčevića.²⁵

Valja zastati na činjenici da su filološke škole djelovale u Rijeci, Zadru i Zagrebu, koja jasno govori o položaju tih gradova na kulturnoj karti tadašnje Hrvatske. Potpuno je razumljivo da je u Zagrebu, mjestu isijavanja ilirske misli, bila najjača filološka škola, što znači filološka misao s najviše sljedbenika i najširim opsegom djelovanja. Zagreb je i tada bio, a i danas jest metropola, hrvatsko saborsko sjedište i središte hrvatskoga kulturnog i znanstvenog života. Upravo je to vrijeme osnivanja značajnih nacionalnih institucija kao što su Matica hrvatska, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatsko zemaljsko narodno kazalište i Hrvatski glazbeni zavod. Druga, pak, dva grada – Rijeka i Zadar – danas su značajna županijska središta, ali su često (neopravdano) poimani kao provincijski. U 19. su stoljeću, naprotiv, i Rijeka i Zadar središta hrvatskih kulturnih zbivanja, unatoč sustavnim pokušajima odnarođivanja. Potvrđuje to, na primjer, rad značajnih tiskara²⁶ u tim gradovima: Zadar nimalo ne zaostaje za Zagrebom brojem i kvalitetom knjiga, dok iz riječkih tiskara izlazi manji broj tiskovina na hrvatskome jeziku (u odnosu na broj naslova na talijanskom jeziku), ali je među njima nekoliko izuzetno vrijednih za hrvatsku kulturnu povijest, pa ćemo o njima nešto više reći u sljedećem poglavlju ove knjige.

²⁵ Detaljnu analizu jezikoslovnih problema druge polovice 19. stoljeća usp. u: Vince 1987.

²⁶ Usp. Štrbec 1995; Stojević 1988; Lukežić 1999...

Dodajmo tome da je upravo u Zadru zasjedala 1820. godine poznata Pravopisna komisija, na čijem je čelu bio cijenjeni jezikoslovac Franjo Marija Appendini, a kojoj je zadatak bilo reformiranje latiničkoga pravopisa za potrebe administracije na narodnom jeziku.

Ipak, u sveukupnosti kulturnoga života toga vremena Rijeku i Zadar posebno obilježava filološka djelatnost – filološke škole. Njihovi predvodnici Fran Kurelac i Ante Kuzmanić neprijeporno pripadaju najznačajnijim kulturnim djelatnicima 19. stoljeća koji su svojim doprinosom utrli put suvremenome hrvatskom jeziku. Osim njih u tim su gradovima djelovali i mnogi manje poznati filolozi, slijedeći njihovu, ali počesto i zagrebačku književnojezičnu koncepciju.

To otvara načelno pitanje o opravdanosti naziva filološke škole za sva tri pravca filološkoga djelovanja – riječki, zadarski i zagrebački. Naime, samo ovaj posljednji zaista ima sve značajke jedne filološke škole: koncepciju, standardološku literaturu, predvodnike i sljedbenike iz svojega, ali i iz drugih područja. Preostala dva pravca to nemaju. Naime, i riječki i zadarski pravac ima jake filološke osobnosti za predvodnike, koji su uobličili samo neke dijelove svoje književnojezične koncepcije, dok su njihovi sljedbenici samo iz njihova užega kruga. Tu se dijelom i one razlikuju, jer je bilo više podupiratelja zadarske filološke koncepcije zbog čuvanja hrvatske ikavice – i u širem dalmatinskom prostoru (posebno u djelovanju hrvatskih franjevac), ali i u drugim hrvatskim krajevima, premda više deklarativno (kao što se npr. Zadranima približio Slavonac Ignjat Alojzije Brlić).

Dakle, samo bi se zagrebačka filološka škola s potpunim opravdanjem mogla i trebala zvati filološkom školom, dok bi za riječke i zadarske filološke napore više odgovarao naziv riječki i zadarski filološki krug.

Ipak, iz nekih ćemo metodoloških razloga i dalje govoriti o *filološkim školama*, naznačujući u vezi s pojedinim problemima da su dvije od njih zapravo tek *krugovi*.

Vratimo se sada vremenu formiranja filoloških škola/krugova.

Rekli smo da je hrvatski narodni preporod ostavio neodgovorenima brojna pitanja vezana uz standardni jezik, prepuštajući taj zahtjevan zadatak sljedećem naraštaju filologa. Vremena, pak, nije bilo previše, posebno nakon što je godine 1874. donesen prvi autonomni hrvatski školski zakon – *Zakon o pučkim školama i preparandijama* (a nakon njega i drugi, 1888. godine).²⁷ Njime je uvedena opća

²⁷ O školskim propisima i zakonima te njihovim učincima na onodobno školstvo usp. Raguž 2004.

obveza pohađanja škole, te istovremeno crkvi oduzeto pravo nadzora u školama. Općeobvezatno školovanje nužno je tražilo jasna određenja glede književnoga jezika, pa je postao još očigledniji nedostatak niza normativnih priručnika – gramatika, rječnika, pravopisa i jezičnih savjetnika.

Stoga sredinu 19. stoljeća obilježavaju rasprave koje su trima filološkim školama/krugovima omogućavale da, polazeći od jezične koncepcije iliraca, ili suprotstavljajući joj se u cijelosti ili u pojedinostima, olakšaju definiranje hrvatskoga jezičnog standarda. Te su se filološke rasprave doticale gotovo svih jezičnih problema.²⁸ Dio je tih problema pripadao teoriji jezika, pa su se njihovim rješavanjem pospješili opći standardizacijski procesi. Drugi su pak pripadali jezičnoj praksi, pa su time odmah dani izravni odgovori na suvremene jezične dvojbe.

Iz sveukupnosti raspravljanih problema mogu se izdvojiti najčešće doticana pitanja: osnovica hrvatskoga književnog jezika, grafijska rješenja za hrvatske palatale, refleks glasa “jata”, gramatički morfemi u množini imenica, dok su posebno zanimljive polemike bile vezane uz leksikološka pitanja.

Pokušat ćemo u kratkim crtama predstaviti različite stavove onodobnih filologa o ovim otvorenim jezičnim pitanjima.

Već kod preciziranja osnovice hrvatskoga književnog jezika vidi se da zagrebačka filološka škola slijedi postavke Ljudevita Gaja i Antuna Mažuranića, ali su riječki i zadarski krug više okrenuti tradiciji hrvatske pisane riječi. Tako je književnojezična koncepcija Frana Kurelca bliža trodijalekatskoj koncepciji hibridnoga književnog jezika koju su prihvaćali i pripadnici ozaljskoga književnoga kruga okupljeni oko Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana, i hrvatski reformacijski pisci. Pripadnici zadarskoga filološkog kruga nasljeđuju bogatu štokavsku ikavsku pisanu tradiciju.

Premda je Ljudevit Gaj ponudio dobra grafijska rješenja za hrvatske palatale, hrvatska se grafija ustaljuje u današnjem obliku tek koncem 19. stoljeća, bivajući kodificirana u *Hrvatskom pravopisu* Ivana Broza 1893. godine. Ipak, i tada su ostala tri dvoslova (*lj*, *nj*, *dž*), kojima se remeti osnovna postavka sustavnosti hrvatske grafije: *jedan fonem – jedan grafem*. Istina, za Akademijina su izdanja bili konstruirani jednoslovi umjesto ovih dvoslova, ali se izvan Akademije nisu rabili,

²⁸ Usp. *Polemike* 1982/3; Kurelac i dr. 1999...

a danas ih više ne nalazimo ni u njihovim izdanjima. Ne začuđuje, stoga, da se i danas raspravlja o dvoslovu kao slaboj karici hrvatske grafije.

Na fonološkoj je razini poseban problem bio vezan uz izbor kontinuantne morfonema "jata" (odnosno refleks glasa "jata"). Različite kontinuantne u trima hrvatskim narječjima u ovome su vremenu standardizacijskih odluka bile svedene na dvije štokavske mogućnosti. Ilirska su rješenja bila dana još tridesetih godina – prvo je u svojem radu iz 1833. godine Ignjat Brlić izišao s grafijskim rješenjem *y*, a onda je 1836. godine Vjekoslav Babukić predložio znak iz češke grafije – *ě*, nazvan *rogato e*. Babukić u vezi s čitanjem toga znaka kaže da se *ě* u "općem i prostom govoru" može izgovarati kao *je, ie, e, i*, ali da je dobro "barem u čitanju priučavati se ilirsko *ě* razložno kao *je* izgovarati". Dakle, premda se načelno omogućavao izbor, ipak je bila razvidna preporuka: jekavski tip štokavštine. U povijesti hrvatskoga književnog jezika poznata su takva rješenja, pa je npr. već pavlin Ivan Belostenec u 17. stoljeću upotrebljavao znak *é* za refleks glasa "jata" – za razliku od znaka *ě* za zamjene vokaliziranih poluglasa – koji su omogućavali čitanje njegova prezimena – Bêlostênc – na tri načina: *Belostenec, Bilostinac* i *Bjelostjenac*²⁹.

Zagrebački su filolozi nasljedovali Babukićev prijedlog pa su u početku upotrebljavali prijelazni znak *ě*, koji je osiguravao vrijeme za prilagodbu i ekavcima i ikavcima. Ali, bude li se uvijek pisalo *ě*, bilo je jasno da se nikada neće naučiti ispravno razlikovanje *ije-je*, pa je sljedeća stepenica bilo pisanje *je* i *ie* (npr. *djevojka, ljeto, ljepota*, ali *povijest, svijet, uvijek*), dok se danas ustalio zapis *je* za jednosložan (jednomoran, kratak i dvomoran, dug) i *ije* za dvosložan (uvijek dvomoran, dug) izgovor "jata" (npr. *djevojka, ljeto, ljepota*, ali *povijest, svijet, uvijek*). Ipak, ta rasprava još nije završena, jer troslovni grafijski zapis nije obvezatno praćen dvosložnim izgovorom, što najbolje pokazuje štokavska dubrovačka renesansna i barokna poezija i njena stroga metrička struktura, kao i urbani ostvaraj književnoga jezika danas.³⁰

U vezi s ovim značajnim standardizacijskim pitanjem filolozi u Zagrebu, Rijeci i Zadru nisu davali iste odgovore. I dok su Riječani ustrajali u bilježenju znaka *ě*, sljedbenici zadarskoga filološkog kruga tražili su uvođenje štokavske ikavice kao osnovice književnoga jezika, kako ga je normativno ponudila već gramatika Šime Starčevića iz 1812. godine.

²⁹ Pod ovim ga posljednjim imenom (*Bjelostjenac*) nalazimo navedenoga u prvim svescima Akademijina rječnika, što je samo jedan od znakova hiperštokavizacije, kao npr. zapisi naziva gradova *Dionice* (= Delnice), *Spljet* (= Split) ili ljudi *Valjavac* (= Valjavec) i sl.

³⁰ Usp. studiju *Hrvatski jekavski dugi jat* u: Vončina 1993 : 123-154.

Zadrani nisu tako često kao Kurelac sudjelovali u polemikama, ali su se uključili upravo u vezi s refleksom jata te još jednim grafijskim pitanjem – oblikovanjem grafema za hrvatske palatale.

Svjedoci smo da su i u naše vrijeme pravopisne polemike prožete emocijama, a 19. je stoljeće upravo na tome području moralo ponuditi rješenje koje bi pomirilo različite grafijske i ortografske tradicije. Zadarski je krug upravo na ovome području bio spreman učiniti ustupak da bi osigurao pravo na ikavski refleks "jata".

O čemu se, zapravo, radi?

Već smo rekli da su mnogi kulturni djelatnici sredinom 19. stoljeća teško prihvaćali Gajevu grafiju, pa tako i u Zadru. Ante Kuzmanić je "Zoru dalmatinsku" tiskao grafijom koja je nasljedovala tradiciju dalmatinskih autora. Riječ je o grafijskome modelu prihvaćenom 1820. godine, rezultatu rada Pravopisne komisije, donesenu upravo u Zadru. U toj su grafiji npr. znakovi *x* (za *ž*) ili *ç* (za *č*). Stoga nova Gajeva grafija, koja je ponudila drukčija rješenja za hrvatske palatale, nije naišla na dobrodošlicu. Ipak, vrijeme je bilo na strani nove grafije, pa smo vidjeli da je i sam Kuzmanić popustio 1849. godine, što je probudilo polemiku unutar zadarskoga kruga između Kuzmanića i Šime Starčevića, koji se nije bio spreman odreći dalmatinske grafije.

Kako se unutar zadarskoga kruga grafijski problem smatrao značajnim, pokazuje i treći sudionik ove rasprave – zadarski liječnik Đuro Augustinović. Njegova je koncepcija bila drukčija i od Gajeve i od Kuzmanićeve i od Starčevićeve. On je, naime, iznio misao o "blagoglasju", što je u konačnici rezultiralo izrazitim "fonetičkim" pravopisom, jer je predlagao da se u pismu bilježi jednačenje suglasnika i između riječi. Njegov je model ostao zabilježen u povijesti hrvatskoga slovoписа i pravopisa kao ono što je jedino i mogao biti – model, bez širega odjeka i bez primjene izvan autorova djela.

Vratimo se grafijskoj problematici. Prihvaćanje jedinstvene grafije bitan je preduvjet širenja hrvatske književnosti, što je jasno uvidala većina hrvatskih kulturnih djelatnika 19. stoljeća, pa tako i zadarskih. Bio je, dakle, trenutak za ustupak. Ali, u tome je ustupku Ante Kuzmanić pokušao dobiti mogućnost uporabe štokavske ikavice.³¹ Naime, dopreporodni je štokavski književni jezik sačinjavala osim dubrovačke ijekavske i bosanske franjevačke ikavsko-ijekavske

³¹ Usp. neke od brojnih tekstova Zlatka Vinca o sudbini ikavice (Vince 1971; 1998 i 2004).

tradicije, i dalmatinska ikavska tradicija, s djelima Andrije Kačića Miošića ili Filipa Grabovca, te slavonska ikavska tradicija, s djelima Antuna Kanižlića, Matije Antuna Reljkovića ili Vida Došena. U tome je kontekstu razumljiv prijedlog koji se u jednome trenutku mogao – pojednostavljeno – iščitati: ako se dopusti ikavski refleks “jata”, prihvatit će se Gajeva grafija. Kao što smo već vidjeli, “zagrebački pravopis” je bio prihvaćen, a da ikavica nije pobijedila.

Naime, svoje je nove časopise – “Glasnik dalmatinski” i “Pravdonoša” – Kuzmanić tiskao ilirskim pravopisom, ali je zadržao ikavicu, što je prouzročilo novu polemiku³² započetu na stranicama Gajevih “Narodnih novina”, a iz pera Spire Popovića, koja je “pod jezičnim i vjerskim plaštom poprimila nacionalno obilježje”. Sljedeći je korak učinila nova, mlađa generacija u Zadru, pokrećući novo glasilo – “Narodni list” – koji više nije bio obilježen ikavicom.

Vratimo se još malo grafijskim dvojbama. Naime, drugi je problem s fonološke razine, koji je trebalo slovopisno riješiti, bilo tzv. muklo *e*, koje je prateći samoglasnik uz slogotvorno *r*, pa se pisalo *perst*, dok je izgovor, naravno, bio *prst*. To su rješenje napustili i sami predstavnici zagrebačke škole, npr. Bogoslav Šulek 1854. godine.

Treće je pravopisno rješenje također bilo kratkotrajno: *tj* umjesto *ć*: *kratji*. Polemiku je u vezi s tim rješenjama započeo Vatroslav Jagić 1864. godine, iznoseći razloge protiv tih rješenja, te nekih koja pripadaju ne samo pravopisu nego i morfologiji, kao što je pisanje *h* iza gramatičkoga morfema *-a* u genitivu množine imenica.

To nas vodi morfološkoj razini, gdje su imenički množinski gramatički morfemi uzburkali filološke vode, tako da je do usuglašavanja došlo tek koncem 19. stoljeća. Koliko je važnim bio ovaj problem percipiran, pokazuje i činjenica da su zbog zapisa *-ah* u genitivu množine imenica pripadnici zagrebačke filološke škole prozvani *ahavcima*. Opravdanje za ovakav način pisanja genitiva množine pobornici zagrebačke škole nalaze u omogućavanju razlikovanja genitiva jednine i genitiva množine, npr. G jd. *junaka* : G mn. *junakah*. Kurelac je, pak, za isto gramatičko značenje nudio \emptyset (*nulti morfem*). Upravo je množinski genitivni morfem bio najčešćom temom polemika između triju filoloških koncepcija – Zagrepčanima se nije priznavalo obrazloženje za uporabu dočelnoga *h*, a “Kurelčev kratki nastavak” (npr. *žen*, *molitav*, *gradov*, *rukopisov*), kako su ga protivnici zvali,

³² Više o toj polemici usp. Vince 1978 : 394-399.

bio je baština starijih tekstova, pa takav, prema njima, ne može pripadati suvremenoje jeziku. A ti protivnici nisu bili samo pripadnici zagrebačke filološke škole, nego je Kurelca napao npr. i već spomenuti Đuro Augustinović iz Zadra.

Filolozi su se u svojim polemikama dodirivali i ostalih gramatičkih morfema imeničkih deklinacija u množini, ali se ovdje može vidjeti ipak jedna zajednička crta: sve su filološke škole bile sklone starijim morfemima (npr. D mn. *ženam*, L mn. *ženah*, I mn. *ženami*), pa se u njima ne pojavljuje sinkretizirani dativ-lokativ-instrumental množine (što je slučaj danas, npr. *ženama*, *junacima*). Razlikuju se samo u nekim pojedinostima, pa tako Kurelac ne provodi sibilizaciju u pozicijama u kojima se to u štokavštini traži (npr. *s buntovniki*, *s junaki*).

I dok su se na fonološkoj i morfološkoj razini očekivala konkretna rješenja, otvorenost leksičke razine te izrazita potreba za uspostavljanjem hrvatskoga nazivlja pokrenula je posebno zanimljive i dugotrajne rasprave.

Za ovaj kratak uvodni pregled jezikoslovnih tema oko kojih su se lomila filološka koplja u 19. stoljeću samo smo zagreblji po površini, što jasno pokazuje koliko je složena bila situacija nakon izbora osnovice nacionalnoga književnog jezika i koliko je pitanja čekalo svoje odgovore. U tome su kontekstu filološke škole i krugovi imali plodno tlo, a kako se polazilo od različitih književnojezičnih stavova, njihova se djelatnost, osim u normativnim tekstovima, može promatrati i kroz prizmu brojnih polemika.³³

Sve su te polemike, dakle, potekle zbog različitih književnojezičnih stavova, a posebno su burne bile one na leksičkoj razini. Pokretač je najčešće bio Fran Kurelac, a polemička je oštrica bila usmjerena na leksikološku koncepciju Bogoslava Šuleka, odnosno na pojedine njegove novotvorenice. Umjesto Šuleka, najčešće se u polemiku uključivao Adolfo Veber Tkalčević. I pored izrazitoga purističkog tona ovih polemika i pored toga što danas sa stoljetnim odmakom dobro uočavamo (ne)opravdanost nekih leksičkih izbora, možemo nedvojbeno zaključiti da su ove rasprave o pojedinim leksičkim pitanjima ipak više bistrile nego što su mutile filološke vode.

Osim općih leksikoloških rasprava ovo vrijeme obilježava i intenzivan rad na stvaranju hrvatskoga nazivlja pojedinih struka. Zašto tako intenzivno?

³³ Izvorne tekstove polemika usp. u: Kurelac i dr. 1999.

Jedno od područja koje je hrvatska filologija u drugoj polovini 19. stoljeća morala riješiti bilo je da književnom jeziku omogući funkcioniranje u svim područjima javnoga života. Stoga je bilo nužno pristupiti i onim područjima koja su do toga vremena bila ekskluzivno pravo njemačkoga, talijanskoga, latinskoga ili nekoga drugoga stranog jezika. To su, dakle, područja u koja hrvatski ili nije imao izravnoga pristupa, ili nije bilo jezičnih pregalaca koji bi hrvatskome jeziku pomogli da u tim područjima (značajnije) participira. Takvo je područje svakako znanost. Iz bogate hrvatske renesansne, barokne i prosvjetiteljske pisane baštine 19. je stoljeće moglo birati i nasljedovati jezik pjesništva, ali prozni je diskurz bio rijedak i svodio se uglavnom na propovjednu prozu. Tekstovi znanstvene tematike bili su gotovo isključivo pisani na latinskom jeziku.

Stoga je, da bi bilo osigurano nesmetano znanstveno i stručno komuniciranje, trebalo uložiti posebne napore u skupljanje postojećih stručnih naziva, te u njihovo usustavljanje u stručno nazivlje, a u njegovu nedostatku napore je valjalo usmjeriti i u stvaranje novih naziva. Otac hrvatske terminologije (kako ga nazivaju priređivači novih izdanja njegova djela) Bogoslav Šulek u predgovoru svojega *Hrvatsko-njemačko-talijanskoga rječnika znanstvenog nazivlja* o tome kaže: "Uvedenjem hrvatskoga jezika u sva učilišta, a tim i u znanosti, nastade prieka potreba jedinstva u znanstvenom nazivlju, da nebude svaka školska knjiga rek' bi drugim jezikom pisana".³⁴

Šulekov je rječnik, kao odgovor na ta traženja, tiskan u dva dijela 1874. i 1875. godine. To je upravo vrijeme osnivanja Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, te proširenja Zagrebačkoga sveučilišta, što su iznimno značajni događaji za razvoj znanosti na našem tlu. Ne čudi stoga što je 1864. godine pokrenut i znanstveni časopis "Književnik", preteča kasnijih Akademijinih publikacija.

To je bilo i vrijeme uzleta prirodnih znanosti, vrijeme u kojemu su uvišestručene znanstvene spoznaje o svijetu u odnosu na prethodna stoljeća.

Ove činjenice jasno pokazuju zbog čega je stvaranje stručnoga i znanstvenoga nazivlja bilo toliko urgentno. Uostalom, ako je nedostatak hrvatske znanstvene proze do ilirizma uočio i elaborirao još 1843. godine Dimitrije Demeter u svojem tekstu *Misli o ilirskom (našem) književnom jeziku*, objavljenom u "Danici",³⁵ onda je druga polovica 19. stoljeća na tome definitivno morala poraditi.

³⁴ Šulek 1874/5 : VII.

³⁵ Demeter 1843.

Pojavu znanstvenih radova na hrvatskom i usustavljanje znanstvenoga nazivlja u drugoj polovici 19. stoljeća pomogao je i stav filologa prema stručno-popularnoj prozi. Tako je u zagrebačkome javnom životu bilo uobičajeno održavanje popularnih predavanja o pojedinim stručnim i znanstvenim spoznajama. Dolaskom u Zagreb pridružio im se i liječnik Ivan Dežman, sljedbenik riječkoga kruga, koji je u salonima održao, a kasnije i objavio niz popularnih medicinskih predavanja. Njegov zadarski kolega po struci Đuro Augustinović također je u Beču objavio popularno djelo *Slovinski prvenci o naravi i zdravlju*.

I inače su u djelatnosti zadarskoga filološkog kruga popularna djela zauzimala važno mjesto. Možemo izdvojiti tekstove o *ditelini, simenu, vrimenu, mliku* i slične. Jedan od plodnijih autora svakako je bio sam Ante Kuzmanić, pišući npr. članke: *Maslina, Proso, Eljda, Sir, Vuna, Osobita pomnja pri oranju, Krava koja mliko gubi, O lovu i ribanju*... Upravo mu je stoga Matica ilirska ujesen 1852. povjerila prijevod tada vrlo popularne Schödlerove knjige *Das Buch der Natur*. Ova je odluka Matice ilirske izazvala jednu od značajnijih polemika sredine 19. stoljeća.³⁶ Naime, na Matičinu je odluku da Kuzmanić prevede ovo djelo o prirodi na hrvatski jezik reagirao novosadski "Serbski dnevnik", konstatirajući da Hrvati govore srpskim, a ne hrvatskim jezikom. Na to je, naravno, žučno reagirano u nepotpisanu članku u zagrebačkim "Narodnim novinama", iznošenjem povijesti pismenosti na hrvatskom jeziku. U te se uzburkane filološke vode sada uključuju i "Beogradske novine" napadom na Ljudevita Gaja, kojega su smatrali autorom teksta, odričući dubrovačkoj književnosti da je hrvatska, na što, pak, reagira pravi autor – Šime Starčević – još oštrije pokazujući svoje razočarenje u ilirsko odustajanje od hrvatskoga imena jezika radi sloge, a podsjeća i na tezu o tome da je za Karadžića samo čakavština hrvatski jezik. Raspravu prekida tek Ljudevit Gaj, ne dajući Starčeviću više mogućnosti za polemiziranje. Ali se zato na stranicama drugih glasila polemika nastavila, i nakon što je nestalo prvotnoga povoda – kada je Kuzmanić odustao od prijevoda Schödlerove knjige. Dapače, polemika će potrajati još niz godina.

Vratimo se zadarskome krugu. I rad na hrvatskome nazivlju i na pisanju znanstveno-popularnih članaka mogu se shvatiti kao naponi u osiguravanju polifunkcionalnosti književnome jeziku. Zapravo, između brojnih načina kako književnome jeziku omogućiti polifunkcionalnost u djelatnosti zadarskoga filološkog kruga jedan se način posebno ističe. To je intenzivno prevođenje

³⁶ Više o toj polemici usp. Vince 1978 : 298-304.

književnih tekstova. Ti su prijevodi pridonosili razvoju hrvatskoga jezika i više nego što su prevoditelji mogli i zamisliti.

Prevedena su antologijska djela europske književnosti, neka iz prošlih stoljeća, ali i neka samo nekoliko godina po nastanku. Zanimljiv je u tom smislu primjer anonimnoga prijevoda Manzonijevih *Zaručnika*. Naime, prevoditelj se služio prvim, milanskim, izdanjem iz 1827. godine, pa istraživači utvrđuju da je prijevod nastao prije objavljivanja definitivne verzije poznatoga Manzonijskoga romana iz 1840. godine. Grafijske i jezične crte (npr. ikavski refleks jata i primorski sintaktički kalkovi) pokazuju da je prevoditelj poznao zadarsku koncepciju književnoga jezika.

Ipak, zasigurno je najvredniji potpuni prijevod *Svetoga pisma staroga i novoga uvita* zadarskoga kanonika Ivana Matije Škarića, izdan u Beču u 12 svezaka od 1858. do 1861. godine. Svesci sadrže oko 1200 stranica prijevoda i oko 5000 stranica komentara. To je drugi potpuni tiskani prijevod *Svetoga pisma* na hrvatski jezik, jer ni Kašićev ni Rusićev prijevod nisu ugledali svjetlo dana, pa je prije Škarića tiskan samo prijevod Slavonca Matije Petra Katančića 1831. godine. Braćanin Škarić preveo je *Sveto pismo* ikavskom štokavštinom s primjesama svoje rodne čakavštine, a taj je opsežan posao započeo prije jezičnih previranja koja su obilježila vrijeme kada je prijevod tiskan. Stoga ne čudi da su i grafija i jezik izazvali brojne polemičke tonove, posebno pripadnika riječkoga filološkog kruga i istraživača starije hrvatske pismenosti Ivana Črnčića. Ipak, uvažavajući vrijeme i uvjete nastanka ovoga prijevoda Škarića su branili gramatičar Andrija Stazić i središnja osoba hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji Mihovil Pavlinović.³⁷

Ovaj je pregled filološkoga rada u 19. stoljeću ponudio sliku traženja najboljih načina standardizacije hrvatskoga jezika. Svaki je filološki krug nudio svoje obrasce za razrješenje kako načelnih tako i pojedinačnih jezičnih problema. A onda je sedamdesetih godina djelovalo da nastupa smirenje polemičnih tonova otupljivanjem Kurelčevih (riječkih) oštrica i Kuzmanićevih (zadarskih) odstupanja – što je sve upućivalo na prevlast Veberove (zagrebačke) književnojezične koncepcije.

Ipak, zamiranjem rada u riječkome i zadarskome krugu ne prevladava zagrebačka koncepcija, jer upravo u zagrebačkome krugu dolazi do generacijske

³⁷ Usp. Vince 1978 : 414-417.

smjene. Na filološku scenu stupa nova, mlada generacija s Vatroslavom Jagićem na čelu. Raskorak između dviju pravopisnih praksi – one u školama (na Veberovim zasadama) i one u javnome kulturnom životu (na Jagićevim zasadama) bio je sve očitiji. Premda ovdje valja reći da se u literaturi obično govori o pravopisnim praksama (npr. grafijskim rješenjima za *jat*, slogotvorno *r* i neke palatale, i sl.), poznavanje stvarnoga stanja upućuje na činjenicu da se radi i o gramatičkim razlikama (npr. o izboru morfema genitiva množine imenica, o nesinkretiziranim u odnosu na sinkretizirane oblike dativa, lokativa i instrumentala množine, i sl.).

Kad se približimo posljednjim desetljećima 19. stoljeća, postaje potpuno jasno da je četvrta književnojezična koncepcija toliko ojačala da se očekuje daljnji razvoj pod njenim vodstvom. Bili su to jezikoslovci nazvani hrvatskim vukovcima, koji će žešće poraditi na kodifikaciji i utrti putove filologiji nastupajućega 20. stoljeća. Njihov će rad nasljedovati prinose filoloških škola i krugova 19. stoljeća, ali će u nekim segmentima od njih i značajnije odstupati.³⁸

Oni će na standardološkome planu ostvariti značajne poteze, između kojih je objavljivanje niza osnovnih i neprijeporno značajnih djela: hrvatskoga pravopisa, gramatike i rječnika. To su bili redom: *Hrvatski pravopis* Ivana Broza (1892.), *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tome Maretića (1899.) te početkom novoga stoljeća *Rječnik hrvatskoga jezika* Ivana Broza i Franje Ivekovića (1901.).

³⁸ Usp. tekstove u: Iveković i dr. 2001, te analize u: Vince 1978; Moguš 1991b; Moguš 1993; Vončina 1999; Iveković i dr. 2001...

RIJEČKI FILOLOŠKI KRUG

U drugoj se polovici 20. stoljeća jasno uočava pojačano zanimanje za povijest hrvatskoga književnog jezika i proučavanje pisane baštine, pa je razvidno i pojačano zanimanje za djelatnost filoloških škola.

U tome posebno zaslužno mjesto zauzima knjiga *Putovima hrvatskoga književnog jezika* iz 1978. godine, čiji je autor jedan od ponajboljih poznavatelja standardizacijskih procesa u hrvatskom jeziku Zlatko Vince.³⁹ U prvoj je šestini knjige obrađena hrvatska pisana baština od prvih spomenika do konca 18. stoljeća, dok je preostalih pet šestina posvećeno filološkim školama 19. stoljeća, pa je naslov knjige, naoko, neprimjeren. Valja napomenuti da bi ovaj omjer – 1:6 – bio još nepovoljniji da zbog tehničkih zahtjeva izdavača nisu iz knjige isključena poglavlja o hrvatskim vukovcima, koja bi kronološki ovamo pripadala i koja bi sadržajno zaokružila standardološku problematiku 19. stoljeća.⁴⁰ Ipak, pažljivom je čitatelju potpuno razumljivo da je takva struktura ovoga djela bila nužna, što potvrđuje i podnaslov knjige *Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, pokazatelj da je autor djelo koncipirao kao književnojezičnu povijest s naglaskom na dilemama u 19. stoljeću. Naime, izbor štokavštine za osnovicu nacionalnoga književnog jezika u 19. stoljeću ne bi bilo moguće objasniti bez poznavanja dopreporodne djelatnosti, a razlike između tada predloženoga jezičnog modela i današnjega ostvaraja nemoguće je razumjeti bez uvida u djelatnosti filoloških škola i krugova. Iz književne i jezične hrvatske tradicije proizašle su i

³⁹ Poseban problem u sastavljanju popisa literature na kraju knjige bio je upravo u odluci koje radove Zlatka Vinca treba uključiti. Naime, da bi se pokazao njegov prinos proučavanju standardizacijskih procesa u 19. stoljeću, valjalo bi navesti desetine njegovih radova samo u užem izboru. Stoga je Vinceov rad u tome popisu predstavljen samo *Putovima hrvatskoga književnog jezika* te radovima mahom nastalima nakon objavljivanja *Putova*, njegova životnoga djela.

⁴⁰ Usp. autorov komentar: Vince 2002 : 16, bilješka 14.

dvojbe pred kojima su stajali filolozi suvremeni tome procesu. Stoga je Vinceova knjiga nezaobilazan vodič po putovima hrvatskoga književnog jezika. Potrebu za takvim tipom knjige potvrdila su sljedeća izdanja (iz 1990. i 2002. godine), sa značajno proširenom bibliografijom.

Za našu je temu relevantna detaljna analiza filološkoga rada u 19. stoljeću na gotovo pola tisuće stranica, gdje je autor minuciozno analizirao djelatnosti svih triju filoloških koncepcija, stavove predvodnika i sljedbenika, velike, ali i naoko nebitne polemike, sociolingvističke utjecaje...

U toj je analizi posebno mjesto namijenio riječkoj školi.⁴¹ Premda je filološku misao Frana Kurelca i njegovih sljedbenika vidio samo kao *epizodu, sporednu granu na jezičnom stablu*, Vince je sustavno prikazao sve književnojezične postavke od kojih je Kurelac kretao i polemike koje je pokretao, priznajući nekima vrijednost za daljnja promišljanja književnog jezika. Posebna je vrijednost Vinceove analize svakako objektivno prezentiranje cijeloga dijapazona različitih informacija, od brojnih imena Kurelčevih sljedbenika, ali i usputnih prolaznika, te podataka o njima, preko bibliografskih podataka o znanim, ali još više o slabo poznatim i gotovo izgubljenim člancima i člančicima u onodobnoj periodici... U svakome slučaju, možemo zaključiti da je za Vincea riječka filološka škola bila intrigantna tema jezikoslovnoga proučavanja, a njegova knjiga bogato vrelo pouzdanih informacija, nastala sustavnim dugogodišnjim prikupljanjem i interpretacijom dokumentarističke građe.

Na tragu Vinceove knjige, ali i niza relevantnih tekstova iz povijesti hrvatskoga književnog jezika sedamdesetih i osamdesetih godina, nastala je 1993. godine i prva sintetska povijest hrvatskoga književnog jezika – jednostavno naslovljena *Povijest hrvatskoga književnoga jezika* Milana Moguš. Isti je autor u svojem prethodnom djelu – *Povijesnom pregledu hrvatskoga književnog jezika* (iz 1991. godine), objavljenom kao dijelu Akademijine velike gramatike, djelatnost riječke filološke škole smjestio u drugi standardni period (a peti u razvoju hrvatskoga književnog jezika od prvih pisanih spomenika), koji je trajao od narodnoga prepорода do konca 19. stoljeća. Tada je kao obilježja perioda utvrdio prihvaćanje štokavštine kao osnovice književnoga jezika, konačno uređenje latiničke grafije za hrvatski jezik te djelatnost filoloških škola s različitim jezičnoteorijskim

⁴¹ Valja podsjetiti da je Zlatko Vince (1922. – 1994.) doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1958. godine disertacijom *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*.

koncepcijama.⁴² U *Povijesti hrvatskoga književnoga jezika* konstatira da drugu polovicu devetnaestoga stoljeća obilježavaju *borbe filoloških škola*. Što zbog značajno manjega opsega u usporedbi s Vinceovom knjigom, a što zbog edukacijske namjene knjige, iz cjelokupnosti djelatnosti filoloških škola izdvojen je samo kostur, odnosno, dan je naglasak na kontinuiranje jezične koncepcije iliraca u zagrebačkoj, odnosno na suprotstavljanje toj koncepciji u riječkoj i zadarскоj filološkoj školi. Premda je riječka filološka škola u tome pregledu dobila relativno malo mjesta, jasno je ocrtan Kurelčev književnojezični put kao arhaizacija jezičnih crta koja je u tadašnjoj konstelaciji snaga bila – ne put, nego stranputica.

Navedene knjige, ali i niz znanstvenih rasprava toga vremena, vide, dakle, Frana Kurelca i njegovu standardološku koncepciju kao slijepu ulicu hrvatskoga jezikoslovlja. Ali, koliko god isticali da ovaj pravac nema svojih nastavljača, on nije percipiran kao nevažan niti mu je poricana ona vrijednost koju je imao.

Površnom se čitatelju može učiniti da često rabljena sintagma *borba filoloških škola*⁴³ insinuira postavljanje razlika u prvi plan, dok bi sličnosti bilo malo i ostajale bi u pozadini. To je, naravno, primijenjeno – i opravdano – za kratke povijesne preglede, ali sustavne raščlambe nužno imaju i obvezu izvući sličnosti iz sjene. Dapače, i u promišljanju književnoga jezika i u realizaciji jezika pripadnika filoloških škola i krugova ima više sličnosti nego razlika. Tako Vince jasno izdvaja konkretne jezične činjenice zajedničke svim trima filološkim školama, ali i koncepcijske zajedničke crte, kao što je to, uzmimo samo jedan primjer, Kurelčeva spoznaja o posebnosti književnoga izraza, odnosno spoznaja o potrebi oslobađanja književnoga jezika od folklorizacije, što je misao koju je zastupala i zagrebačka filološka škola. Uostalom, upravo su se ovim stavom bitno razlikovali od druge relevantne južnoslavenske (književno)jezične koncepcije – one vukovske.

Ali, još uvijek je mnogo toga iz njihova rada ostalo neosvijetljeno, pa se pokazalo da su nužni novi pristupi, s novih teorijskih polazišta, novim instrumentarijem i novom metodologijom. U posljednjem desetljeću protekloga, 20. stoljeća, suvremeni su riječki filolozi i sami pokrenuli jezikoslovna istraživanja kojima je cilj bio revalorizirati spoznaje o riječkoj filološkoj povijesti metodologijom suvremenih književnojezičnih istraživanja. Brojni su članci obavljeni u hrvatskoj

⁴² Moguš 1991b : 48-58.

⁴³ Tako je naslovljeno i poglavlje u kojemu se opisuje filološka djelatnost u drugoj polovici 19. stoljeća u: Moguš 1993 : 157-176.

znanstvenoj periodici, a najviše ih je sakupljeno u riječkome časopisu za filološka istraživanja "Fluminensia" i zbornicima "Riječki filološki dani" i "Sveti Vid".

Niz međunarodnih znanstvenih skupova *Riječki filološki dani* otvorila je 1994. godine upravo tema *Fran Kurelac i njegovo doba*, u okviru koje su osvijetljeni život, djelo, vrijeme i učenje začetnika riječke filološke škole Frana Kurelca.⁴⁴

Najviše je radova bilo posvećeno Kurelčevu djelu, kako jezikoslovnom tako i književnom, zatim njegovu odnosu i korespondenciji s riječkim intelektualcima, a osvijetljeno je i njegovo djelovanje nakon odlaska iz Rijeke, njegovi politički stavovi i uključenost u onodobni hrvatski (i izvanhrvatski) društveni život.

Osim radova o Kurelcu objavljeni su i radovi o njegovim sljedbenicima i suradnicima, ali i o njegovim oponentima. Analizirane su polemike između sudionika standardoloških aktivnosti toga vremena te njihov odnos prema pojedinim normativnim pitanjima, posebice onim najistaknutijima u svim raspravama – imeničkom genitivu množine, udjelu značajki pasivnoga fonda te utjecaju čakavštine.

Logičan je nastavak bio odabir teme *Adolfo Veber Tkalčević i njegovo doba* za sljedeći skup 1996. godine, kada se provela raščlamba filoloških postavki Kurelčeva oponenta i voditelja zagrebačke filološke škole Bakranina Adolfa Vebera.

Veber je predstavljen kao filolog u najširem i ujedno najljepšem značenju te riječi – i kao jezikoslovac i kao književnik i kao književni kritičar i kao prevoditelj. Ipak, u središtu je zanimanja bila Veberova književnojezična koncepcija te njegova gramatičarska djelatnost. S više je motrišta osvijetljen kao autor prvoga sintaktičkog opisa hrvatskoga jezika tiskanoga u zasebnoj knjizi – *Skladnji ilirskoga jezika* iz 1859. godine.

Revalorizacija Kurelčevih i Veberovih književnojezičnih stavova bila je dobar uvod u sljedeće skupove, na kojima su sudionici propitivali odnos suvremenoga jezikoslovlja prema filološkome radu u 19. stoljeću, da bi se na početku 21. stoljeća prihvatili rasvjetljavanja djela Vinka Pacela. Bila je to posebno intrigantna tema vezana uz jednoga od Kurelčevih sljedbenika u mladosti, kasnijega suradnika u zagrebačkim filološkim kretanjima, da bi se vidjelo da je u traženju standardoloških odgovora uspostavio odnos i s filološkom budućnosti – hrvatskim vukovcima.

⁴⁴ U popisu literature nisu navedeni pojedinačni radovi iz zbornika radova *Riječki filološki dani*, posebno iz prve i druge knjige, ali se u ovoj knjizi često referira i na zbornike i na pojedine jezikoslovne analize u njima objavljene (pa se u bilješkama na tim mjestima navode autori i naslovi).

Upravo je uz Pacela bila vezana i prva javna polemika o Kurelčevu jeziku. Držimo je vrlo značajnom za razumijevanje Kurelčeve književnojezične koncepcije, pa ćemo se na njoj duže zadržati.

Vinko Pacel je 1855. godine preveo Humboldtov tekst iz zbirke *Pogledi na prirodu*, koji je objavljen 22. veljače, u broju 8, IV. tečaja zagrebačkoga časopisa "Neven". Radi se o prijevodu pripovijesti *Životna sila ili rhodski genij*. U zagradama ispod naslova stoji: "Kao za primjer preveo V. P." Bio je to kratak tekst, na nepune tri stranice, ali napisan Kurelčevim jezikom, različitim od jezika kojim su pisani drugi tekstovi u časopisu, pa je uredništvo tekstem na podrupku pozvalo čitatelje na diskusiju: "Bit će nam drago i u obće koristno, ako jezikoslovni vještaci izjave svoje mnjenje o osobitom načinu pisanja, koji nam se evo predlaže u ovom kao na primjer priobćenom, svakako bližnjeg uvažanja vriednom prievodu." Tako je taj članak bio prvi poticaj kritičarima književnojezične koncepcije riječkoga filološkog kruga.

Pogledajmo početak i nekoliko izdvojenih rečenica iz Pacelova prijevoda, da bismo mogli utvrditi jezične značajke:

"Syrakušani imali su svoj pojkiye (šarenu kuću) kao i Athenjani. Slike bogov i junakov, grčka i italska umjetna djela posula šarene prostore portika. Narod vrvljaše onamo neprestanice: mlad vojno, da se junačtvu pradjedov; umjetnik da se štjetici velikih vještakov načudi. Od nebrojnih slik, što im pomnjiv trud syrakuški po otačbini sabra, bila je samo jedna, kojoj se od stoljetja svak čudjaše."

"U njih bude poklad kipov, žrtnikov, svjetilnic i slik, što ih milost Dionyzcev z umjetnostmi po Grčkoj sabra. Medj slikami bude jedna, koja se smjesta z sprotinu rhodoskom geniju spozna. Bila je iste veličine, istih, ali življih masti."

"Riedko bi dolazio u dvore Dionyzcem: ne zato, kao da u njih nebi bilo slavnih ljudij iz svih grčkih nasebinskih gradov, nego zato što blisko ovakovog vladara i najumniji ljudi na svom duhu i slobodi kine. Uviek se zanimaše sa prirodom stvarij i s njihovimi silami, s bivanjem biljadi i zvjeradi, sa skladnimi zakoni, s kojih se svietovi u veliko, a lopavice sniega il grašice u maleno zrnjaju."

"Već za tmaste mješavine (chaos) kupljaše se tvari i odbijaše, kako je već izmedj njih bilo, prijateljstvo il neprijateljstvo. Nebesni oganj sliedi kove, patežina željezo, protrena munjina miče lahke latke; zemlja se mieša sa zemljom, sol se ledi iz mora, a kisela vlaga kocelja (stipse) kao i vunenska sol (Trichitis) ljube ilu Melosku."

U prijevodu nalazimo sve one jezične značajke za koje smo u Kurelčevim tekstovima mogli utvrditi da čine osnovu riječke književnojezične ponude. Mislimo i na stilske i na pravopisne i na gramatičke značajke, posebno na starije oblike genitiva množine, na tvorbenoj razini danas neuobičajene pridjeve (npr. *vunenska, nebesni* i sl.), a na leksičkoj razini na traženje hrvatskih istoznačnica internacionalizmima (npr. *chaos > tmasta mješavina*) ili stranim riječima (npr. *boja/farba > mast*).

Na objavljeni je prijevod i na poziv uredništva burno reagirao uime zagrebačke filološke škole Vladislav Vežić.⁴⁵ Svoj je tekst poslao iz Varaždina i datirao ga s 28. veljačom. Iz ovoga se podatka jasno vidi da je Vežićeva reakcija bila munjevit, samo deset dana nakon pojavljivanja "Nevena" s Pacelovim prijevodom. Tekst je objavljen na stranicama istoga časopisa, u br. 12, 23. ožujka, dakle mjesec dana kasnije, pod znakovitim naslovom *Dvie rieči o vilastiem i okrnjeniem genitivima*.

Vežića pamti hrvatska književnost kao pjesnika, a hrvatsko jezikoslovlje po talijanskome prijevodu Babukićeve hrvatske gramatike koja je bila uvod u *Ilirsko-němačko-talijanski mali rěčnik* Josipa Drobnića, tiskan u Beču od 1846. do 1849. godine.⁴⁶

Ali, pamti ga i po tome što je nakon toga u svojem kalendaru godine 1850. pretiskao članak *Srbi svi i svuda* Vuka Stefanovića Karadžića. To je poznati programski Karadžićev članak u kojemu njegov autor tvrdi da je štokavština samo srpska, ne i hrvatska. Uza nj se vežu brojne dvojbe i stranputice hrvatskih jezikoslovaca u 19. i 20. stoljeću.

U reakciji u "Nevenu" Vežić se ne javlja, kako sam kaže, kao jezični znalac ("vještak"), nego kao "ljubitelj svoga jezika i kao neprijatelj svakoga nekorisnoga novotarenja". I odmah se ograničava u svojoj reakciji na genitivne likove, kako ih i u naslovu naziva – na "vilaste i okrnjene genitive". Stoga ne komentira pravopis, leksik, stil niti druga gramatička obilježja Pacelova prijevoda.

Vežić je, dakle, posebno zamjerio uključivanje oblika iz čakavskoga narječja, konkretno genitiva množine s nultim morfemom (npr. *slik, svjetilnic, bogov, junakov, pradjedov, vještakov, gradov*, i sl.). Valja napomenuti da u Pacelovu tekstu ima i genitiva množine na **-ah** (npr. *jezikah, podnarječjah*, i sl.), ali to Vežić, naravno, ne spominje.

⁴⁵ O Vežićevoj filološkoj djelatnosti podatke donosi Vince 1978 : 274-278; 297; 351; 431-433.

⁴⁶ O tome rječniku vidi više u: Vince 1978 : 274-278.

Zanimljivo je pogledati neke Vežićeve rečenice, iz kojih je razvidno da je njegov komentar usmjeren riječkome predvodniku Franu Kurelcu, a ne prevoditelju Pacelu:

"Al' evo se pokaza od nekoliko godina u našem narodu čovjek, koji zbori narodnom riečju o uzvišeniem i plemenitiem ideama tako dohitno i razumno, da bi ga i pastirica razumjeti mogla, koji siplje zlatniem perom sam čisti biser i dragulje, i koji bi mogao obogatiti naše knjižestvo alem kamenima svoga uma; to jest g. K-c, za kojim se je i g. V. P. poveo; ovoga muža ja duboko štujem i priznajem njegov auctoritet, što se tiče sloga ili štila našega jezika, ali sve do neklem, a ništa preko granicah zdravoga uma..."

Kurelca okrivljuje za uključivanje čakavskoga genitiva u književni jezik, dapače, kaže da "je stao vojevati i snubiti naše književnike" za njegovu uporabu. Kaže da su Kurelčevi razlozi ti da je čakavski genitiv ljepši te da bismo se time približili ostalim Slavenima. Naravno, u analizi koju nudi pobija oba Kurelčeva navoda i brani stavove zagrebačke filološke škole u vezi s množinskim genitivnim morfemom.

Ovaj je članak bio tek prvi u nizu polemika između riječke i zagrebačke književnojezične koncepcije, polemika koje su dublje ulazile u bit problema i bile jezikoslovno utemeljenije.

Kao što smo vidjeli, u ovoj polemici prozvani Pacel kasnije je bio bliži tadašnjim oponentima – zagrebačkoj filološkoj školi.

Vratimo se riječkome filološkome krugu. Polemike će postati osnovno obilježje ove filološke djelatnosti. Naime, dok je u Zagrebu djelovala skupina školovanih filologa, čija se jezična koncepcija vidi u nizu temeljnih standardoloških djela koja su objavili – gramatika i rječnika, riječka se književnojezična koncepcija iščitava iz Kurelčevih polemika s predstavnicima zagrebačke filološke škole. Očito je za Kurelca polemika sa zastupnicima drukčijega pogleda na jezik bila pravi način filološke borbe.

Niz polemika o leksičkim pitanjima pokrenula je Kurelčeva puristička rasprava *Mulj govora nespretnâ i nepodobnâ nanešen na obale našega jezika ili: o barbarismih*, objavljena u Akademijinu Radu 1873. godine.⁴⁷ Kurelac se okomljuje na "bėsne neologiste" i njihove neologizme, a na udaru su mu bile najčešće

⁴⁷ Kurelac 1873b : 1-48.

tvorenice leksikografa Bogoslava Šuleka. Šulekova se leksikološka koncepcija značajno razlikovala od Kurelčeve, a opsežna Šulekova djelatnost rezultirala je obiljem ponuđenih novih riječi, od kojih su brojne ušle u suvremeni književni jezik, premda brojne nisu prošle na standardizacijskom ispitu. Uostalom, Šulekovi će rječnici biti vrijedna osnova budućim leksikografima više od stoljeća. Stoga je Kurelčeva reakcija na Šuleka potpuno očekivana. A u Kurelčevu je stilu i metafora *mulj govora*, odnosno pridijevanje termina *barbarizam* za neologizme. Barbarizmi su nepotrebne strane riječi, pa im, dakle, nema mjesta u književnom jeziku, jer hrvatski jezik ima svoje riječi za ta značenja. Kakvo su značajno mjesto zauzimali barbarizmi u Kurelčevu filološkom opusu, pokazuje navod s početka jednoga njegovoga ranijeg teksta iz iste godine (*O glagolu objicere kako nam ga u našem jeziku izreći*), također puristički obilježenoga, o dvjema vrstama tih nametnika u jeziku: jedni su "metulji, kratka života, danas jesu, a sutra nisu. Nu ih ima i žilavije čudi, koji okorni bėsovi, jezik napastuju, tvrdo u njem zasėdu, vėkovi se šire i gospoduju te se iz njega ne daju".⁴⁸ Za našu je temu značajno da je Kurelac, boreći se protiv barbarizama, počeo i skupljati riječi koje bi bile dobre zamjene, što je uz druge leksikografske bilješke u njegovoj rukopisnoj ostavštini imalo činiti skicu budućega, nažalost, nikada dovršena rječnika. Sakupljene riječi ipak nisu bile neupotrebljavane, jer ih je učitelj ponudio svojim učenicima Ivanu Dežmanu i Budi Budisavljeviću pri sastavljanju njihovih leksikografskih prinosa.⁴⁹

Kurelac u *Mulju govora* napada brojne novotvorenice koje su leksikolozi zagrebačke filološke škole ponudili, stvarajući ih sami ili preuzimajući od stručnjaka, zapisivača ili leksikografa-amatera na terenu. Pogledamo li danas, s više od stoljetnoga vremenskog odmaka, u *Mulju* navedene Kurelčeve primjedbe, vidimo da je u "osudi" nekih leksema imao pravo, jer ih je zaista pregazilo vrijeme. Takvi su na primjer: *des, falinga, haps, obćilo, opetovati se, pištole i vangeliija, predmněva...* Umjesto svake od njih Kurelac predlaže po nekoliko zamjena. Izdvojimo li Kurelčeve prijedloge za leksem *falinga*, možemo vidjeti da ih je čak devet: *grėh (grėška, pogrėška, zagrėška), zloba, krivina, opačina, blud, stranput*. Danas se ne rabi *falinga*, a većina je Kurelčevih prijedloga u uporabi, s manjim ili većim razlikama u značenju (npr. *grijeh – zloba*), odnosno razliku iščitavamo iz njihove stilske obilježenosti (npr. *grijeh – blud*).

⁴⁸ Kurelac 1873a : 204.

⁴⁹ Dežman u svojem *Rječniku lėčničkoga nazivlja* iz 1868. godine kod svake riječi preuzete iz Kurelčeva nedovršenoga rukopisnoga rječnika navodi izvor, a o zahvalnosti učitelju najbolje svjedoči topao ton predgovora.

Ipak, u velikome broju slučajeva vrijeme nije "pregazilo" riječi nego kritičara Kurelca koji ih nije smatrao dobrima za hrvatski književni jezik. Između njih nalaze se danas često upotrebljavane riječi: *brzjav, crnina, čin, izložba, parobrod, poljodělac, posada, pretjerati, prostorija, ravnopravnost, sredstvo, upozoriti, živahan, žrtva...* Za neke od tih riječi ne nalazi pa i ne nudi zamjene, on jednostavno "zna" da ne valjaju, kao npr. *posada* ili *prostorija*. Za neke *barbarizme* nudi niz riječi, ali ih je uvijek teško prihvatiti kao istoznačnice, npr. umjesto leksema *žrtva* nudi: *dar, poklon, prinos, prilog, zavět, obět, posvetilište*. Kurelčevi, pak, prijedlozi kao što su *žica* umjesto *brzjava* ili *paroplov* umjesto *parobroda* bivaju prije usustavljanja znanstvenoga nazivlja i u drugim kontekstima spominjane, a i mi ćemo se ovdje još vratiti *paroplovu*.

U polemiku se, kako smo već rekli, uključio najznačajniji pripadnik zagrebačke filološke škole Adolfo Veber Tkalčević. Njegov tekst *Obrana nekoliko tobožnjih barbarizamah* brza je reakcija na Kurelčev *Mulj govora*, izlazi 1874. godine, također u Akademijinu Radu.⁵⁰ Veber opravdano brani dvadesetak novotvorenica, po Kurelcu prozvanih *barbarizmima*, a među njima su: *brzjav, crnina, čin, otputovati, parobrod, podaci, sredstvo, svrha...*⁵¹

I nakon pojašnjenja (a možda baš zbog toga) Fran Kurelac ostaje pri svome.

Zastanimo na jednome stručnome nazivu spomenutome u ovoj polemici, na kojemu možemo pokazati kako su izgledala sukobljavanja u 19. (ali i u 20.) stoljeću između sljedbenika različitih književnojezičnih koncepcija.

Pokretač je te polemike bio Fran Kurelac u već spomenutu *Mulju govora*, gdje je između ostalih Šulekovih tvorenica napao i jedan termin pomorske struke – riječ *parobrod*. Valja napomenuti da to nije Šulekov neologizam, jer je i ranije bio u uporabi. Nalazi se 1850. godine u prvome hrvatskom rukopisnom pomorskom rječniku pomorskoga leksikografa Jakova Antuna Mikoča, koji nudi tri naziva s. v. *Batello a vapore – parobrod, parohod, paroplov*. Tu pomorsku novost njegova vremena pokreće parni stroj (s. v. *Macchina a vapore – parokret*). *Parobrod* prije Šuleka nalazimo i u prvomu pomorskom tiskanom rječniku, onome pomorskoga

⁵⁰ Veber 1874a.

⁵¹ O kakvim se leksičko-semantičkim dvojbama zapravo radi, može pokazati posljednja riječ u ovome nizu, pa ćemo na njoj zastati. Kurelčev je prijedlog bio *kraj*, što je značenje riječi *svrha* (die Ende) koje se i danas upotrebljava, pa se u analizi obiju purističkih rasprava Zlatko Vince s pravom opredjeljuje za *kraj* (Vince 1978 : 445).

leksikografa Bože Babića, *Morskom riečniku* iz 1870. godine s. v. *Bastimento a vapore*, gdje Babić nudi dva naziva: *parobrod* i *parnjača*.

Šulek, poznavatelj i Mikočeva i Babićeva leksikografskoga djela, dakle, nudeći *parobrod* nastavlja tradiciju. Kurelčev je prijedlog *paroplov*, a izbor u tom pravcu čini iz estetskih razloga, zato što mu je ta riječ slađa uhu. U polemiku se iste godine uključio Adolfo Veber Tkalčević tekstom *Obrana nekoliko tobožnjih barbarizamah*, braneći *parobrod*, a posebno problematizira Kurelčevu primjedbu da *parobrod* nije našem uhu sladak, pa se vidi da za Vebera takav subjektivan nelingvistički kriterij za izbor leksema nije opravdan ("Parobrod nije našem uhu, kaže pisac, tako sladak, kako *paroplov*; – ali je ipak sladak, dakle nije barbarizam; a po čemu bi bilo ovo slađe od onoga, toga nam nije kazao").⁵² Dva značajna rječnika s kraja 19. stoljeća – Šulekov i Parčićev – nisu razriješila dvojbu, jer autori nisu izabrali "svoj" naziv, nego su ponudili više istoznačnica: Bogoslav Šulek ima u svojem, za znanstvenu terminologiju nezaobilaznome, *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenog nazivlja* pored *parobroda* i riječ *paroplav*,⁵³ a Dragutin Parčić u svojem *Rječniku hrvatsko-talijanskom* i *parobrod* i *paroplov*.⁵⁴ Zanimljiv je jedan, pomalo osamljen prijedlog u časopisu "Neven" – leksem *toplobrod*. Prijedlog je tvorbeno dobar, ali nije ušao u uporabu.

Polemika se nije završila ni na ulasku u 20. stoljeće, što nam pokazuje savjetnička literatura: za *paroplov* se opredijelio Vatroslav Rožić u *Barbarizmima u hrvatskom ili srpskom jeziku*,⁵⁵ a za *parobrod* Tomo Maretić u *Hrvatskom ili srpskom jezičnom savjetniku*.⁵⁶ Zanimljivo je da dilemu, nažalost, nije riješio ni prvi službeni hrvatski pomorski rječnik iz 1922. godine, nastao pod uredništvom Rudolfa Crnića.⁵⁷ U njemu, jednostavno, uopće nema posebnoga naziva za brod

⁵² Veber 1874a.

⁵³ Šulek 1874/5.

⁵⁴ Parčić 1901.

⁵⁵ Rožić 1913.

⁵⁶ Maretić 1924.

⁵⁷ U svojem je izdanju pomorskoga rječnika Rudolf Crnić naveo da je to samo pripremno izdanje i da očekuje dopune te da će se tek nakon toga rječnik objaviti u odgovarajućem obliku – kako u odnosu na nazivlje tako i u odnosu na uvez i papir, jer je ovo izdanje objavljeno na papiru vrlo slabe kvalitete, velikoga nepraktičnoga formata i uvezano samo za kratkotrajnu uporabu. Nažalost, iz nekih što subjektivnih što objektivnih razloga Crnić nije za života objavio drugo izdanje, a njegove dopune nikada nisu obrađene, pa ni kada je pripremljeno drugo izdanje 1998. godine. Bi li dopune obuhvatile i naziv za brod na parni pogon, te koji bi to naziv bio, ne možemo sa sigurnošću utvrditi (premda u nekim drugim tekstovima postoje indicije za *parobrod*).

na parni pogon. Kasniji će rječnici u 20. st. nuditi potvrde za *parobrod*, dok neće biti potvrda za *toplobrod*, *parohod*, *paroplav*, *paroplov* i *parnjaču*.

Ovaj kratki prikaz polemika samo je jedna od slika Kurelčeva djelovanja. Ali, riječki filološki krug nije samo učitelj Kurelac, nego i niz Kurelčevih sljedbenika, suputnika ili suvremenika.

O kako je značajnome vremenu i značajnim ljudima riječ, najbolje se vidi iz popisa učenika i nastavnika riječke gimnazije ili članova Narodne čitaonice u Rijeci.⁵⁸

Tako između nastavnika koji su u to vrijeme radili u riječkoj gimnaziji, osim po toj djelatnosti najpoznatijega Frana Kurelca (1811. – 1874.), nalaze se neka ne manje poznata imena: na primjer, ravnateljem je bio znani jezikoslovac i pisac Antun Mažuranić (1805. – 1888.), a nastavnici su bili vrsni poznavatelj prirodnih znanosti i prirodoznanstvenoga nazivlja te Kurelčev zamjenik na nastavi hrvatskoga jezika Vinko Pacel (1825. – 1869.), zatim preporoditelj i sakupljač književne građe u Dalmaciji, Hvaranin Šime Ljubić (1822. – 1896.), poznati slovenski književnik i etnolog Janez Trdina (1830. – 1905.), pa narodni preporoditelj i utemeljitelj kostrenskoga pučkog školstva vjeroučitelj Jakov Randić (1811. – 1906.) te povjesničar Tadija Smičiklas (1843. – 1914.), autor prve cjelovite sinteze povijesti hrvatskoga naroda, ali za našu temu možda posebno značajno – čovjek koji je Kurelca poticao da svojim jezikom pokuša prodrijeti i u tada novoosnovanu akademiju.

Osim stalnih gimnazijskih nastavnika neki su samo kratko dopunsko predavali, kao dvojica Senjana – pomorski leksikograf Božo Babić (1840. – 1912.) ili entomolog Narcis Damin (1845. – 1905.), kasnije nastavnici na bakarskoj nautici. Nešto stariji od njih, u drugoj je riječkoj školi, onoj talijanskoj pomorskoj, predavao pomorski leksikograf Bakranin Jakov Antun Mikoč (1797. – 1854.), zapisan među prvim članovima Kukuljevićeva Društva za jugoslavensku povesticu i starine.

Vratimo se riječkoj gimnaziji. Naime, popis poznatih učenika ove gimnazije značajno je duži od popisa poznatih nastavnika. U odnosu na našu temu – filološku djelatnost u 19. stoljeću u Rijeci – najčešće se spominju Kurelčevi učenici liječnik Ivan Dežman (1841. – 1873.), pravnik Fran Pilepić (1838. – 1890.) i

⁵⁸ Izvori su enciklopedije, leksikoni, spomenice školskih i kulturnih ustanova, građa o Rijeci i riječkoj povijesti (*Fluminensia*), školski dnevnik te informacije na hrvatskim mrežnim stranicama.

književnik Bude Budisavljević (1843. – 1919.), zatim već spomenuti Vinko Pacel, pa književnik i prevoditelj Ivan Fiamin (1833. – 1890.) i izvrstan poznavatelj glagoljice Ivan Črnčić (1830. – 1897.).

A i ti učenici postaju drugima učitelji, pa tako mladoga pjesnika Lavoslava Vukelića (1840. – 1879.) s Kurelčevim jezikom upoznaje bivši Kurelčev učenik Ivan Fiamin. I ostavlja dubok dojam, posebno vezano uz stil. Upravo je Vukelićeva često navođena izreka: “*Kurelac ter Kurelčevci najdoše put*”.

Ali i velika imena zagrebačke filološke misli stjecala su gimnazijska znanja upravo u zgradi riječke gimnazije, kao predvodnik zagrebačke filološke škole Adolfo Veber Tkalčević (1825. – 1889.), prvi predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti povjesničar Franjo Rački (1828. – 1894.) ili braća iz Novoga Vinodola, već spomenuti jezikoslovac Antun Mažuranić, kasniji gimnazijski ravnatelj, te njegov mladi, mnogima poznatiji brat – pjesnik i ban Ivan Mažuranić (1814. – 1890.).

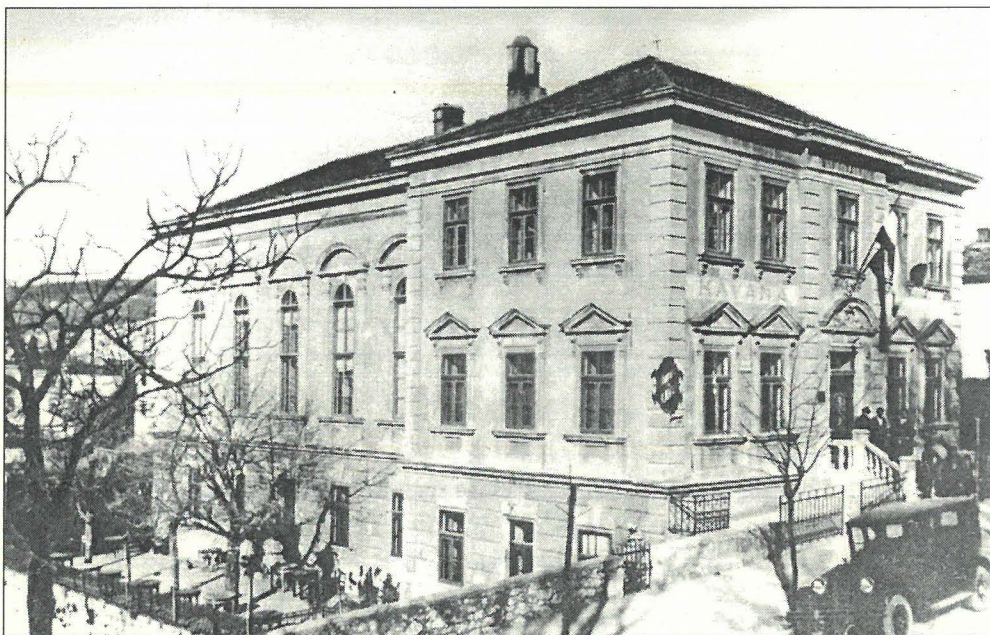
Pod istim su gimnazijskim krovom školske dane provodili kulturni i politički djelatnici različitih nazora. Osim nekih već spomenutih članova Narodne stranke (Franjo Rački i Ivan Mažuranić, npr.) bilo je i viđenijih pristaša Stranke prava, kao što je riječki patricij i odvjetnik, autor angažirane brošure *Glas rodoljuba* Erazmo Barčić (1830. – 1913.), ali i prvak Stranke prava, vođa bune u Rakovici Eugen Kvaternik (1825. – 1871.). U toj su gimnaziji učenici bili najpoznatiji istarski kulturni i javni djelatnici: Kurelčev prijatelj, ali ne i filološki sljedbenik, istarski preporoditelj i dugogodišnji urednik prvoga istarskog lista “Naša sloga” Mate Baštijan (1828. – 1885.), zatim vođe drugoga istarsko-otočnoga preporodnog naraštaja – parlamentarni zastupnici pravnik Matko Laginja (1852. – 1930.) i svećenik Vjekoslav Spinčić (1848. – 1933.).

Riječka gimnazija povezuje i velikoga hrvatskog skladatelja Ivana Zajca (1832. – 1914.), dubrovačkoga preporoditelja književnika Antuna Kazalija (1815. – 1894.) te liječnika i prirodoslovca Josipa Pančića (1814. – 1888.), osnivača i prvoga predsjednika Srpske akademije nauka u Beogradu.

Osim ovakvoga pregleda, možemo ovaj popis uglednika vezanih uz riječku gimnaziju sažeti i na drugi način – kroza nj su prošli budući banovi (Mažuranić, Laginja), predsjednici akademija znanosti (Rački, Smičiklas, Pančić), predsjednici uglednih nacionalnih institucija kao što je Matica hrvatska (Mažuranić, Smičiklas), pokretači značajnih Akademijinih edicija (Rački), utemeljitelji pučkih škola (Randić), osnivači lokalnih kulturnih udruga koje su ušle u treće tisućljeće, koje

dakle traju već drugo stoljeće, kao što je bakarsko pjevačko društvo *Sklad* (Damin)... Najduži je, pak, niz parlamentarnih zastupnika: Mažuranić, Barčić, Pacel, Rački, Pilepić, Dežman, Kvaternik, Laginja, Spinčić... Neki će postati znanstvenici svjetskoga glasa pa ćemo im imena nalaziti u nazivima biljaka ili životinja koje su oni otkrili: botaničar Josip Pančić otkrio je velik broj biljnih vrsta, a između njih je i *picea omorica*, poznatija kao *Pančićeva omorika*, dok je u počast arahnologu Narcisu Daminu, riječkom i bakarskom nastavniku, jedan pauk dobio ime *attus damini*. Neki će od učenika i nastavnika riječke gimnazije postati počasni građani Grada Zagreba – između 1850. i 1918. godine imenovano ih je ukupno 27, a čak ih je troje vezano uz ovu gimnaziju: Eugen Kvaternik (1869.), Ivan pl. Zajc (1880.) i Tadija Smičiklas (1900.).

Osim riječke gimnazije grad na desnoj obali Rječine imao je još jedno mjesto na kojemu su se sastajali svi oni kojima je bilo stalo do očuvanja hrvatskoga identiteta. Kao značajna kulturna i prosvjetna ustanova osnovana je 21. listopada 1849. Narodna čitaonica riječka. Među osnivačima nalazimo brojna poznata imena tadašnje riječke i hrvatske kulture, kao što je liječnik i književnik Juraj Matija Šporer (1795. – 1884.), u povijesti hrvatskoga turizma zabilježen kao idejni poticatelj opatijskoga lječilišnoga turizma. Danas iz *Spomenknjige Narodne Čitaonice Riečke* lako iščitavamo poveznicu između ove ustanove i riječke gimnazije. Aktivna je većina nastavnika (Kurelac, Kazali, Ljubić, Pacel, Trdina, zatim ravnatelj A. Mažuranić te nastavnik iz pomorske škole Mikoč) i bivši učenici (Derenčin, Barčić). Nakon prvoga razdoblja rada, u Čitaonicu je nakon 1862. godine upisan i veći broj mladih članova, bivših gimnazijskih učenika, a među njima su bili i neki Kurelčevi – kao starješina Ivan Fiamin, a kao odbornik Fran Pilepić. Članom Čitaonice postaju *svećenik i književnik* Franjo Rački, *liječnik* Đuro Augustinović, *zubar* Mate Givović, *pravnik* Matko Laginja, *novinar i književnik* Ante Starčević, *ravnatelj tvornice* Milutin Barač... Tu su i mnoga poznata imena riječkoga školstva: Narcis Damin, Tadija Smičiklas, Josip Martinolić, Mirko Divković, Fran Kresnik, Fran Franković, Rudolf Strohal, Ivan Milčetić, Josip Beyer... Iznimno, ali ipak, nalazimo i pokoje žensko ime – prvo posjednica (Franjica Ghyczi, gđa Marija Vallner r. Bakarčić te udove Beatrice i Carolina Lemuth i Kate Zay), a onda i učiteljica (Marija Mavrović, Julka Trdenić, Eugenija Molnar). Ima i stranaca, koji su u Rijeci boravili poslovno, kao ruski konzul Leonida Berezina i dr. Kao počasni se član i pokrovitelj pojavljuje biskup Josip Juraj Strossmayer, a među pokroviteljima nalazimo i biskupa Mirka Ožegovića. Naravno, najduži bi popis bio danas mahom anonimnih riječkih rodoljuba raznih

Trsatska čitaonica

zanimanja, između kojih je bilo najviše trgovaca, brodovlasnika, veleposjednika, kapetana, časnika, liječnika, odvjetnika i državnih činovnika.

Možda ovdje valja spomenuti jednoga učenika riječke gimnazije čije je djelovanje paradigmatično. Bio je posebno vezan uz Čitaonicu – i kao knjižničar i kao odbornik. To je pravni pisac, dramatičar i novinar Marijan Derenčin (1836. – 1908.). Bio je trsatski načelnik i pokretač časopisa “Pravnik” u Rijeci 1862. godine. Kasnije je bio intendant zagrebačkoga kazališta, zatim saborski zastupnik, pa predstojnik odjela za pravosuđe u Mažuranićevoj vladi. U politici je bio radikalni opozicionar pravaške (prohrvatske) orijentacije, a prema filološkim stavovima u početku Kurelčev pristalica, ali kasnije odstupa i približava se zagrebačkoj koncepciji, kao što je to bilo i s većinom njegovih sljedbenika.

Čitaonica je bila po nekim svojim aktivnostima poznata i izvan Rijeke. Tako je 1858. godine preuzela na sebe daljnje izdavanje časopisa “Neven”, kada se u vrijeme krutoga apsolutizma trebao ugasiti i taj jedini beletristički časopis, izdanje Matice ilirske. Članovi Čitaonice Josip Vranjicani-Dobrinović i Vinko Pacel učinili su sve što je bilo u njihovoj moći, ali je ipak u toj godini završilo tiskanje “Nevena”, “zabavnoga, poučnoga i znanstvenoga lista”. Pacel je pokušao oblikovati novi

časopis koji bi naslijedio “Neven”, ali je 1859. godine uspio objaviti samo jedan broj “Jadranskih vila”, “sbirku i izbor zabavnih, poučnih i znanstvenih članaka”.

Ni sljedeći časopis nije bio dužega vijeka – Đuro Augustinović je 1861. godine bio urednik “Vile sinjega mora”, koja nije ostavila dubljega traga u hrvatskoj časopisnoj povijesti. Isto tako ni “Slovinski prvenci”, koji su se bavili “popularnim znanjem o naravi i zdravlju”, a koje je također uređivao dr. Đuro Augustinović.⁵⁹ Tek će Marijan Derenčin 1862. godine pokrenuti časopis za pravne i društvene znanosti “Pravnik”,⁶⁰ koji će imati duži život, dok će najveći trag ostaviti u Rijeci pokrenut pravaški list “Sloboda”, 1878. godine.

Spominjanje časopisa otvara posebnu širu temu izdavaštva, a to nas vodi prema tiskarama. Najviše je traga ostavila tiskara Karletzky, koja je u Rijeci djelovala od 1779. godine do pretkraj 19. stoljeća. Osnivač je bio Čeh Lovro (Lorenzo) Karletzky, poslije njegove smrti nastavila je raditi njegova udovica Rosina, da bi tiskarsku djelatnost ove tiskare više od osamdeset godina obilježila braća Giuseppe i Antonio Karletzky, a niz su završili Giuseppeov sin Francesco i unuk Giuseppe. Tiskovine su bile na talijanskom, mađarskom, njemačkom, latinskom, ali i hrvatskom jeziku. Bila je to, naime, prva tiskara koja je u Rijeci od 1790. godine (kad su objavljene *Pisme koje se pivaju pod svetom misom zajedno s misom prid pridiku*) izdavala razne vrste tiskovina na hrvatskom jeziku.

Među tiskovinama na hrvatskom prevladavala je nabožna literatura (npr. *Pokornik upućen za dobro i spasonosno ispoviditi se* iz 1800. ili posebno značajno izdanje *Epistole i evanjelja* iz 1824.), ali je za razumijevanje kulturnoga ozračja u Rijeci u 19. stoljeću važno zaviriti i u ostala izdanja ove tiskare. To su školski priručnici, školska izvješća (između njih i *Pervo-godišnje izvjestje c. k. gimnazie rečke za školsku godinu 1851-52* objavljeno 1852.), pravni tekstovi (npr. *Narodni hrvatski odvjetnik ili savjetni priručnik Ivana Jurašića s otoka Krka* iz 1878.), medicinsko-poučna djela (npr. *Varhu navlačenja kravokozica: dvi, u kratko, beside za probuditi sve kolike otce i majke* iz 1804.), oglasi (npr. *Sipak i diraka, alli glogovina. Smislenka čudoredna za mladost* iz 1836.), proglosti (npr. *Proglas hrvatskomu narodu i svakomu prijatelju pučkoga napredka* iz 1873.), govori (npr. *Banu Jelačiću prilikom njegova dohoda u Rieku* iz 1850.), a objavljivana su i

⁵⁹ Augustinovići su *Slovinski prvenci* objavljivi u nekoliko brojeva u Beču 1860. i potom u Rijeci 1861. i 1862. godine kod tiskara Ercola Rezze. Usp. Škrebec 1995 : 282.

⁶⁰ S podnaslovom: *List za državne i pravne znanosti*.

književna djela, premda nisu bila velikoga značenja za povijest hrvatske književnosti.

Ova je tiskara posebno značajna i za filološku djelatnost u Rijeci – osim gimnazijskih izvješća ili *Pravila društva Narodne čitaonice rečke* iz 1850., tu su tiskana djela Frana Kurelca – *O nauku* (1849.) i *Kako da sklanjamo imena?* (1852.).

Naravno, izdanja na talijanskom jeziku u ovoj, ali i u drugim riječkim tiskarama bilo je značajno više – ne samo knjiga nego i novina, od prvih službenih riječkih novina “Notizie del giorno” (1813.-1814.) nadalje.

Sredinom 19. stoljeća počinje s radom tiskar Ercole Rezza. Između ostalih tiskovina (npr. ovdje je tiskana 1860. godine već spomenuta znana polemična brošura Erazma Barčića *La voce di un patriotta (Glas rodoljuba)* valja nam spomenuti da su upravo iz te tiskare izišli gotovo svi ranije spomenuti časopisi: “Neven” (1858.), “Jadranske vile” (1859.), “Vila sinjega mora” (1861.) te “Pravnik” (1862.).

Nastavak rada Rezzove tiskare vezuje se uz ime Emidija Mohovića (Mohovicha), koji osniva Riječki tiskarski zavod (Stabilimento Tipo-Litografico Fiumano). Dok je tiskara Karletzky objavljivala tiskovine velikim dijelom na talijanskom, uz značajan prinos izdavaštvu na hrvatskom jeziku, rad Mohovićeve tiskare usmjeren je na izdanja na talijanskom jeziku, što možemo razumjeti i iz vlasnikova političkoga opredjeljenja za pripojenje Rijeke Mađarskoj. Stoga u našem pregledu riječkoga hrvatskoga intelektualnog života ova tiskara nije posebno obrađena, ali joj mjesto osigurava činjenica da se upravo u njoj počinje 1867. godine tiskati novi riječki politički dnevnik na talijanskom jeziku “La Bilancia”, koji izlazi do konca Prvoga svjetskog rata i koji značajno obilježava riječku stvarnost u drugoj polovici 19. stoljeća.

Na sušačkoj je strani prva tiskara bila Primorska tiskara. U njoj se od 1878. do 1883. godine tiskao pravaški list “Sloboda”. Kasnije će se nazvati Narodna tiskara, a zanimljivo je da će se u njoj tiskati prvi brojevi Supilova “Novog lista” 1900. godine, koji kasnije prelazi u Riječku dioničku tiskaru.

Od osamdesetih godina 19. stoljeća broj tiskara se uvećava, ali to već izlazi iz vremenskih okvira koje smo zadali ovome pregledu.

Vratimo se Rijeci i njezinim intelektualcima u 19. stoljeću. Naime, na kraju ovoga pregleda riječkoga kulturnoga ozračja valja, naravno, reći da su u Rijeci (na

zapadnoj obali Rječine) i na Sušaku (na istočnoj obali) boravili i drugi poznati hrvatski kulturni i politički djelatnici, nevezano uz gimnaziju ili Čitaonicu. Tako povijest pamti Riječanina Josipa Završnika (1769. – 1843.), plodnoga pisca i filologa, jednoga od prethodnika hrvatskoga preporoda. U Rijeci je boravio i radio kao gubernijalni tajnik i Antun Mihanović (1796. – 1861.), izabran za riječkoga poslanika na Požunski sabor. U povijest ilirskoga pokreta ubilježio se knjižicom *Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku* 1815. godine, a njegov velik doprinos hrvatskoj identitetu je njegova pjesma *Horvatska domovina*, objavljena 1835. u “Danici”, u vrijeme kada je boravio u Rijeci – kasnije izabrana za hrvatsku himnu.

Šezdesetih je godina veliki bilježnik Riječke županije bio Ante Starčević (1823. – 1896.), političar, književnik i publicist, osnivač i dugogodišnji prvak Stranke prava, simbol hrvatske antinagodbenjačke opozicije – otac domovine. Upravo je u to vrijeme s Eugenom Kvaternikom sastavio radikalni program i 1861. godine osnovao Stranku prava. A vidjeli smo da je u Rijeci i pokrenut pravaški list “Sloboda”.

U Rijeci će neko vrijeme živjeti i drugi znani, gorljivi pravaši – pjesnik August Harambašić (1861. – 1911.) i književnik Eugen Kumičić (1850. – 1904.).

Vratimo se riječkim filozofima, od kojih smo i krenuli u ovaj izlet riječkim 19. stoljećem.

Bez obzira na zajedničku riječku odrednicu nije ih povezivala ista (očekivana) riječka filološka škola. Neki su polazili od njezinih zasada – Fran Kurelac te njegovi učenici, kao Ivan Dežman, Fran Pilepić i Buda Budisavljević, i kolege nastavnici, kao Vinko Pacel, dok joj neki nisu nikada pripadali, kao pomorski leksikografi Jakov Antun Mikoč i Božo Babić. Ali ni oni koji su joj pripadali nisu isto ustrajali na tome putu – najdosljedniji je, naravno, bio oblikovatelj koncepcije Fran Kurelac, dok je Ivan Dežman pokušavao uskladiti suprotna promišljanja o jeziku, a Vinko Pacel je tražio nove putove, uzimajući od svakoga ponešto. Jakov Antun Mikoč i Božo Babić, pak, koji su rješenje vidjeli u ponudi zagrebačke filološke škole, vezali su se na leksikološku koncepciju Bogoslava Šuleka i ispisali ponajbolje stranice hrvatske pomorske leksikografije.

Za povijest hrvatske filologije značajnije od ovih različitosti jest ono što ih je povezivalo, a to su isti ciljevi. Valjalo je u tome teškome prijelomnome vremenu za hrvatsko jezikoslovlje oblikovati normu, ali i dokazati kako hrvatski jezik zadovoljava sve funkcije standardnoga jezika, ili da je bar na najboljem putu da to ostvari.

Kako su to pokušavali objasniti svojim suvremenincima, pokazali smo u osnovnim crtama. Stoga možemo reći da su portreti nekih od spomenutih filologa, ili intelektualaca koji su o filologiji promišljali, ovime tek skicirani, pa je u nastavku knjige svakome od njih posvećeno zasebno poglavlje.

A tko je pozvaniji da otvori izložbu riječkih filoloških portreta od onoga najvećega, od Frana Kurelca?!⁶¹

⁶¹ U prikazu riječkoga filološkoga kruga navedena su imena većega broja filologa nego što će uslijediti njihovih portreta. Ponajprije se to odnosi na one jezikoslovce kojima su posljednjih tridesetak godina posvećene monografije, kao što su Antun Mažuranić (Moguš 1978), Adolfo Veber Tkalčević (Pranjčević 1993a), Ivan Fiamin (Lukežić 1996) i Ivan Črnčić (Strčić M. – Strčić P. 1997).

FRAN KURELAC

Zaista, tko je pozvaniji da nas uvede u izložbu riječkih filoloških portreta doli Fran Kurelac - "jezikoslovac, predvodnik riječke filološke škole, skupljač narodnog blaga, prevodilac, putopisac, govornik i pjesnik, vrstan stilist te žestoki hrvatske i slavenski rodoljub", kako ga u predgovoru najnovijega izdanja njegovih jezikoslovnih rasprava naziva Ivo Pranjčević!⁶²

Jer, o kojemu riječkom filologu iz 19. stoljeća znamo više, ili još bolje, koji je riječki filolog iz 19. stoljeća i izvan Rijeke poznat, koji je mnogima ne samo prva nego i jedina asocijacija na riječki filološki krug?

Nije ovo pravo pitanje, ono je po svim svojim značajkama isključivo retoričko pitanje - odgovor je jednoznačan, svi ga znamo, vodi prema "jezikoslovnom bojovniku i *rabbiju* riječke filološke škole"⁶³ Franu Kurelcu!

Bogata literatura nastala o ovome *starinom Ogulincu, a rodnom iz Bruvna u Krbavi*,⁶⁴ kako se sam predstavljao, počela se skupljati od 60-ih godina 19. stoljeća, najčešće kao reakcije na Kurelčeve polemične⁶⁵ radove, poslije njegove su smrti uslijedila sjećanja i obljetnički⁶⁶ tekstovi, da bi u 20. stoljeću nastala dva naj-

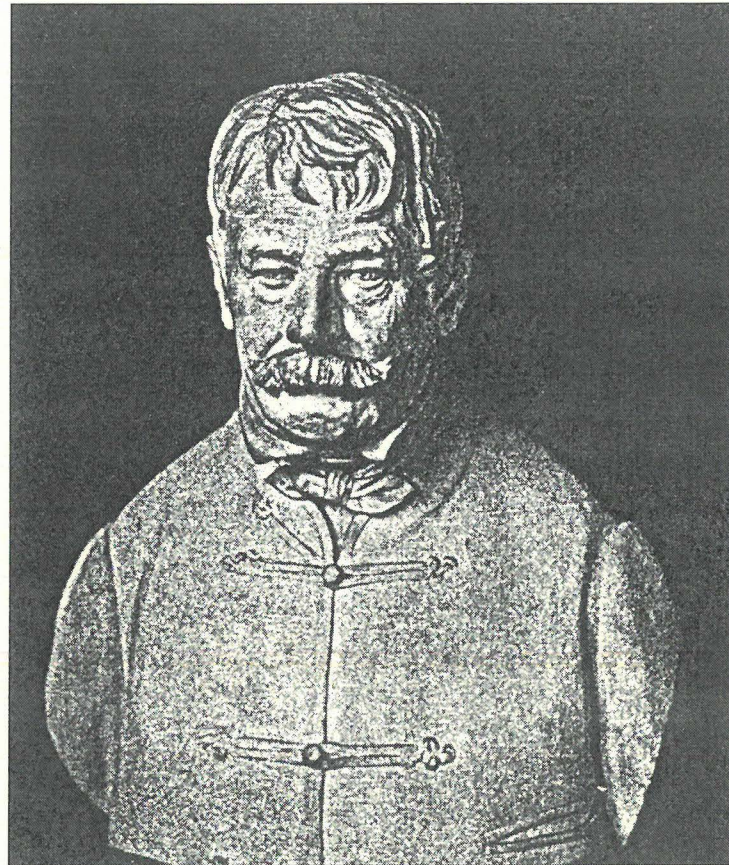
⁶² Navod iz Pranjčevićeva predgovora u: Kurelac i dr. 1999 : 11.

⁶³ Kako ga naziva dobar poznavatelj Rijeke u 19. št. Irvin Lukežić.

⁶⁴ Tako se potpisivao na naslovnica velikoga broja svojih djela od 1860. godine, na knjižici *Recimo koju*, pa i na onoj njegova najpoznatijega djela - *Fluminensiji* iz 1862. godine.

⁶⁵ Posebno je bio u tome žustar Adolfo Veber Tkalčević, predvodnik zagrebačke filološke škole, što je i očekivano. Dapače, on je odgovarao i na one napade oštrog Kurelčeva pera koji su bili usmjereni leksičkim inovacijama Bogoslava Šuleka, koji sam nije ulazio u polemike (npr. *Obranom nekoliko tobožnjih barbarizamah* iz 1874. godine).

⁶⁶ Krenulo je tekстом Nikole Andrića *Fran Kurelac, o stotoj obljetnici rođenja mu*, objavljenim 1911. godine, a nastavilo se povodom 30. obljetnice njegove smrti, 1904. povećim tekstem iz pera njegova najdražega učenika Bude Budisavljevića *Recimo koju o Franu Kurelcu - O 30. obljetnici smrti njegove*.

Fran Kurelac (mramorno poprsje, rad Ivana Rendića)

opsežnija djela o Kurelcu. U prvoj polovici stoljeća to je knjiga Mirka Breyera *Tragom života i rada Frana Kurelca* iz 1939. godine,⁶⁷ a u drugoj polovici doktorska disertacija Zlatka Vincea *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, obranjena 1958. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Ovoj temeljnoj literaturi, naravno, valja dodati i novije radove, kako pomna istraživača njegova djela, Zlatka Vincea, posebno u monumentalnoj knjizi *Putovima hrvatskoga književnog jezika* iz 1978. godine, tako u zborniku radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa *Riječki filološki dani* iz 1996. godine, gdje je sakupljen značajan niz znanstvenih i stručnih izlaganja kojima je na skupu dvije godine ranije revalorizirano Kurelčevo djelo, a povodom 120. obljetnice njegove smrti. Između tih su radova i neki bez kojih je danas teško pristupiti njegovu djelu, kao naprimjer detaljna analiza u članku *Fran Kurelac i Riječka filološka škola*⁶⁸ Marije Turk, u kojoj se pomiču uobičajena motrišta Kurelčeve filološke zamisli s prvotnoga dojma arhaičnosti na temeljenje u tradiciji višedijalekatnosti koju se iščitava kao bit hrvatskoga jezika. Otuda je moguće povući vezu i s našim standardizacijskim trenutkom.

U skupnim prikazima filološkoga i općekulturnoga djelovanja u 19. stoljeću nedvojbeno je zauzeo svoje mjesto - i u *Albumu zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*, što ga je koncem stoljeća sastavio Milan Grlović, i u Stanojevićevoj *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj* iz 1926. godine iz Vodnikova pera, te potom u svim sljedećim enciklopedijama i leksikonima, i u edicijama *Pet stoljeća hrvatske književnosti* i u novim *Stoljećima hrvatske književnosti*, a svakako i u *Polemikama u hrvatskoj književnosti*, književnome nizu što ga je priredio Ivan Krtalić osamdesetih godina prošloga stoljeća.

Njegovih je životopisa bilo više - od prvoga objavljenoga u godini njegove smrti, 1874., iz pera njegova najvećeg oponenta Adolfa Vebera Tkalčevića - *Viekopis Franje Kurelca*, preko sjećanja učenika Bude Budisavljevića *Recimo koju o Franu Kurelcu - O 30. obljetnici smrti njegove* iz 1904. godine, zatim preko već spomenutih Breyerovih i Vinceovih radova do najnovijega *Ljetopisa Frana*

⁶⁷ Osim predstavljanja Kurelčeva života i djela te bibliografije njegovih radova, Mirko Breyer (1939 : 138-142) donosi i popis od pedesetak jedinica pod naslovom *Važnija životopisna građa - Štampom priopćena pisma F. Kurelca*, čime nas upućuje na brojnu primarnu i sekundarnu građu te na aktualni smještaj Kurelčeve korespondencije.

⁶⁸ U vezi s različitim pisanjem naziva riječke filološke škole (velikim ili malim početnim slovom) upućujemo na savjetnički članak Sande Ham *Veliko ili malo slovo u nazivima filoloških škola*, objavljen u časopisu "Jezik" 2005. godine. Usp. Ham 2005.

Kurelca Ive Pranjkovića iz 1999. godine, objavljenoga u ediciji *Stoljeća hrvatske književnosti*, uz uvodni tekst, bibliografiju Kurelčevih djela i popis važnije literature o Kurelcu te reprezentativan izbor njegovih radova.⁶⁹

Literature, dakle, ima, i one o njegovu životu i one o njegovu radu. Njegove smo temeljne stavove i polemike spomenuli i u uvodnim poglavljima ove knjige,⁷⁰ a protežu se i kroz ostale portrete - njegovih učenika, kolega, suvremenika.⁷¹

Stoga ćemo ovdje izdvojiti samo one podatke o Kurelčevu životu⁷² i radu koje držimo najznačajnijima za razumijevanje njegove književnojezične koncepcije, a za ostalo upućujemo na opsežnu stručnu literaturu.

Fran je Kurelac rođen 14. siječnja 1811. godine u malome ličkome naselju Bruvnu u gračačkoj župi, kada je taj prostor bio pod francuskom upravom.

Većina je Kurelčevih sljedbenika i pripadnika riječkoga filološkoga kruga, mahom njegovih učenika, rođena u vrijeme ilirizma - Ivan Fiamin 1833., Fran Pilepić 1838., Ivan Dežman 1841. te najmlađi Bude Budisavljević 1843. godine. Dakle, dvadesetak, odnosno tridesetak godina kasnije. Kako smo se u ovome predstavljanju riječke filološke scene u 19. stoljeću usmjerili ponajprije njima, držimo da bi trebalo više reći o vremenu prije njihova rođenja, u kojemu stasa mladi Kurelac, učitelj koji je na njih imao ogroman utjecaj. Stoga da bismo mogli bolje razumjeti njegove stavove, i to ne samo jezične, pokušat ćemo u kratkim naznakama približiti vrijeme Kurelčeva rođenja.⁷³

Podsjetimo se da je nakon Napoleonove pobjede na europskim ratištima te nakon bečkoga mirovnog ugovora iz 1809. godine dio Hrvatske, a u njemu i Lika, pripao francuskim Ilirskim provincijama.⁷⁴ Te je 1809. godine Napoleon maršalom imenovao Augustea Fréderica Viesa de Marmonta (1774.-1852.), koji je tako sa svojih tek 35 godina postao najmlađi maršal u Carstvu.⁷⁵ Za naše je krajeve

⁶⁹ Izbor iz Kurelčevih djela priredio je i Branko Vodnik 1916. godine.

⁷⁰ Usp. poglavlja: *Filološke teme i dileme u 19. stoljeću i Riječki filološki krug*.

⁷¹ Stoga i ne čudi da je u *Kazalu imena* na kraju knjige upravo uz Kurelčevo ime navedeno najviše pojava.

⁷² Polazište su ovdje navedeni Kurelčevi životopisi.

⁷³ Da je i Kurelac držao značajnim obilježja toga vremena, pokazuje i početak njegova *Slova nad grobom Ljudevita Gaja* (1872.), kada navodi: "er je na izmaku ratov Bonapartovih kipělo pitanje: s kim držiš? s Rusom ili s Francuzom?" (Kurelac i dr. 1999 : 88).

⁷⁴ Ilirske su provincije uspostavljene nakon mira između Austrije i Napoleona potpisanoga u Schönbrunnu 14. listopada 1809., a postojale su do srpnja 1813. godine.

⁷⁵ Iz opsežne literature o A. Marmontu za ovu je temu nužno izdvojiti: Baras 1977 : 57-79.

značajnije bilo njegovo imenovanje generalnim guvernerom Ilirskih provincija, posebno na kulturnome planu. Naime, prosvjetna je politika novih francuskih vlasti omogućavala nastavu na materinskom jeziku u osnovnoj školi i nižoj gimnaziji, dok su za više razrede kao jezici poučavanja određeni francuski i talijanski jezik. Stoga je francuska uprava pomagala u tiskanju nekih značajnih jezikoslovnih knjiga. Godinu nakon Kurelčeva rođenja objavljene su u Trstu dvije gramatike drugoga značajnoga ličkog jezikoslovca Šime Starčevića namijenjene *krajiškoj vojničkoj mladosti: Nova ričoslovica ilirička*⁷⁶ i *Nova ričoslovica iliričko-franceska*⁷⁷, dok su nedugo prije objavljene *Grammatica della lingua Illirica* Francesca Marije Appendinija (1808.)⁷⁸ i tri sveska rječnika Joakima Stullija (*Dictionarium*, 1801.; *Rječoslozje*, 1806.; *Vocabolario*, 1810.)⁷⁹ Marmontova je uloga u ovim izdanjima bila ključna - gramatike su nastale na njegov poticaj i uz njegovu potporu, pa ih i Appendini i Starčević njemu posvećuju, a tako je i sa Stullijevom trećom knjigom rječnika, onom s talijanskom natuknicom.

Francusko se zauzimanje svijeta nastavilo prema Rusiji, a taj je poznati veliki Napoleonov neuspjeh ostavio traga i na Kurelčevu djetinjstvu. Otac mu je Ivan krenuo put Rusije kao kapetan prvoga bataljuna prve hrvatske pukovnije, samo dva mjeseca nakon što je mali Fran ugledao svjetlo ovoga svijeta. Za prve ruske zime bio je teško ranjen, ali se uspio oporaviti i živ vratiti kući 1814. godine, kao jedan od samo 53 preživjela časnika, podčasnika i vojnika prve pukovnije. A krenulo ih je više od 1600!

⁷⁶ Starčevićeva *Nova ričoslovica iliriska* je prva gramatika hrvatskoga jezika na hrvatskom jeziku. Dotada su gramatike bile kontrastivno koncipirane, najčešće s latinskim, talijanskim ili njemačkim jezikom.

⁷⁷ Starčevićeva *Nova ričoslovica ilirisko-franceska* je prva gramatika francuskoga jezika na hrvatskom jeziku, nastala preradom i prilagodbom opsežne francuske gramatike njemačkoga svećenika D. J. Mozina objavljene na njemačkom jeziku 1809. godine u Tübingenu pod naslovom *Französische Sprachlehre in einer neuen und fasslichen Darstellung bearbeitet vom abbé Mozin*.

⁷⁸ Ovo nije prvo kroatističko jezikoslovno djelo naturaliziranih Talijana - prije njega je Jakov Mikalja objavio *Blago jezika slovinskoga - Thesaurus linguae illyricae* (1. dio: Loreto 1649.; 2. dio: Ancona 1651.), a Ardelio Della Bella svoj veliki *Dizionario Italiano, Latino, Illirico, cui si permettono alcuni Avvertimenti per iscrivere, a con facilita maggiore leggere le Voci Illiriche, scritte con Caratteri Italiani, ed anche una breve Grammatica per apprendere con proprieta la Lingua Illirica* (Venezia 1728.¹; Dubrovnik 1785.²).

⁷⁹ Stullijev je rječnik najopsežniji rječnik hrvatskoga jezika u dopreporodnom razdoblju hrvatske leksikografije. Nadmašit će ga opsegom tek Akademijin rječnik.

I kasnije je vojna služba Franova oca slala za poslom, ali više ne tako daleko, pa je mali Fran ipak uspio uz roditelje završiti krajišničku pučku školu (u Švarči i Rakovici) i dva razreda gimnazije (u Karlovcu). Nastavak je bio, kao i za ostale sinove krajiških časnika, u gimnaziji u Grazu. Za oblikovanje nacionalnih i filoloških stavova značajno je njegovo upoznavanje i prijateljevanje s Ljudevitom Gajem te s Dimitrijom Demetrom, koji su se također školovali u Grazu. Kako je tada Gajev zanos prelazio na mladoga Kurelca, tako će kasnije Kurelčev prelaziti na njegove učenike.

Uspješno početno školovanje pretvorilo se u Grazu u neuspjeh, pa se ne završivši 6. razred gimnazije Kurelac vratio 1829. godine kući, u Oštarije.

Na ovome mjestu valja zastati jer je taj prekid školovanja obilježio daljnji Kurelčev rad. Naime, više nije uspio uhvatiti korak u svojem obrazovanju, odnosno sva ostala stjecanja znanja nisu više išla redovitim putem, za čime je još i potkraj života žalio. Nedostatak sustavne naobrazbe nije se mogao lako uočiti - bio je načitan, širokih interesa, govorio je, i to dobro, više jezika, dapače, nekoliko ih je poučavao...

Od godine 1830. nalazimo Kurelca u zagrebačkoj gimnaziji, gdje je ponovio i ovoga puta uspješno završio 6. razred. Domoljubni osjećaji, koje je u njemu probudio Gaj, sada su se još više rasplamsali, a sam Gaj zadovoljan njegovim pristupanjem pokretu proriče: "Hvala Bogu, da med ostalemi dragoga prijatelja Kurelca na našu stran doveli jesu, ov osebujni mladenec, svetla nekda domovine zvezda postal bude."⁸⁰

Životna se pitanja Kurelčeva i opet mijenja, ne uspijeva na studiju filozofije, a očeva smrt 1832. godine lišava ga skromnih prihoda, pa prekida školovanje i sljedećih petnaestak godina boravi izvan Hrvatske - u Beču, Bratislavi, Pešti, Krumlovu i Pragu, a dio vremena je proveo i boraveći među gradišćanskim Hrvatima. I dalje se s prekidima izvanredno školovao, a uzdržavao se poučavanjem slavenskih te francuskoga i talijanskoga jezika, dok je u češkom Krumlovu bio prepisivač knjiga u knjižnici kneza Adolfa Schwarzenbergera. Boravak u središnjoj Europi obilježio ga je susretima s hrvatskim rodoljubima, kao grofom Jankom Draškovićem ili Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim (1816.-1889.), te nizom poznatih slavenskih intelektualaca, predvodnika nacionalnih pokreta i filologa, posebno Ľudovítom Štúrom (1815.-1856.), Jánom Kollárom (1793.-1852.), Václavom Hankom (1791.-1861.) i Vukom Stefanovićem Karadžićem (1787.-

⁸⁰ Breyer 1939 : 20.

1864.). Kao zanimljivost može se navesti da je dvojici Slavena davao pouke iz hrvatskoga jezika: budućem poznatom ruskom profesoru slavistike Ismailu Ivanoviču Sreznjevskom (1812.-1880.)⁸¹ i češkom publicistu i političaru Karelú Havlički-Borovskom (1821.-1856.).

Burne 1848. godine Kurelac je objavio nekoliko proglaša strastveno prenoseći svoje revolucionarne političke stavove. Zbog svoga brzoga i britkoga jezika zaslužio je i 40-dnevno tamnovanje. Poznato je da će ga šest godina kasnije jedan govor stajati više jer će izgubiti službu u riječkoj gimnaziji, a zviždanje u kavani za tadašnjim banom 14 godina kasnije uzima mu službu i na zagrebačkoj gimnaziji.

U Kurelčevu je životopisu za razumijevanje njegova filološkoga djela najznačajnije njegovo riječko razdoblje, koje započinje dobivanjem zaposlenja u hrvatskoj riječkoj gimnaziji 1849. godine, a završava odlaskom iz Rijeke 1860. godine. Riječ je o samo desetak godina, ali koje su obilježile i Kurelca i sve s kojima je dolazio u kontakt, a kao filolog upravo u Rijeci uobličuje svoju književnojezičnu koncepciju te objavljuje prve radove.

Život će ga kasnije odvesti u Đakovo i Zagreb. U Đakovu će mu pomoći biskup Josip Juraj Strossmayer, ne samo dajući mu posao predavača u sjemeništu nego i potporom za objavljivanje riječkih djela - *Fluminensia*. Uz đakovačko je razdoblje Kurelčeva života vezano poznato predavanje *Kakvu je biti slovu*, s predivnom metaforom kojom pokazuje kako vidi stil: "slovu je biti zrnatu - ne komušastu, nu голу i jedru; slovu je biti oslasnu i zamamljivu; biti je slovu tvomu prilikom tvojom; biti je slovu napokon prilikom naroda tvoga."⁸²

⁸¹ U vezi sa Sreznjevskim valja reći da jedno zanimljivo sjećanje na njega iznosi Kurelac u knjizi *Recimo koju*, kao polazište za jezikoslovnu analizu, odnosno pokazivanje modela hrvatskoga jezika kao ga on vidi: "Čim je on naš jezik ne samo iz knjige naučio, nu si ga takodjer putovanjem po naših stranah posve privlastio: ima on, učen Rus, neko pravo, mišlju, o našem jeziku suditi. Kad ga ja zapitao, što mu se o njem vidi, odreče mi bistrić: 'Prekrasan jezik, nu odveć propleten jezikom turskim, i vsaki čas *ću, ću, da, da*'. Čto je turskih beséd: to vsi uvidjamo, vsi priznajemo; nu čto je onoga drugoga: to ja u prvi mah nisam dokućio, koliko je rěsnote u toj šali. Čto sam veće o tom mislio, vse to bolje sam se uvěrao, da je taj naš moskovski brat najdublju ranu našega jezika odkrio. /.../ To ćukanje i dakanje spojeno je viticom nerazpojivom: doklě god u našem jeziku bude ćukanja, dotlě bude i dakanja: er jedno prema drugom stoji kao uzrok i poslědica" (Kurelac 1860 : 103-104). Vrijeme će pokazati da će "ćukanje" ostati neutralni model za izricanje buduće radnje (više se ne rabi struktura koju Kurelac napada *on će da putuje*, nego *on će putovati*, ali nije u uporabi Kurelčev prijedlog *on bude putovati*), a da će se "dakanje" kao normativni problem spominjati u preskriptivnoj literaturi i danas.

⁸² Prema: Kurelac i dr. 1999 : 16.

VI.

**Govor o preporodu
knjige Slovinke na jugu.**

(izgovoren na koncu školske godine 1857, Venceslavom Urpaniem, tada učenicom 7. škole, sada pristavom u župi Rječkoj, rođenim u Bakru).

Zemljo, ti sladka majčice naša! koliko si vekov vekovala, da znala nisi, što je pismo što li je knjiga? Kde nič, kde li se izumje ono, što danas knjigom zovemo? koja bi, knjigo, reci, domovina tvoja? Istina li, što priča zemlja Kitajska i njezini orači, da je knjiga njihova plemena? Ili damo za pravo Misircu, koji se hvali, da je on književnik prvi? Ili morda obema preotme slavu Asurac i Ninive staro, danas prekopano i pismom klinovim sborno, izakako mučā tolike tisuće godin?

Ali budi sveta kolēbka tvoja kdē mu drago, ti si danas, knjigo, velika gospodja. Pred tobom su svi narodi kolēno preklonuli; tamljanom te okadili, ružom ovēnčali; tvoj zakon podpisali i posluh zavētovali. Kdē ti staneš, sunce ogranjuje; kdē te nije, sumrak se hvata. Kad narod pohodiš, ogrije se; kad odhodiš, oledi se. I

bez tebe zemlja bi stala, nu ne znajući da stoji; i bez tebe ljudi bi živēli, nu ne znajući da žive. Ti si iskra, ti si luč života; ti si duša, koja se osvētila, bez koje osvēsti duša ni dušom nije; ti si nētilo duha obumrlōg; ti si uzkrēsilo ilove naravi naše; ti si spasitelj i sabranitelj una ljudskog i mudrosti ljudske; ti si zasnovatelj vėkov ljudskih i spomena ljudskog; ti si poruk i jannac sve to veće slave njihove, a nastajućega djelovanja ljudskog vodja sve to unijui, svēća sve to jasnija, sve to svētlja.

Oprosti, knjigo, da se sad uklonim od tvoga kumira i tamjana tvoga; da govor spustim te o tom prošborim, kako si ti na putu od roda do roda došla pred vrata i Slovinskog roda; i kako za novijega časa u tebi oživljujemo i uzkrսujemo, te pravim li putem hodimo ili možda stranputicom zahodimo. Budi mi, prosim te, dok to rečem, u pomoć, a vi braćo i drugovi poslušajte.

Naši dēdovi naučili su knjigu od bratov Čurila i Metoda. Cvala je devetoga vėka po celom jugu. Desetoga uzmačē iz Ugrije: došla čeljad nekrštena; uzmačē iz krajev Slovenskih: uzē ju progonit crkva neslovinška; a braća, kako znate, bialu bogohvali i sluge božje u jeziku našem. Nu iza njihove smrti knjiga im se po drugih stranah i bolje usadi i dalje još prošit: jer do skorā preotē svu zemlju Moskoviju. Dočim je dakle Čurilovo pismo sa strane iztoka tako predobivalo, uzē ga sa strane zapada crv podgrizati, te se po našoj domovini i po otocieh, uz glagolicu kōj se za počelo ne zna, stādē širiti i mah oimati pismo Latinsko.

2**

U Zagrebu je prvo kratko predavao francuski na zagrebačkoj gimnaziji, ali je ubrzo izgubio taj posao. Već smo rekli da je glasno zviždao za banom Levinom Rauchom, pa mu je ravnatelj gimnazije Adolfo Veber Tkalčević morao uručiti otkaz. Svijetla točka te 1867. godine bio je njegov izbor za pravoga člana Akademije. U Akademijinu će *Radu* sljedećih godina objaviti veći broj filoloških tekstova te svakako najpoznatiji i ovdje već spominjani *Mulj govora nespretna i nepodobna*. Posljednjih je godina dobivao pomoć od Akademije. Umro je 18. lipnja 1874. godine u Zagrebu, a duga ga je povorka, na čelu s banom Ivanom Mažuranićem i predsjednikom Akademije Franjom Račkim, ispratila do Jurjevskoga groblja, gdje je pokopan uz grob svojega dragog prerano umrloga učenika Ivana Dežmana. O pedesetogodišnjici hrvatskoga narodnog preporoda preneseni su mu ostatci u počasnu ilirsku arkadu na Mirogoju.

Kurelčev selilački način života ipak je imao jednu stalnicu - desetak je godina djelovao u Rijeci, a i nakon napuštanja Rijeka ostaje njegov zaštitni znak. Možda je upravo zbog svojih lutanja po Monarhiji i počesto neuspješnih traženja mjesta pod suncem prigrlio napokon dobro radno mjesto i Rijeku.

Banski namjesnik Mirko Lentulaj pismom od 8. veljače 1849. godine potvrđuje Kurelčevo imenovanje učiteljem u riječkoj gimnaziji, odnosno kako piše: "naimenovanje se njegovo za privremenoga narodnoga našega jezika u rječkoj gimnaziji učitelja, i na ovoj njegovoj prošnji očituje." I nastavlja: "Šta se druge strane unutra stavljene molbe tiče, prositelj se s otim na dotično poglavarstvo Riečko uputjuje, i istomu poglavarstvu ujedno preporuča."⁸³

⁸³ Usp. Drechsler (Vodnik) 1915 : 78.

Valja dodati da je ovo imenovanje u skladu s novom prosvjetnom politikom u Monarhiji, jer je nakon revolucionarnih događanja 1948. godine svaki zemaljski jezik kojim govori pučanstvo u određenome kraju mogao biti i nastavni jezik. Slijedom toga je banski povjerenik Josip Bunjevac od gradskoga potkapetana Josipa Tossonija tražio osiguravanje uvjeta za uvođenje hrvatskoga jezika kao predmeta: "U savezu sa službenim mojim pismom od 14. t. m. br. 51 uslied visokog dopisa vieća banskoga od 9 tekućega br. 1063/23 nadalje javljam vam: da se narodni naš jezik, kao uredni nauk kojega sva mladež ovdešnje gimnazije pohađjati, uredno učiti i navodno polugodišnje izpite iz njega praviti mora, predavati imade, te da se predavanje istoga narodnoga našega jezika na ovdešnju takodjer višju elementarnu učionu, kako je odprije sa magjarskim bivalo, pretegnuti ima i dosliedno istome učitelju Franji Kurelcu u ime izvanrednih kod elementarne učione fondovah ista godišnja nagrada od 150 f. iz peneznice ovoga grada izplatjati ima od dana uvedenja u učiteljsku službu" (prema: Čop 1988 : 93). Ipak, poznavanje položaja hrvatskoga jezika kao nastavnoga predmeta u godinama koje su uslijedile govori da je to prvo bio "kroatische Sprache", zatim "illyrisch", a da je od 1856. godine postao samo jedan neobvezan predmet (*relativ obligat*) (v. Čop 1988 : 95).

Govor o preporodu bio je povod za Odluku o otpuštanju Frana Kurelca 24. siječnja 1854.

Dobivanjem novoga, a zapravo prvoga pravog zaposlenja, Fran Kurelac započinje ne samo s nastavom nego i s domoljubnim djelovanjem na svoje učenike. Tomu je pogodovao i njegov školski predmet - predavao je hrvatski jezik. U školskim je imenicima i dnevnicima slijedio službeni naziv predmeta, ali se sam potpisivao kao "učitelj narodnoga jezika".⁸⁴

Nedugo po njegovu dolasku u Rijeku, 21. listopada 1849., osnovana je *Narodna čitaonica riečka*, u kojoj je jedan od prvih i svakako uglednijih članova.

Svoje javno djelovanje u gradu na desnoj obali Rječine usmjerio je na rad u gimnaziji i čitaonici, ali za razumijevanje njegovih filoloških stavova valja pogledati njegove radove. Premda, valja naglasiti da je brojne radove u kojima zastupa svoju književnojezičnu koncepciju Kurelac napisao i objavio nakon odlaska iz Rijeke. Zapravo, najviše je radova nastalo za boravka u Severinu, Đakovu i Zagrebu, a gotovo je sve svoje radove i objavio upravo u Zagrebu. Ipak, tih desetak godina u Rijeci nepovratno su povezali Kurelca i ovaj grad, pa ne čudi da će povjesničari jezika kasnije filološko razmišljenje njegovo i njegovih sljedbenika nazvati riječkom filološkom školom.

Zavirimo u njegove filološke radove. Nastavnici su mogli u godišnjim gimnazijskim izvješćima objavljivati svoje radove, pa u *Školskoj izvesti za godinu 1851 - 1852.* nalazimo Kurelčev tekst *Kako da sklanjamo imena? ili greške hrvatskih pisac glede sklonjovanja osobito 2-a padeža množine.*⁸⁵ Tekst je značajan za osvjetljavanje početaka oblikovanja njegove književnojezične misli.

Članak je i s današnjega stanovišta metodološki dobro oblikovan: uvodno poglavlje koje navještava opću jezičnu temu, pregled češćih pogrešaka u uporabi pojedinih padeža u jednini, zatim prijelaz na pogreške u uporabi oblika u množini, što sve vodi prema temi članka, genitivu množine, kojemu je posvećena glavnina teksta i za koji navodi najviše primjera - sustavno vremenski i prostorno određene. Znamo li iz daljnjih njegovih radova da će problem nastavka genitiva množine biti jedno od središnjih pitanja oko kojih će se voditi polemike sljedeće desetljeće, jasno je da je već ovim prvim riječkim radom otvorio raspravu.

Kako započinje taj dio analize?

⁸⁴ Usp. dnevnik riječke gimnazije od 1849. do 1853. godine.

⁸⁵ Rad je pretisnut, kao i većina njegovih tekstova nastalih u Rijeci, u knjizi *Fluminensia* 1862. (str. 155-180), te u naše vrijeme u: Kurelac i dr. 1999 : 70-87.

"Ostaje od čisla množine drugi padež, o kom obilato da progovorim. Tuj je Sodoma, tuj je Gomora."⁸⁶ Tako je već i prije analize jasno pokazao kamo smjera - žučnome napadu.⁸⁷ Na što? Na genitivno -ah: "Tuj se uveo, bog ti ga sam znao po čijem nagovoru, po čijem li duhu al dapače neduhu, nekakav genitiv na ah. Pojavio se, mislim, najprvo u novinah. Čim pismena čeljad onoga časa, kada ah zavladao, jedva čto drugo čitaše oliš rečenih Narodnih Novin, ničesa inoga u ruku ne imavša, čim bi narodnomu žaru odoljela: bez ikakva čuda ota nepodoba laži-genitiva svudaj se razplodi, umove zalēze, mozgove usēde, žazlo preuze i na toliki posluh svu pismenu vojsku prigibe i skuči, da njezinoj oblasti danas niti je protivnika niti je odmetnika. Zagreb je pokoran, pokorne su župe, pokorna Dalmacija, od česti Slovenija. Otaj slovnički kumir u Zagrebu sēdi, tamo puše, tamo žazlom maše."⁸⁸

Analizu nastavlja navodom samih "zavētnika i doglavnika toga tamnoga veličastva"⁸⁹ o genitivnom nastavku crnogorskim govorima, usporedbom pridjevske i imeničke deklinacije: "podupire se o nepodobnost jednakosti dvaju padežev, s koje u prvom jednine bilo bi ž e n a, a u drugom množine opet ž e n a; podupire se napokon o istinitost naše domisli i dosētku našega, da kdē pridjevno ime u padežu 2-gom ima h, tamo ni samostavno bez njega biti ne može, te čim se sklanja dobrih ne može da ne bude i ženah; akrom toga pušćamo svakomu na volju onaj h izgovorit il' neizgovorit."⁹⁰

Već je iz tona ovoga teksta jasno kako ne prihvaća ovakvo tumačenje, a u *Primētbama* dodanim *Fluminensiji* ovo još pojašnjava: "A tko je tim jadnjakom rekao i kdē su to naučili, da je sklonjovanje pridjevnik jednako samostavniku? Ili

⁸⁶ Usp. Kurelac 1862 : 159. Svi su navodi u ovome članku prema pretisku u *Fluminensiji*, gdje je naslov: *Kako da sklanjamo imena? ili greške Hrvatskih pisac glede sklonjovanja osobito drugoga padeža množine*, s autorovom napomenom da je "s kdēkojemi popravki i nadomestki". Ovo je izdanje koje je za svojega života priredio i doradio autor, pa je time metodološki opravdano prema njemu citirati. Usp. Vončina 1999 : 22 i 85.

⁸⁷ O metodološkoj korektnosti neka govori i sljedeći primjer. Naime, kada uvidi pogrešku, ispravlja je. Tako u bilješci u *Primētbama* dodanim *Fluminensiji* ispravlja navode u prvome izdanju vezane uz analizu genitiva u djelu Ignjata Đurđevića: "U prvoj pečatnji ove razprave bio sam potvorio slavnoga Ignjatiju, kao da se on povse odvrgao od pravoga genitiva; nu bolje ga razgledav uvidēh, da sam mu kriv; nu ovi primēri, čto sam ih skupio, evo ga opravdaše" (str. 219).

⁸⁸ Usp. Kurelac 1862 : 159.

⁸⁹ Usp. Kurelac 1862 : 159-160.

⁹⁰ Usp. Kurelac 1862 : 160 (isticanja autorova).

je analogija i jednakost to isto? U kojem su spomeniku oni to otkrili? U kojem jeziku?”⁹¹

Dodamo li toj izravnoj sumnji u osnovna jezikoslovna znanja zagrebačkih filologa i motto ispod naslova ovoga njegova članka: *Bolji rat nego mir - ako treba*.⁹² - silovitosti njegova temperamenta u govorenju o hrvatskome jeziku sama o sebi govori najbolje.⁹³ Kao da je najavio polemične tonove kojima će biti cjelovito njegovo djelovanje obilježeno.

Ipak, na ovome mjestu treba zastati. Polemičnost tonova, pa i jake riječi upućene suprotnoj strani (“gospodi od bratovštine *ahovske*”⁹⁴) bile su jedno - osobni odnosi nešto potpuno drugo. Imati različite poglede na jezik ne umanjuje poštovanje među filolozima. Ni među onima koji su bili samo drukčijih stavova, premda ne u sukobu⁹⁵, ali ni među onima koji su bili u izravnim i javnim sukobima. Razvidno je to posebno između dvojice najistaknutijih polemičara - Kurelca i Vebera, a kasnije i Jagića. Kakve god da se rabile riječi, nikada se nije izgubilo ono intelektualno duhovno ozračje. Pa premda je u tim tekstovima Kurelac pripadni-

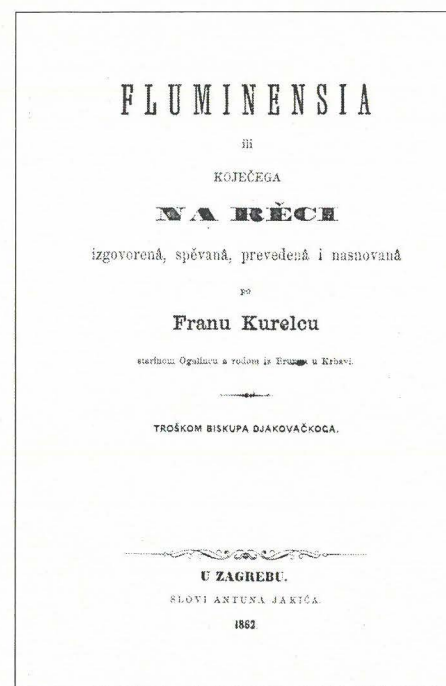
⁹¹ Usp. Kurelac 1862 : 212 (isticanja autorova).

⁹² Usp. Kurelac 1862 : 155.

⁹³ Možemo dodati i navod sa samoga kraja ove rasprave: “Ako sam bio žestok, imao sam zašto: srdce me boli kdě gledam, kako se jezik krše i razmeće: jezik dostojan drugih duhov i drugih radilac oko njega nego li smo mi. Nu onakvi kakvi smo, živo se ga primimo, popravimo i uzradimo! S toga rada korist, s njega slava naša; s toga (te ne samo glede knjige i nauka) s toga, reku, da b u d e m o ili n e b u d e m o, da o s v a n e m o ili o m r k n e m o” (str. 180; isticanja autorova).

⁹⁴ Usp. Kurelac 1862 : 177-178 (isticanja autorova).

⁹⁵ Tako se u djelima suvremenika koji su prihvaćali različite poglede na književni jezik od njega Kurelac često spominje sa simpatijom, kao naprimjer u pomorskom putopisu leksikografa Bože Babića *Mladi mornar ili Put brodom iz Senja - Crta iz života pomorca Hrvata*. O tome neizravno govori jedna gotovo usputna bilješka u poglavlju pod naslovom *Boravak*, kada brod zastane u creskoj luci i kad uz opis creskih “milota” odjednom čitamo: “Nezaboravnomu Franu Kurelcu osobito omilje Cres” (Babić B. 1875 : 21). Kurelčevo ime nema nekoga značenja za pomorsko nazivlje niti je bio neki osvjedočeni poznavatelj mora i brodova, a neosporno je bilo mnogo drugih ljudi koji su voljeli Cres. Stoga spominjanje Frana Kurelca valja čitati kao podatak šire kulturološke vrijednosti. Babić se samo koristi ovom prigodom da spomene starijega filologa, kojega posebno poštuje i koji je nedavno umro. A ne smije se smetnuti s uma da su oba pomorska leksikografa čije portrete donosimo i u ovoj knjizi (Mikoč i Babić) pripadnici riječkoga filološkoga kruga, ali ne i sljedbenici riječke filološke misli. Njih, naime, upravo prema rječnicima koje su iza sebe ostavili možemo nedvojbeno uključiti u dugačak popis sljedbenika zagrebačke filološke misli izvan Zagreba, a posebno zbog njihova afirmativna odnosa prema novotvorbama, čime su, pak, bili misaono bliski zagrebačkom leksikografu Bogoslavu Šuleku - čijoj se rječotvorbi Kurelac najoštrije suprotstavljao!

II

za onoga, koji skuplja, što ljudi tvorili, govorili i mislili. Da se misli a ni reći moje srdac vaših kosule ni prihvatile nisu, lasno ga tko reče: bilo pak nije. Ali, bogu budi hvala, nije tako. Ako i jest ovoga il onoga (tebaš od ponajboljih) smrt mi ugrabila; ako i jest jedan ili drugi zlim putem udario, ili prešao među odmetnike; ako i nije po čislu mnogo vas bilo, a učiteljstvo moje dugo ne trajalo; ali vas je ipak podobro čisalce na dobru stazicu svrnulo, svoju Slovinsku domovinu majku prigrlilo, te bud kojim putem veselo uz njezinu službu pristalo. — Vi ste mi svēdoci, da sam ja prvi Slovinsku knjigu med vas unosio, srdce vam za nju razgrijavao i klicu novoga života u dušu vam zasadjavao. Vi ste mi svēdoci, kako su me prĉkim okom gledali; u Zagrebu i Reću osvadjivali i ocunjivali; po novinah me Vlaških i Nemačkih mrazili i sumnjĉili; izpod mene, kdě su goder mogli, rovali i kopali, dok me napokon ne izkorĉnili; zato, er sam ono *sadio i gojio*, što su oni volĉli *izgulliti*; er sam ono narodnosti *našoj* prihraniti htio, o što se dva *susēda* grabila i otimala. — Nu ste svēdoci i tomu, da ako su i mogli *meni* nahuliti, odista mi *dĉla* (uz pomoć *vremena*) zatrti ne mogli; er je sad o mnogo tihlja ona rega odmetnoga sina; er i one Slovinske strane knjigu nam prigledaju, koje se od nje odvrgle biahu; er je drugi duh zavladao omladinom našom po primorju, po otoĉih i susēdnoj Istri; a plamenak srdca na drugu

III

Dragim muževom i junošam.

kojim na Rĉi ja učiteljem bio.

Premitajte po pameti komu ovu knjižicu da prikažu, na koga ja brže pomisliti mogoh nego na vas, mili nekad učenici moji, jer ste vi ono vretence, oko kojega se ova predjica nasukala (oduzmete li ono malo krupnijega glasa, što uz Magjarski rat zazventalo). A ne budu vam s neprilike ni pĉsmice one ponekim Hrvatom namĉnjene, i s veće česti na Rĉi izpĉvane. Čim je dakle veći dĉl onoga, što mi knjiga hrani, *na Rĉi* niklo; čim ste srdcu mojemu tako mili, viteški vi mladenci, kojih *tamo* na Slovinstvo ja nastavljaao; čim je ono, što sad prinoušu, *med vami* se prvi put ozvalo i jektalo; čim je odabrano jatačće *Rĉanov rodu* *svomu vĉrnih* puno mi dragocĉnije i milije, nego mi ploha odmetnih supljakov može biti mrzka; zašto dakle knjizi ne nadĉsti imena, što joj ga nadĉdoh, *Fluminensia*? — Istina je: moglo bi se pod ovim imenom razumĉti i gradivo za povĉst o gradu Rĉkom. Nu *po vremenu* vse, što je bilo, gradivom bude

III

joj stranu plana, negoli zabludĉim žalibože otcem. Ako je bilo žalostivo gledanje Slovinskomu oku na strane toli ljubke, što ih za davne starine dĉdovi naši naselili, i što ih to umiljati to bĉsni valovi Slovinskoga morja obnivaju, nu koje prokleti duh tudjinstva premamio, posvojio i okužio bijaše: a to ga sada odkravljene duše gledati možeš preko vode sinje i slane do Krka i do Čresa, nelastnim i nelukavim srdcem Hrvatskomu rodu svonu tako privrĉzenih; preko Vučke gore svoju misal zanositi možeš, te sumnjiv nu povesel ono mĉstance u pameti razvidjati, ono čeljadce razbirati, kdě se zorica Slovinska zarumenila, kdě se je srdce Slovinsko osvĉtilo i ognjem planulo milije grijućim i od koje toplote zemajlske.

Da ste mi zdravi premili sinci, i ja vam tako na pameti bio (ili paće *ono na što* vas ja navraćao) kako i vaš mili spomen na mojem srdcahu veselo cvate, niti ikada venuti može.

U Djakovu u oĉi ss. Ćurila i Metoda god. 1862.

Fran Kurelac.

“Fluminensia” - Kurelčeva riječka djela

cima zagrebačke škole uputio sintagme kao “nestašna deriščad ahavska”, “osalske glave”, i premda su za njega to ljudi “čudi osalske” i “laži-Hrvati”, a Jagić mu je u svom odgovoru poručio da je jednostavno “sitničar”, “dosadan” i “nesosan”, možemo nedvojbeno ustvrditi da je polemičnost bila usmjerena protiv načela, stvari (*ad rem*), a ne protiv autora, čovjeka (*ad hominem*).

Vidi se to i iz tekstova polemika, gdje npr. Veber, nakon iznošenja niza zamjerki, Kurelcu poručuje da će mu “zahvalni narod splest vienac neumrle slave”, ali i iz nekih drugih situacija.

Tako je upravo Fran Kurelac održao 1872. godine ljudski topao posmrtni govor velikome ilircu Ljudevitu Gaju. Nije zaboravio snažan dojam koji je Gaj na njega ostavio kada su se upoznali u Grazu, na veliki utjecaj koji je Gaj na njega imao u njegovim mladim danima: “Ljudevite Gaju! U grobu ti hvala, što si me svrnuo na narodnu stazu, srce mi otvorio narodnoj misli, domorodnoj čutnji, ter s otoga dara, premda siromah i zapušten, bez službe i zasluge, bez plaće ni dohotka, na dnu sam duše zdrav i krepak, tvrd i stanovit.”⁹⁶

A onda je 1874. godine *Viekopis Franje Kurelca* napisao - nitko drugi nego Adolfo Veber Tkalčević, govornik nad Kurelčevim grobom!⁹⁷

Bila je to bitna značajka polemika 19. stoljeća, koja nažalost danas ne obilježava uvijek ovu vrstu intelektualnoga komuniciranja.⁹⁸

Vratimo se Kurelcu. Kako smo analizirali prvi Kurelčev riječki tekst, mogli bismo korak po korak raščlaniti i ostale njegove tekstove. A trebala bi nam za to knjiga, podeblja knjiga. Ne dostaju nam za to stranice jednoga portreta, kako smo zamislili u ovoj knjizi predstaviti Kurelca, njegove sljedbenike i riječke suvremenike.

⁹⁶ Usp. prema Kurelac 1999 : 89. Zanimljivo je zastati na jednom detalju. Naime, kada govori o pokretanju novina, kaže: “Čto je bilo s Gajevom utlakom (da već tako štampariju prozovemo)” (str. 90). Vidimo da je za njega i ova prigoda bila dobra da ponudi neku riječ koju je smatrao bolje tvorenom od tada prihvaćene. O riječi utlaka nalazimo, naime, bilješku u članku *Kako da sklanjamo imena?* objavljenom iznova u Fluminensiji, gdje elaborira taj svoj stav: “Město tudje rěči š t a m p a r i j a ili zlokovnice Češke t i s k a r n a , koja od ista uho i zakon jezika vrědjja, nu koju Zagrebčani obgrliše, priličnija mi se vidi u t l a k a ; ta i Česi govore: k n i h u t l a č i t ” (str. 214, isticanja autorova).

⁹⁷ Ne samo filolozi toga vremena, nego su i drugi oponenti umjeli zadržati ljudskost, pa unatoč sporu između Dimitrija Demetra i Augusta Šenoa, Šenoa drži dostojni govor na Demetrovu grobu.

⁹⁸ Usp. *Polemike* 1982/3.

O GLAGOLU OBJICERE

KAKO NAM GA NA NAŠEM JEZIKU IZREČI.

FR. KURELCA.

Napise štampano iz XXIII knjige „Istak“ pismoslovnice akademije znanosti i umjetnosti.

U ZAGREBU 1873.
ŠTAMPARIA DRAGUTINA ALBRECHTA.

XVIII. V r e č i.

u oči: »Petar apustol *vrě* im to a *oči* Bušinić. »Prez velikoga greha, koga bi mu kdo mogel *vu oči vrě* » Petričić.
pred oči: »U skrovu nesramnoj gospodji božju zapovid *prěd oči vrě* (šifit ner).« Hegeduš.

XIX. Z a b a v i t i.

koma: »Kad baš igra koja od njih kolo, a ona ga igra, samo da *voj* se ne *zobavi*, čto se svoga ludji: od prave usrdne volje noma tu ni spomena.« K. Rovarac.

XX. Z b r a j a t i.

absol. Belostene: tu rěč *prěvodi recensera*. On je to valjda nzeo sensu proprio; nu zapilav ja jednom Ogulinca nekog, čto je to *zbrajati*? ovako mi odreč: Kad se ko malo napije, to onako natrašen kući dojde, onda *zbraja*: Kamo ste mi to odnesli? kad je to pristalo? ko je na vratih? Ko to kašlje? ko tako hrće? ili jeste li zaspali? ali vam se drėmije? ali zmirite? ti Milac, ti Jurc, ti Joža, spiši? dajte mi sveću! Kāčkad bude i krupnije: vi ste svi tati i tatice, vi moje gospodarstvo podkapatete, vi ste me sindrali: ne daj vam bog zdravlja ni veselja!

(Pripomenimo mimogred i to, da je tomu glagolu u Vetranića još i znamen *verrate* pod oblikom *pojaviti* i *pojaviti*, čto ide u sluga s jezikom Nemačkim baš jähnen ergählen: broj brojiti pobrojiti. *Strajati* nije samo *recensere* anagiften nego i computare zámamarechnen).

XXI. Z p o g o n i t i.

koma čto: »Sova semel *zpoznyje* Poshovica. »Ali bojim se jako, da dragi odkupitel ne prijeđe njega batriti (na umoru buduću) nego njemu njegove grice oštrije *zoci* »zpoznyati.« Kragel. »Koga *grico* bi mu kdo mogel *zpoznyati*.« Petričić. »Da mi blažena devica Marija ne *zpozny* sluga, čto je *zpoznyta mladencu*.« Milovec.
subst. *zpoznytelj* i *zpoznyjavec* exprobrator. Belost.

XXII. Z p o n e s t i.

nekoma nekaj objicje exprobro. Belost.
ponesiti koma: »Petar apustol *ponosi* im to govoreći itd.« Bušinić.
»Tertuhan *ponositi* erotikom roče itd.« Ista. »Požidare i razbojnika propetaju s njim *ponosihota njemus* Miss. glagol.

Stoga ćemo samo uputiti na literaturu koja detaljno predstavlja glavne njegove radove i posebno detaljno analizira jezične značajke. To su u prvome redu već navođeni radovi Zlatka Vinca - od opsežne disertacije do sustavnoga pregleda u njegovu životnome djelu *Putovima hrvatskoga književnog jezika*.⁹⁹

Uvažavajući Vincaove prinose rasvjetljavanju djela Frana Kurelca, ali dajući i svoj, suvremenim jezikoslovnim spoznajama modificiran pristup, Marija Turk iznova propituje Kurelčevu književnojezičnu koncepciju te koncepciju riječke filološke škole. Objektivnim pristupom gradi problematizira neke stalnice u opisu Kurelčeva jezika, kao što je to stav o njegovoj arhaičnosti, te u skladu s time posebice komentira morfološke pokazatelje.¹⁰⁰

I inače je konac 20. stoljeća donio revalorizaciju filološke djelatnosti u prethodnome, 19. stoljeću, o čemu valja konzultirati zbornike radova *Riječki filološki dani*.¹⁰¹ Premda je u prvoj knjizi Kurelac bio povod, nije i jedina tema, jer je veći broj radova koncipiran kao prikaz njegova odnosa uopće prema filološkim temama te prema drugim filozofima - prema Veberu kao glavnome oponentu te učenicima kao (ne)dosljednijim sljedbenicima.

Mi ćemo se ovdje za prikaz standardoloških značajki Kurelčeva jezika te time i riječkoga filološkoga kruga opredijeliti za metodologiju s pomalo didaktičkim ciljevima, pa ćemo izdvojiti one jezične značajke koje najbolje obilježavaju Kurelčev jezik, odnosno njegovu književnojezičnu koncepciju.

Na morfološkoj se razini mogu iščitati značajke koje su djelovale gotovo kao izazov, kao crvena krpa kojom se maše da bi se skrenulo na sebe pozornost, jer su toliko odudarale od općeprihvaćenih i ponuđenih modela da su izazivale polemike.¹⁰²

Ovdje izdvajamo one značajke koje Kurelac rabi, a bile su razlogom napada na nj, odnosno polemika s njime:

- opredjeljuje se za starije deklinacijske oblike za dativ, lokativ i instrumental množine (kao i zagrebačka filološka škola), ali izabire i konzervativni slavenski gramatički morfem za genitiv množine (*nulti* morfem);

⁹⁹ Usp. opsežan popis literature u Vinca 1978 (naročito u 3. izdanju iz 2002.).

¹⁰⁰ Usp. Turk 1993 i Turk 1995, te članak u *Riječki filološki dani* 1996 : 7-16.

¹⁰¹ Odnosi se to prvenstveno na zbornik iz 1996., ali i na sljedeće sveske, jer je na skupu 1994. godine tek otvoren poligon za nove raščlambe, a ne i završeno raspravljanje.

¹⁰² O polemikama glede gramatičkih problema usp. Breyer 1939; Pranjkić 1993; Veber 1874b; Vinca 1978 : posebice: 408-417.

- nasljeđuje mnoge značajke crkvenoslavenske pridjevske i imeničke deklinacije, koje više nisu bile neutralne u uporabama koje je predlagao;
- pokušava oživjeti i izgubljenu gramatičku kategoriju broja - dvojину, i za vrste riječi s deklinacijom, i za riječi s konjugacijom;
- tradira staru pokaznu zamjenicu *s'*, koja se više nije upotrebljavala;
- u glagolskome je sustavu nekoliko značajki najuočljivije - prezent, participi, kondicional, futur...;
- rabi gramatički morfem 1. lica jednine prezenta glagola stare tematske konjugacije (*-u*), što daje jeziku dojam arhaičnosti;
- u tom kontekstu pokušava oživjeti već petrificirane morfološke značajke starih participa (pridijevajući im sve tri gramatičke kategorije - rod, broj i padež);
- rabi čakavske oblike pomoćnoga glagola *biti* za tvorbu kondicionala;
- oblike za izricanje buduće radnje nalazi u pisanoj, posebice čakavskoj tradiciji...

Nisu to sve morfološke značajke, ali je već i ovaj kratak popis kategorijalnih pomaka koje je ponudio jasan pokazatelj pravca u kojemu vidi daljnji standardološki razvoj hrvatskoga jezika.

Naravno, osim morfoloških, Kurelčev je jezik nudio i na drugim jezičnim razinama posebnosti, iz čega svakako valja izdvojiti njegove leksičke stavove, ali se na njima ovdje nećemo zadržavati, već je o tome bilo riječi u prethodnim poglavljima.

Nije stoga teško razumjeti zbog čega Kurelac nije imao stalnih sljedbenika, zbog čega su ga i oni najvjerniji, njegovi učenici, vremenom napuštali.

A da je bio onaj koji je mogao povesti druge, posebice mlade, pokazuje i jedan navod iz *Brusa jezika* Adolfa Vebera Tkalčevića:

“Razlog, zašto mladići Kurelca u mnogom slijede, a dobniji u ničemu ne slijede, osobitost mu je i slovnička i frazeologijska i estetička, za kojom mladež bezobzirce goni, a dobniji se je opet posvema čuvaju: oba na štetu napredka; zato treba ovdje jasno dokazati, što se u njemu može za sada nasljedovati, a što treba zbaciti; inače bi nam knjiga mogla zalutati na stranputice...”¹⁰³

¹⁰³ Prema: Kurelac i dr. 1999 : 338.

Kurelčev portret ne bi bio potpun bez pogleda na Kurelca kao posebno zanimljivu osobu. U tome nam pomažu književna djela koja je, bar dijelom nadahnuo, a u prvome redu *Vježbanje života* Nedjeljka Fabrija. Maestralna glumačka izvedba na pozornici oživjela je Učitelja pred nama.

A portret ne bi bio potpun ni bez osobnoga pogleda autora ove knjige. Moje se poimanje ovoga čudnoga i divnoga čovjeka dugo nije moglo složiti, stalno su u toj slagalici nedostajali neki povezni komadići. Pomogla je Kurelčeva korespondencija. Prvi sam dio slagalice našla u njegovim pismima predragome učeniku Budi, ali i pismima koja je Bude Budisavljević njemu pisao,¹⁰⁴ koje i drugi istraživači spominju, a drugi, onaj koji je oblikovao moj današnji odnos prema Kurelcu, našla sam u jednome dirljivu Kurelčevu pismu supruzi Vatroslava Jagića Sidoniji, nakon što je Jagićevima umrla kći Jelka.¹⁰⁵

Oba pisma koja navodim govore više od ikakvih drugih riječi.

U pismu iz Beča 6. ožujka 1862. Bude Budisavljević piše Kurelcu:

“Premili dobrotničē!

Minu jur peti mjesec, a od mene ni glasa ni traga. Odkad se s Vami razstadoh, ne oglaših se van jednom, i to još iz Rieke, kad Vam odpravih Puškina. Znam, da Vam se na žao dade, a prem bim razlogov načislati mogao podosta, nije mi trošiti besied u taman, jer se ne oprā pred Vašim licem ničim. – Sgrieših, veliko sgrieših, priznajem, – ali priznajem ne riečju već srdcem i dušom. Od sele Vam odpravim, hrv. mi imena – što mi je najmilije na svijetu – vsakoga mjeseca po pismo.

Nu da iole nadoknadim, što zamudih, evo u kratko današnjega mog' života. Ja u Beču, sried žive vrulje, što hladjanom vodicom nataplja divne trzance znanostij, da se bujno zeleni busje, da zene mirisno smilje. Pridahni, pridahni momče! podviknete mi veselim srdcem, pridahni, dok je prilike, dok je Tebi zore. Al' se sad začinjē pjesan žalostinka: Ja u Beču, u c. kr. školi, c. kr. rob, c. kr. sužanj i nevoljnik tužan. Tuj nas tako ujarmilo, da nije šijom krenuti, a kamo li okom svrnuti sad u ovu, sad u onu knjigu, sad skokom trknuti iz knjigare u knjigaru, od čove do čove. – Ne govore, koli je biedan život moj, što je materijalnoga – spomenut mi je gorčiju ranu, kojoj se ne nadje vidarice, dok je ove ljute kobi. – Nu da mi ne rečete, da sam se razpjevaō, tuže se s gadne hudokobi (prem hrvatska majka bugare za jedincem svojim još srično

¹⁰⁴ Prema Drechsler (Vodnik) 1915.

¹⁰⁵ Prema Jagić 1930.

nariče), kazat mi je golom prozom a pečalna srdca, da nas ovdje struže, pila. teše nemilice. Prem je gora tvrda i pod Plješivicom, ne odoli crnim knjigam, već jih je prebirat od zorice rane do polnoći tamne. Pa na nas navaljuju, da čovjek ne zna, kdje mu je glava s golemoga posla. Uzmite, nije li to ubitačna crvotočina po duh i tielo? Tuj se ne uzvi ni pedlja, već zahrdja i zapljesnivi se i ono još zdrava razbora. Teško onomu, komu je to dosudjeno. Ali što bi? mutantur tempora; možda jednom zarudi i moja zorica, moja svobodica!!!

Nebi li me nestalo, da se veliki Svantovid ne smilova, te ne naputi Vukelju, da me uzme u svoju sobicu. Lav Vukeljić, o kom Vam jur koječta poviedah — on mi je vse, što imam u Beču. Vieran drug u nevolji ljutoj! tko bi ga naplatio? Mlad čovo, banova čela (razumiju Jelačićeva, jer za drugoga i ne znam), živa varnica. puncate glavice, junačkoga srdca.

„Praha ima za vragove dosti,

Desnica je jaka u junaka,

Izpod vedja oko sokolovo,

U prsieh vruće srdce kuca,

Pobratima pobratim me pazi.”

Pa što još? Ako bog da i hrv. sreća! pjesnik, komu se bude drag biser iz ustiu prosipati, drag biser po hrv. rod. A što još? Žestok Kurelčevac; nu ne Kurelčevac, koi se klanja orijašu našem te veli: Valjda je tako, kad on kaže, ili: njemu za volju i pred njim (kao Dežman et Pilepić), već koi je mozgao možda veće neg' ikoji Vaših učenikov, a nikad ne pristade, dok jednoga dana ne kliče: Kurelac ter Kurelčovci nadjoše put! sretan jim put, bogo!

Medju ostalimi razlozi evo još jednoga, samonikla iz njegove glavice (a Vam na razsudu): u obće je u nas dual na a: naju dva bila. tima djacima, s tima (2) knjigama itd., ter tako i genit. na a samo može biti dualna forma. – Ali tako govore vsi čtokavci, prihvati naš susjed Drkos Mihajlo, tvrd ahavac, vjeran sinak zagreb. okorelac. Al' narod kaže i: ljudima, vojnicima, a ipak vsi pišemo: ljudem, vojnikom. Kad su ahavci odbacili ove ostale forme, što se u narodu izvrnule, te uzeli stare, začto to ne učiniše i s genit.? (Ali sram jih je reći: peccavi!) Čto vam se vidi? Za ah i ne govorimo, jer njega brane samo oni, što jim se puši u mozgu.

Dalje je Vukeljina te uzanj i moja: Nije ga sam genitiv taj smioni delija, što je uzeo prkositi i zapredati brkom toj bršivoj filol. učenosti zagrebačkoj. Genitiv je samo

barjaktar, a uzanj i za njim se natislo i nagrnulo na stotine žestokih revoltantov, koji se podvigli udarati na rahle obrove gradine, što danas u njoj stoluju gluhi absolutiste u hrv. knjizi. – Raznieti je i utamanit pjeskulju tu, a namaknut plodovite zemljice, na kojoj da se razgrana ter razcvate kitan stabar hrv. književne slave. Još jednu njegovu: Vam treba – pristaš prozom jur bude – i pjesnikov u prilog, i to pjesnikov jakih, a da narodu omile. Te kad se onda stane razlievati čist hrv. jezik zlatjanom strunicom, daj srdce, koje da ne očara, da ne obaja.

Slovenci bečki v s i Vam ob desnicu, Hrvati – mladi kukolj i sniet tako mi – na licvici se sgruli. Ali Jelačić Fran, ako Bog da, kraljević litterarni po vremenu, Vaš povse. To je čovo, koji se uputio, uzeti jednom kormilo u ruku; čovjek, kakovih se malo rodi u vieku. Njegov sud o Budiniću je kratak: Tko reče, pročtav jednom, da Vas je razumio, taj se kani suditi dalje. – Pravac je njegov: grčka litt. te lat. (moderne za sad na stran). Valjda znate, da on sê godine izučil filologiju ovdje. Ako Bog da, bude dana! Nu o tom drugi put, jer mi je još koječta napomenut.

[] Čitao sam, da stadoste tumačiti duhovnoj omladini staroslov. jezik. Bog Vam dao zdravlja i sreće! čitao sam i to, da se jur dotiskaše „Govori” itd. Molju Vas, da eksemplar Vukelji momu odpravite, te ga svojim slovom na korici posinovite (u svoju hrabru četu uvrstite); ne zabite toga, još Vas molju.

Odpišite na skoro, prosim, jer sam preželjan Vaše sladke besjedice; nu reccom. pismo, jer se – znamo – na Vaša pisma pazi. Tako mi reče i ahavac Voršag, da ste mi već jednom pisali, nu moje oči žudjenoga pisma još ne ugledaše.

Bog Vam udielio zdravlja i snage, da možete još puno godinic milom desnicom sijati blagoga sjemena!

Uviek Vaš počitnik

Bude.

Čitaste li Pacelovo mudrovanje m Pozoru...? ha, ha!!! ha! baš (po njegovu) rieč u svoje vrieme na svom mjestu!!!”

Meko srce pod vanjskom grubosti otkriva ovo Kurelčevo pismo:

“U Zagrebu dne 3 Sečnja 1873. Mnogopoštovana Gospoje! Prekjučer odpravim se k gospodinu Ševcu da se obradujemo novoj godini. Ne zatečem ga doma ter očekujuć ga koji časak, jer mi rekoše da skoro dojde, stanem pregledati novolētne biljete njegovih prihodnikov. Nu mi je prisēlo to ogledanje! Najdem biljetu Vaše majke, a kad ju okrenem, žalostni glas o Jelkici. Vi znate, draga gospe, koliko sam ja ono dēte milovao te si možete misliti da mi je ono čitanje bilo kao grom iz vedra neba. Ja sam se za “mojega Jelkiča” još ovdē u Zagrebu plašio, nu kad ne dočuh nikakva glasa o bolovanju kakvom za onog vrēmena, dok ste u Petersburgu boravila, pomislih da se nije zdravlje u dētetu pokrēpilo. Samo sam si ju kdēkad pomišljao, kdē se na majku stisnula te govori: majko meni je zima (a to je er je Vaš gospodin bratu si javio da je skupoa za drva). Čim ja tako umovao i snivao o pokrēpi njezina zdravlja, izgubio sam se kdēkad u pameti te si pomislio Jelkicu (a nisam ni sumnjao da nije štogod i ruskoga jezika primila) da nam se sretno u Zagreb povrnua te da se ja s njom u ruskom jeziku prēgovaram i da mi dēte govori: ne tako nego ovako se to izgovara. Uzmite k tomu sad, premila gospe i nesretna majko, uzmite k tim mojim poveselim mislim i očekivanjem taj crni biljet! Mogu reći ja na prvu noć ni o čem drugom nego o toj smrti, ni o kom drugom nego o tom dragom dētetu mislio nisam, a mislio kako ne i na Vas, na koju se toliko brēme sleglo: težko bolestan suprug a zatim smrt onoga, što je materi najmilije, dēteta svoga. A ne znam ni toga pravo, je li se Ignac posve izkopao iz teške bolesti svoje ili je još... Malo mi što dokazuju a znam da on ako može nije lēn pisati. Pozdravite ga s moje i dobro mu zdravlje prigledajte. Oprostite da sam to i rekao, er se to o takvoj gospoiji, kakova ste Vi i po sebi razumē. Primite, draga gospe, ovo moje žalovanje onim srdcem, kojim sam ga oćutio i napisao. Vaš uvēk zahvalni prijatelj Fran Kurelac. NB. Pozdrav Ignacu i da mi je znati, kako je sestrici Jelkinoj.”

U zaključku možemo samo reći - Fran Kurelac je bio utemeljitelj i jedini dosljedni sljedbenik književnojezične misli riječke filološke škole. Ili, da parafraziramo Lavoslava Vukelića: **Kurelac ter Kurelčevci najdoše put - ali se neki putom izgubiše.**

VINKO PACEL

Leksikološka i leksikografska djelatnost Bogoslava Šuleka, često nazivanoga ocem hrvatskoga znanstvenog nazivlja, obilježila je putove i stranputice leksičkih traženja u 19. stoljeću. U tim je traženjima imao brojne imenovane i neimenovane, poznate, manje poznate i danas nama nepoznate pomagače, suvremenike koji su na raznim hrvatskim stranama pokušavali znanosti u uzletu ponuditi hrvatski jezik kao mogući izraz.

Vidjeli smo da je upravo veći broj Šulekovih suvremenika rodom ili radom vezanih uz Primorje, posebno Rijeku, dalo svoj doprinos stvaranju hrvatskoga znanstvenog nazivlja. Sam je Šulek poznao i cijenio njihove terminologijske pokušaje, pomagao im u radu kao stariji i iskusniji leksikograf ili se služio njihovim tiskanim i rukopisnim rječnicima i stručnim savjetima.¹⁰⁶ Prožimanja njihova rada valja pažljivo promotriti, jer oni nisu uvijek zastupali iste književnojezične, pa time i leksikološke, i posebice purističke nazore.

U tom kontekstu valja baciti malo više svjetla na djelovanje jednoga od – nezaslužno – manje poznatih Šulekovih suvremenika, riječkoga profesora Vinka Pacela. Na njegovu ćemo djelu pokušati pokazati traženja odgovarajuće književnojezične koncepcije između Kurelca i Šuleka, između Rijeke i Zagreba.

Vinko Pacel¹⁰⁷ je rođen 3. siječnja 1825. u Karlovcu, gdje mu je službovao otac činovnik. U Karlovcu je pohađao pučku školu i nižu gimnaziju, dok ga od vremena pohađanja više gimnazije život počinje vezati uz Rijeku. Naime, prvo duže boravljenje u Rijeci vezano je upravo uz pohađanje više gimnazije, koju je završio

¹⁰⁶ Usp. *Zbornik o Bogoslavu Šuleku* 1998; također i: Gostl 1995; Torbar 1897.

¹⁰⁷ Za osnovne biobibliografske podatke usp. Kurelac i dr. 1999 : 251-261; Grlović 1898-1900; Antić 1965 : 20-21.

Vinko Pacel

u Rijeci. U to je vrijeme susreo Adolfa Vebera Tkalčevića, koji je na istoj gimnaziji bio učenikom. Naime, Pacel i Veber su vršnjaci, obojica rođeni 1825. godine.

Burna i revolucionarna 1848. godina zatječe ga u Beču, kao studenta. Od 1845. godine studirao je prirodne znanosti, i u Beču i u Pragu, ali se već tada moglo vidjeti da to neće biti njegovo jedino životno opredjeljenje. Pokazivao je zanimanje i za niz drugih područja, ponajprije humanističko jer za svoje bečko razdoblje navodi Franca Miklošiča kao učitelja. Potvrda za Pacelovu širinu interesa nalazimo u njegovu životu više, a prve se dvije odnose upravo na boravak u Beču i prva Pacelova pojavljivanja u hrvatskoj kulturnoj povijesti. Godine 1848. nalazimo ga kao jednoga od potpisnika proglašenja bečkih Slavena, a 1850. kao jednoga od potpisnika Književnoga dogovora u Beču.

Ivo Pranjković, autor *Ljetopisa Vinka Pacela*,¹⁰⁸ prvo njegovo javno djelovanje bilježi uz proglas bečkih Slavena, koji je bio poziv Hrvatima da priznaju Ljudevita Gaja, Ambroza Vranjicana i Ivana Kukuljevića “za ravnajući odbor naroda”. Osim Pacela, koji je proglas supotpisao kao student tehnike 20. ožujka 1848., na proglasu se nalaze potpisi nekoliko, mahom manje poznatih Hrvata: Alberta Nugenta, Stjepana Pejakovića, Đure Crnadka, Bogdana Kuretića i drugih. Ovaj proglas nije ostavio značajnijega traga u hrvatskoj povijesti.

U vezi s drugim bečkim dokumentom, onim iz 1850. godine, valja se podsjetiti okolnosti i konteksta samoga događaja.¹⁰⁹ Austrijski ministar Aleksandar Bach i Ministarstvo pravosuđa u Beču pokrenuli su 1849. godine rad na zajedničkoj pravno-političkoj terminologiji,¹¹⁰ a boravak nekih kulturnih radnika u Beču poslužio je Vuku Karadžiću kao povod za sazivanje sastanka na kojemu bi se moglo dogovoriti o nekim jezičnim pitanjima.

Bečki je književni dogovor potpisan 28. ožujka 1850. godine. Potpisnici su bili (redom potpisa): Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter, Ivan Mažuranić, Vuk Stefanović Karadžić, Vinko Pacel, Franc Miklošič, Stjepan Pejaković i Đuro Daničić.

¹⁰⁸ Osim *Ljetopisa* (str. 259), Ivo Pranjković je napisao *Predgovor* (str. 251-257), sastavio bibliografiju – *Izdanja djela Vinka Pacela* (str. 259-260) te *Važniju literaturu o Vinku Pacelu* (str. 260-261), a izabrao je i pet tekstova (cjelovito ili u dijelovima) te slikovne priloge, kojima se predstavlja Pacelova filološka djelatnost. Filološki prikaz Pacelova djela smješten je u knjigu *Jezikoslovne rasprave i članci*, gdje su na isti način strukturirane i analize djela Frana Kurelca, Bogoslava Šuleka i Adolfa Vebera Tkalčevića. Usp. Kurelac i dr. 1999.

¹⁰⁹ Za filološki kontekst usp. Vince 1978 : 290-297.

¹¹⁰ Usp. *Juridisch-politische Terminologie* 1853.; Mamić 1992.

Vidi se da je dio potpisnika bio iz redova suradnika na izradi pravno-političke terminologije, a dio se tada iz nekih drugih razloga našao u Beču, kao na primjer dvadesetpetogodišnji student Vinko Pacel.

Zaključci su nakon nekoliko dana (3. travnja 1850.) bili objavljeni u Gajevim "Narodnim novinama", prema Pejakovićevu prijepisu Daničićeva zapisnika.¹¹¹ Za suvremenu kulturnu povijest ovaj je dogovor bio minoran, ali je veliko značenje dobio u sljedećem, 20. stoljeću. Premda se iz popisa potpisnika vidi da nisu bili prisutni svi značajni nosioci hrvatske kulture, ponajprije Ljudevit Gaj, i premda su se zaključci više bavili pravopisom nego relevantnim jezičnim pitanjima, srpski je unitarizam revitalizirao ovaj kratki zapisnik i višekratno ga prikazivao kao temeljni dokument za uspostavu jugoslavenskoga jezičnoga i književnoga jedinstva, a sastanak nekolicine ljudi kao formalno uređenu skupštinu.

Mogućnost da se unitaristi koriste ovim dogovorom dao im je sam tekst, konkretno početak teksta:

"Dolje potpisani znajući da jedan narod treba jednu književnost da ima i po tom sa žalosti gledajući, kako nam je književnost raskomadana, ne samo po bukvi nego još i po pravopisu, sastajali smo se ovijeh dana, da se razgovorimo, kako bismo se, što se za sad više može, u književnosti složili i ujedinili."¹¹²

Dalje slijedi pet skupina zaključaka, za koje se kaže da su ih *jednoglasice priznali*.

Pozivanje na jednoglasno prihvaćanje nekih jezičnih stavova, povezano uz početak prve rečenice o jednom narodu i jednoj književnosti, nudilo je insinuiranje zaključka o ujedinjenju u jednom jeziku. Otuda velika važnost pridavana ovome sastanku, otuda nuđenje percepcije ovoga sastanka kao krucijalnoga dokaza stoljetne (i duže) hrvatsko-srpske spoznaje o jednome jeziku.

Stoga je danas nužno redefinirati ulogu ovoga po mnogočemu spornoga dokumenta u novijoj hrvatskoj jezičnoj povijesti.

I upravo nam u tome može pomoći Pacelov potpis na dnu zapisnika.

Kako?

¹¹¹ Vince 1978. objavljuje i tekst Dogovora dijelom kao faksimil (str. 291) te u prijepisu (str. 293-295).

¹¹² Prema: Vince 1978 : 293.

Da se radilo o tako značajnome skupu kako ga je druga polovica 20. stoljeća prikazivala, zar bi bilo moguće zaboraviti sudionike toga skupa? Zar bi bilo moguće iz kolektivne kulturne svijeti izbrisati ime Vinka Pacela, gurnuti ga na margine, svesti samo na jedno od imena u popisu Kurelčevih i Šulekovih suvremenika?

Isto pitanje možemo postaviti i uz ime Stjepana Pejakovića.

I odgovor se sam nameće.

A ostali potpisnici?

Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter i Ivan Mažuranić velika su imena hrvatske kulturne povijesti, autori relevantnoga književnog opusa, aktivni sudionici političkoga života, Vuk Stefanović Karadžić stožerno je ime srpskoga jezikoslovlja 19. stoljeća, a Đuro Daničić je iza sebe ostavio gramatičke opise srpskoga jezika i pokrenuo veliki hrvatski povijesni rječnik, dok je Franc Miklošič nezaobilazni autoritet slovenskoga (i slavenskoga) jezikoslovlja. Svi su oni svoje mjesto u slavenskoj kulturnoj povijesti zaslužili svojim djelima, a ne sudjelovanjem na bečkome sastanku, pa se u njihovim životopisima ta činjenica ionako tek usputno navodi.

Zato je i mogao sudionik toga marginalnoga sastanka Vinko Pacel skliznuti na marginu.

Vratimo se Pacelovu životu. U Beču se oženio 1851. godine, nakon čega se vratio u Rijeku, grad u kojemu je polazio višu gimnaziju, i zaposlio se kao suplent (nam. učitelj) u Riječkoj gimnaziji. Odmah se uključio u društveni život grada na Rječini, pa je već 1852. godine postao član odbora Narodne čitaonice riječke. Godine 1856. postao je pravim profesorom i ostao u tom statusu i na tom radnom mjestu do 1862. godine.

U vrijeme dolaska u Rijeku, te prvim godinama boravka u gradu, mladome je Pacelu na prvome mjestu bilo bavljenje prirodnim znanostima, pa je predavao matematiku i fiziku. Ipak, književnik u duši, dobar poznavatelj brojnih jezika, posebno njemačkoga, francuskoga, talijanskoga, češkoga i ruskoga, a zaljubljenik u svoj hrvatski jezik, sve se više približava jezikoslovlju. Stoga ne čudi da se uskoro počeo pripremati i za nastavu hrvatskoga jezika, po nagovoru svojega kolege nastavnika hrvatskoga jezika Frana Kurelca, čije je jezikoslovne poglede tada prihvaćao.

Povjesničari hrvatskoga književnog jezika naznačuju da je mladi Pacel Kurelčev pristaša, ali da se kasnije osamostaljuje. Nažalost, zasada nema objavljenih sustavnih analiza njihova razlaza.

Stoga pokušajmo pojasniti tadašnji Pacelov i Kurelčev odnos. Pacel je 1855. godine preveo Humboldtovu pripovijest *Životna sila ili rhodski genij* iz zbirke *Pogledi na prirodu*. Prijevod je objavljen u zagrebačkom časopisu "Neven". Budući da se radilo o tekstu pisanome Kurelčevim jezikom, različitim od jezika kojim su pisani drugi tekstovi u časopisu, uredništvo je pozvalo čitatelje na diskusiju.¹¹³ Kako smo u poglavlju o riječkom filološkom krugu detaljno predstavili i Pacelov prijevod i Vežićevu hitru reakciju, ovdje se na tome nećemo zadržavati. Samo ćemo reći da je Pacelov prijevod bio prvi poticaj kritičarima književnojezične koncepcije riječkoga filološkog kruga, a Vežićeva reakcija početak višegodišnjih polemika između riječke i zagrebačke filološke škole.

Premda je u tome trenutku Pacel bio Kurelčev prvi bojovnik, kasnije je zaključio da su mnoge Kurelčeve postavke pretjerane, pa se približio pogledima zagrebačke filološke škole. Ipak, valja utvrditi da mu je ovo iskustvo dodatno pomoglo da zadrži samostalnost u borbama filoloških škola sljedećih godina.

Vratimo se Pacelovu životu i radu u Rijeci. Kada je temperamentni Kurelac dobio otkaz zbog svojih nacionalnih nazora, staloženiji je Vinko Pacel preuzeo i nastavu hrvatskoga jezika, 1854. godine.¹¹⁴

Sve to govori o Pacelovim složenim interesima. Za njihovo bolje razumijevanje, važan je prelazak ranije spomenutoga časopisa "Neven" iz Zagreba u Rijeku. Očiti su bili problemi u vezi s izdavanjem "Nevena", jer je s tjednoga ritma prvih četiriju godina prešao 1856. godine na mjesečni, a 1857. godine na tromjesečni ritam. Prelaskom 1858. godine u Rijeku časopis se vraća tjednome ritmu izlaženja. Izdavač je bio riječka hrvatska narodna čitaonica, a uredništvo je od Josipa Prausa preuzeo, uz dr. Josipa Vranjicanija-Dobrinovića, upravo Vinko Pacel, dotadašnji stalni suradnik. Časopis se, nažalost, kao jedini hrvatski beletristički list koji je izlazio za apsolutizma, koncem 1858. godine gasi. Objavljeno je bilo, sveukupno, šest zagrebačkih godišta te jedno riječko. Ako samo pogledamo šestotinjak stranica riječkoga godišta, razumljivo je o kako se značajnome časopisu radilo.¹¹⁵

¹¹³ Za detalje ove polemike usp. Vince 1978 : 408-411.

¹¹⁴ Povod je bio Kurelčev govor *O preporodu knjige slovinske na jugu* iz 1853. godine, otkaz je datiran s 24. siječnja 1854., pa je Pacel tada započeo predavati hrvatski jezik.

¹¹⁵ Više o "Nevenu" usp. *Časopis "Neven"* 2004.

Uporni Pacel ne posustaje u svojem radu, pa sljedeće 1859. godine pokreće novi časopis "Jadranska vila", ali je izašao samo jedan svezak, samo 131 stranica. "Jadranska vila" u potpunosti, koncepcijski, sadržajno i vizualno, nasljeđuje ugasli "Neven", pa se to vidi i u podnaslovu časopisa. Naime, "Neven" je prvi hrvatski časopis koji je Pacelovim dolaskom na čelo promijenio koncepciju beletrističkoga i zabavno-poučnoga časopisa u "zabavan, poučan i znanstven list", a takvu karakterizaciju nalazimo i uz "Jadranske vile" – "sbirka i izbor zabavnih, poučnih i znanstvenih članaka".¹¹⁶

Za filologiju su u tome časopisu zanimljiva tri teksta: tekst anonimnoga autora naslovljen *-h u 2. padežu množine samostavnih*, označen kao dio većega spisa; prikaz knjige *Narodne pripovjedke skupio u i oko Varaždina Matija Kračmanov Valjavec* (s Valjavcem, budućim urednikom Akademijina rječnika, Pacel će se uskoro naći u Varaždinu, kada ga školske vlasti premjeste tamo po kazni) te *Novotarije i starotarije*.

Pacelov urednički rad u "Nevenu" i "Jadranskim vilama" te njegov književni i prevodilački rad posebna su i neosporno zanimljiva tema, iako su utvrđeni njihovi neveliki dosezi i estetske vrijednosti. Naime, u Spomenici Narodne čitaonice riječke piše: "Tako n. pr. Vinko Pacel piše pripovjedke i kritike, kojima vješto i odrješito šiba jezične pogriješke tadašnjih pisaca", pa vidimo da već ni tada nisu naglašavane druge nego samo kulturološke vrijednosti njegovih pisanih uradaka. Njegove pripovijetke nisu polučile značajnijega uspjeha. Riječ je, zapravo, o jednoj pripovijetki – *Prkos-djevojka*, i jednoj humoresci – *Kako je g. Čiftović zabasao*. Uz samo jednu objavljenu pjesmu – *Gojci namjena*, te nekoliko proznih i stihovanih prijevoda, zaista možemo reći da je ostavio skroman literarni opus. U rukopisu je ostavio prijevod s francuskoga djela *La Croatie*, kojemu je autor bio Pacelov šurjak i prijatelj Eugen Kvaternik.

Vjerojatno u kontekstu Pacelove prosječnosti kao književnika valja čitati i vrjednosne sudove donesene o Pacelovu uređivanju "Nevena". Možemo se, naime, suglasiti s proučavateljem hrvatske časopisne baštine Vinkom Brešićem koji Pacelu priznaje kvalitetu u uređivanju filoloških priloga, ali utvrđuje da su umjetnički prilozima ostali ispod razine najboljih "Nevenovih" godina.¹¹⁷

¹¹⁶ Više o "Jadranskoj vili" usp. *Časopis "Neven"* 2004.

¹¹⁷ Usp. *Časopis "Neven"* 2004 : 9.

Značajniji je od njegova djela za povijest hrvatske književnosti bio njegov utjecaj na Adolfa Vebera Tkalčevića, nekadašnjega riječkoga gimnazijskoga kolegu, koji je svoj poduži putopis na tristotinjak stranica *Listovi o Italiji* 1861. strukturirao kao 23 pisma upućena upravo Pacelu, uredniku "Nevena".¹¹⁸

O složenosti Pacelovih interesa, marljivosti, velikoj energiji i samozatajnosti govori i njegova suradnja s Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim na izradi *Hrvatske bibliografije*. Pacel je, naime, zajedno s Antunom Mažuranićem, sakupljenu bibliografsku građu predao Društvu za jugoslavensku povjesnicu i starine, čime je postala temeljem za Kukuljevićevu bibliografiju.¹¹⁹

Godine 1861. Pacel je bio zastupnik grada Karlovca u Hrvatskome saboru, gdje nije ostao zastupnikom dugo, ali je u to kratko vrijeme uspio izgaditi jedan, za Rijeku, značajan sukob. Naime, zbog teksta u listu "Pozor" protiv zemaljskoga školskoga nadzornika Jarca, poznatoga po svojem pronjemačkome opredjeljenju, pokrenuta je istraga protiv riječkih profesora, koji su se posljednjih desetak godina borili za narodni jezik. Vinko Pacel je 16. svibnja 1861. zamolio bana Josipa Šokčevića da obustavi istragu protiv riječkih profesora, a poduprli su ga Adolf Veber, Slavoljub Vrbanić i grof Janković. Kako navode događaju suvremeni izvori, Pacelovu je prijedlogu u potpunosti udovoljeno, što ipak nije značilo da će npr. otpuštenome Kurelcu biti vraćen posao, i sl. Pacel je imao i drugih dobrih prijedloga koji su upućeni u saborsku proceduru, ali su ostali neriješeni. Takvi su neki kadrovski prijedlozi, kojima bi se riješilo neodgovarajuće materijalno stanje tadašnjih hrvatskih intelektualaca. Pacel je bio predložio Bogoslava Šuleka za zemaljskoga arhivara, Šimu Ljubića za čuvara narodnoga muzeja, te Frana Kurelca za zemaljskoga knjižničara.

Pacel je u Rijeci ostao jedanaest godina, sve do 1862. godine, kada je zbog nekih vlasti neodgovarajućih stavova bio premješten u varaždinsku gimnaziju. Suvremenici svjedoče o izuzetno uspješnim predavanjima iz hrvatskoga jezika.

¹¹⁸ Usp. Kurelac 1999 : 320-321; Pranjković 1993a : 71. U literaturi se pojavljuje i podatak da je Veber objavio svoju prvu pripovijest *Zagrebkinja* 1855. godine na poticaj urednika "Nevena" Vinka Pacela (usp. Kurelac 1999 : 321). Valja reći da je tada urednik bio Josip Praus, a njega spominje i Veber u svojim *Djelima* kao naručitelja pripovijesti (usp. Pranjković 1993a : 80).

¹¹⁹ U VII. godištu "Nevena" (1858. godine) objavljena je obavijest o proglašenju Društva od 10. ožujka 1858., gdje se konstatira da je upravo "g. prof. Vinko Pacel" dao prijedlog o tiskanju "Imenika svih do sada hrvatskim i srbskim jezikom štampanih knjiga", koji je on sastavio. Ravnateljstvo je odlučilo troškom društva to djelo *pečatiti*, traži se pomoć i drugih, a potpisuje I. Kukuljević kao načelnik. Usp. *Časopis "Neven"* 2004 : 86.

Od 1864. godine bio je član pododbora za lučbu i prirodopis Školskoga odbora Kraljevskoga dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoga namjesničkog vijeća. Taj je odbor pratio rad na Šulekovu *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenog nazivlja*. Šulek je rad na tom rječniku započeo po objavljivanju prethodnoga – *Deutsch-kroatisches Wörterbuch (Njemačko-hrvatskoga rječnika)* – 1860. godine, a opsežan se i zahtjevan posao otegao, pa je rječnik tiskan u Zagrebu u dva dijela 1874. i 1875. godine. U Odboru¹²⁰ koji je pratio rad na rječniku bili su, pored Vinka Pacela, poznata imena tadašnje znanosti: Franjo Rački, Adolfo Veber, Matija Mesić, Fran Erjavec, Pavao Žulić, Josip Torbar i drugi.¹²¹

Nakon pet godina uspješnoga rada u Varaždinu Pacel je premješten u Zagreb. Upravo je ta 1867. godina bila posebno važna u njegovu životu. Pacel je 25. srpnja 1867. izabran za dopisnoga člana Akademije, a 30. rujna 1867. imenovan je ravnateljem Kraljevske više realke u Zagrebu. To je svakako bilo priznanje njegovu cjelokupnu radu, ne samo nastavnom.

Uz 1867. godinu vezujemo i objavljivanje Pacelovih članaka *Iz hrvatske sinonimike*, posao koji je očito prethodio složenijemu projektu, a prema svjedočenju suvremenika, mogla bi to biti u rukopisu ostala, vjerojatno nedovršena, a zasad nepronađena,¹²² *Hrvatska stilistika*, nastala tridesetak godina prije Maretićeve.

Od dolaska u Zagreb još je prisutniji u hrvatskome kulturnom životu. Godine 1869. Pacel je postao tajnik u Odjelu za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade. Ali, taj uzlet nije, nažalost, trajao dugo. Pred Božić je jedan službeni posjet u rodnome Karlovcu kobno završio – umro je u 45. godini od zapletaja crijeva u noći 22. prosinca 1869., ostavivši samom suprugu s dvoje malodobne djece, sinom i kćeri¹²³.

Za sobom je ostavio značajno i opsežno tiskano i rukopisno djelo.

¹²⁰ O radu Odbora više u: Gostl 1995 : 91-92. Odbor je utvrdio načela rada, a valja izdvojiti da su preporučili "izbjegavanje krajnosti pri izradbi rječnika: pretjeran purizam i nepotreban klasicizam" (Gostl 1995 : 92).

¹²¹ U svojem tekstu *O hrvatskom lučbenom nazivlju*, koji je objavljen kao uvodni tekst u *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenog nazivlja*, Šulek posebno izdvaja "J. Torbara, ravnatelja Kraljevske velike realke u Zagrebu i P. Žulića, profesora lučbe na istom zavodu", kojima je osnovu nazivlja pokazao i koji su to odobrili. Usp. Šulek 1874/5 : XV.

¹²² Koliko je autorici knjige poznato.

¹²³ Usp. Grlović 1898/1900.

Počeci su toga rada vezani upravo uz Rijeku. Već je 1853. godine u gimnazijskome izvještaju objavio *Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah*, tekst od samo dvije stranice (u ranijoj je literaturi tekst nazvan knjižicom, pokazujući da je oni koji su ga tako spominjali nisu imali u rukama), ali izuzetno značajan za povijest hrvatskoga znanstvenog nazivlja. Naime, kada je Pacel počeo predavati fiziku u Rijeci, i kemija se predavala u okviru nastave fizike, da bi upravo u to vrijeme gimnazije u Senju, Varaždinu i Rijeci bile prve u kojima se kemija izdvojila. Za takav velik korak bilo je nužno izraditi stručno nazivlje. Upravo je Vinko Pacel dao značajan doprinos pišući nekoliko izuzetno važnih radova, od kojih za boravka u Rijeci izdajamo tri. Osim *Našega nazivlja*, to je prijevod češkoga udžbenika iz mineralogije *Rudoslovlje za gimnazije i realne škole*, tiskan u Beču 1854. godine, a u Zagrebu mu je 1857. izašao *Nauk o dudarstvu, bubarstvu i svilarstvu*. Sva tri djela nude bogate popise prirodnoznanstvenoga nazivlja.

Rekli smo da je posebno značajno *Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah*, u kojemu pokušava razriješiti suvremene dvojbe glede kemijskoga nazivlja. Iz toga članka izdajamo neke ponuđene nazive za prirodoslovne znanosti. Pacel daje na prvome mjestu hrvatsku prevedenicu, a na drugome internacionalizam. Njegovi su prijedlozi:

koposlovje (mineralogia);
biljoslovje (botanika);
zvěroslovje (zoologia);
prirodopis (fizika);
siloslovje zemaljsko (mehanika) i
zvėzdoslovje (astronomia);
lučba (kemia);
fiziologia.

Osnovu svim znanostima daju:

računoslovje (matematika) i
prostoroměrje (geometria).

Vidimo da ne nalazi hrvatski naziv za fiziologiju, nego u bilješci zapisuje: "kako bi se naši prozvala, kazat će nam gg. doktori." Pacel posebno zastaje na hrvatskome nazivu za mineralogiju, smatrajući da je opravdano *koposlovje*, ali nikako ne *rudopis* (jer bi značio samo opis ruda), niti *nerastopis* (jer bi značio opis onoga što ne raste). Zanimljivo je da će već sljedeće godine izdati prijevod češkoga udžbenika iz mineralogije i nasloviti ga *Rudoslovlje za gimnazije i realne škole*, dakle ne *koposlovje*, kako ovdje predlaže, nego *rudoslovlje*, najbliže ranije zanijekanu nazivu *rudopis*.

Od ostaloga prirodoslovnoga nazivlja izdajamo neke posebno zanimljive. Tako Pacel za *atom* kaže da je bolje *sčestica* nego *nesěk*, premda znanost njegova vremena još nije bila došla do spoznaja da se atom može sjeći, pa je zaista postojao pojam o atomu kao nedjeljivoj jedinici, jedinici koja se ne može sijeći. U izboru između mogućih dvojnosti u nazivima za plinove Pacel bira i neke koji su danas normirani. Za njega je bolji *kiselik* nego *kis*, *dušik* nego *dušac*, *vodik* nego *vodenac*, *ugljevik* nego *ugljenac*... Ponekad i griješi držeći nešto dvama nazivima za istu pojavu, kao što je izjednačavanje bakra i mjedi u njegovoj često navodenoj uzrečici iz ovoga članka: "Okanimo se bakra turska kad imademo 'mėda' kaurška".¹²⁴

U zaključku članka Pacel kaže: "Buduć da mi nije svrha pisati kritiku ili pretresivati ičiju muku, htėdoh sa ovo nekoliko reči samo da pokažem kako ja mislim da bi se ova u nas toli zanemarena struka znanstvena unapředila."¹²⁵

Zanimljivo je napomenuti da je iste 1853. godine jedan drugi član odbora koji je pratio rad na Šulekovu rječniku također objavio svoju analizu kemijskoga nazivlja. Naime, Franjo Rački je u zagrebačkome "Kolu" objavio članak *Pokus narodno-lučbenog nazivlja*, gdje daje detaljnu analizu i poduži popis termina s područja kemije. Da je *lučba* značajno znanstveno područje, potvrđuje sam Rački: "Ona nam daje ključ do utrobe divne prirode."¹²⁶

U svojem radu i Pacel i Rački, a i ostali naši terminolozi, polaze od temeljnoga, *velevažnoga* pitanja: "hoćemo li sasvime narodno nazivlje u lučbi, ili hoćemo prideržat tudje latinske i gerčke reči, te u sastavljanju dodat im samo naše dočetke?" Naravno, svi imaju isti odgovor – "Što se dobro naši izraziti dade, evala! inače

¹²⁴ Pacel 1853 : 4.

¹²⁵ Pacel 1853 : 4.

¹²⁶ Usp. Rački 1853 : 105.

bolje je tuđu reč prideržati.” Dakle, ako se može naći odgovarajuća naša riječ, to je najbolje, ali ako naša riječ ne bi zadovoljavala sva terminološka traženja, onda je bolje prilagoditi stranu riječ. A tada treba odrediti mehanizme prilagodbe, i fonološke i morfološke i semantičke. Naši nazivoslovci ne zastaju dugo na tim razinama prilagodbe već ponajprije stavljaju naglasak na izbor tvorbenih sufikasa.

U svojem radu sva trojica hrvatskih jezikoslovaca koji su se bavili kemijskim nazivljem – Pacel, Rački i Šulek – poslužili češkim rješenjima, kako na teorijskoj tako i na praktičnoj razini.¹²⁷

Problemima stvaranja stručnoga nazivlja vraća se Pacel i kasnijih godina, pa je jedno od posljednjih njegovih tiskanih djela bila *Logika ili misloslovje*, zamišljena kao dio filozofijske propedeutike – “priprava mudroslovju za gimnazije u Trojednoj Kraljevini. I. Logika”.¹²⁸ U to su vrijeme logika i psihologija u gimnaziji predavani kao priprema za filozofiju. Za razliku od prethodnih pokušaja u prirodnim znanostima, Pacel ovdje ne nalazi uvijek opravdanja prevođenju internacionalizama. Sam izrijekom kaže: “Medju převodne tegobe broji se ne samo převod tvari, t. j. smisao, nego i oblikovni, što bi naime u hervastini naziv izašao sastavljen, čim bi se nauči jedva pomoglo.”¹²⁹ Stoga na kraju knjige dodaje *Abecedno tražilo*, gdje se nude “pojmovi, osobito suznačni”. Napravljen je, dakle, abecedni popis svih pojmova, a uz svaki je zabilježena i njegova istoznačnica, pa je tako moguće naći mjesto gdje se u knjizi govori npr. o *analizi* ili *razglobi* poznavajući samo jednu od tih riječi. Umjesto višechlanih naziva, koji bi, po Pacelu, više nalikovali definiciji nego nazivu, bira iz postojećega nazivlja ili sam stvara nove nazive. Tako nudi kao prevedenice brojne izvedenice i složenice. Izdvajamo sljedeće parove koje tvore internacionalizam i izvedenica:

a posteriori – iskustven;

a priori – umovan;

distinkcija – razlika;

komentar – razjašnjenja;

klasifikacija – razredba...

Pacel daje za jedan pojam i više istoznačnica, npr.:

¹²⁷ Usp. Gostl 1995 : 90-96.

¹²⁸ Pacel 1868.

¹²⁹ Pacel 1868 : VI.

analogija – nalika – nalikost;

autopsia – očevid – očigled;

teorija – abstrakcija – promišljenost;

znamen – znak – biljeg.

Za nazive znanstvenih disciplina najčešće stvara složenice, ali mu se složenice pojavljuju i u drugim dijelovima ovoga leksika:

metodika – načinoslovje;

filozofija – mudroslovje;

arhitektonika – osnovnoslovje;

kronologija – vremenoslovje.

Višechlani su nazivi svedeni na najmanju mjeru, tek onda kada nije uspio naći odgovarajući jednočlani naziv, npr.:

argumentum – dokazbeni razlog;

uzor – ideal, pomišljena najveća sustavnost...

Pacel je u *Logici ili misloslovju* tražio najbolje putove između klasičnoga i modernoga pristupa filozofiji. Ni na sadržajnom ni na jezičnome planu nije u svemu bio uspješan, ali istraživači priznaju da je ponudio kvalitetan udžbenik logike.¹³⁰

Drugo je značajno područje Pacelove djelatnosti jezikoslovlje, a prvi je veliki Pacelov jezikoslovni rad – ni više ni manje nego – gramatika!

Prije odlaska iz Rijeke objavio je 1860. godine u Zagrebu gramatiku pod naslovom *Slovnica jezika hrvatskoga i srbskoga, I diel, Nauka o prieslovu u jeziku hrvatskom ili srbskom*. U filološkoj se literaturi ova gramatika rijetko spominje, osim uz činjenicu da je bila prva gramatika u čijem je naslovu upotrijebljen dvojni naziv jezika – *hrvatski i srbski*, odnosno *hrvatski ili srbski*. Neovisno o nazivu jezika u naslovu, ovo je gramatika hrvatskoga književnog jezika.

Kako naslov pokazuje, to je bio prvi dio zamišljene cjelovite gramatike hrvatskoga jezika, ali ostali dijelovi nisu bili nikada napisani. U uvodnome tekstu

¹³⁰ Usp. Kurelac 1999 : 255.

autor govori o svojoj koncepciji gramatike, o dijelovima slovnice, iz čega proizlazi da bi sljedeći dijelovi bili: "2. ob oblicih; 3. skladba i 4. koreni".¹³¹

Objavljeni dio sadrži, ako se poslužimo suvremenim jezikoslovnim nazivljem, fonetiku i fonologiju hrvatskoga književnog jezika, kojima nedostaju samo odjeljci o naglasku da bi se pružila cjelovita slika tih jezičnih razina. Činjenica da slovnica ima više od stotinu stranica govori o sustavnosti kojom je Pacel pristupio opisu književnoga jezika. Također nam govori i o visokim traženjima koja je autor postavio pred čitatelje, jer je ova gramatika bila namijenjena "za prvo poluljetje V. razreda".¹³²

U uvodu Pacel rješava neke terminološke dileme. Tako naziv *slovce* vezuje uz razinu govora, a *pisme* uz pismo. Premda ne odgovara današnjem nazivlju, zapravo se radi o razlikovanju fonetskoga (u govoru) i grafijskoga ostvaraja (u pismu), pa bi njegovu nazivu *slovce* odgovarao naziv *glas* (*fon/alofon*), a nazivu *pisme* odgovara *slovo/grafem*. Uz ovo povezuje i probleme do kojih dolazi u grafiji, koji su dijelom zbog grafijskih nedorečenosti, ali još više zbog "stoterih pravopisa".¹³³

Od 1862. godine Vinko Pacel se potpuno posvetio jezikoslovlju. Sam u svojoj knjizi *Naše potrebe* kaže: "Jer je jezik bitna, pače jedina, stvarno potrebna biljega narodnosti". Izdvajamo nekoliko naslova.

Godine 1862. objavio je u Rijeci tekst *Nješto o našem glagolu*, koji sljedeće 1863. godine nastavlja pod naslovom *Još nješto o našem glagolu: Kako rabe vremena, načini, prislovi i pričešća*, ali ga sada objavljuje u Zagrebu. Na ukupno tridesetak stranica¹³⁴ Pacel piše, kako sam kaže, *raspravicu*, koja je samo izvadak iz opširnije rasprave, koju pak nije nikada napisao. Donio je samo glavna pravila, koja cjelinu čine tek sa sintaksom: "Svakako može se ovom raspravicom dopunit skladnja."

O povodu provođenja analize i pisanja rada kaže: "Povod je ovoj raspravici Kurelčev necieli rukopis, iz kojega on učeše na riečkoj gimnaziji." Ovime opet aktualizira pitanje o svome odnosu prema Franu Kurelcu. Odstupanjem od riječke i pristupanjem zagrebačkoj standardološkoj koncepciji Pacel se nije ni potpuno

¹³¹ Pacel 1860 : XV.

¹³² Pacel 1860 : XV.

¹³³ Pacel 1860 : X. Premda nas od ovoga razmišljanja dijeli gotovo stoljeće i pol, ne možemo se oteti dojmu da bi naše današnje pravopisne dvojbe iz ovih stavova mogle ponešto naučiti.

¹³⁴ Svaka je od ovih *raspravica* tiskana kao samostalna knjižica – zanimljivo, svaka na 16 stranica.

odrekao Kurelčeva učenja (i prijateljstva) ni potpuno prihvatio Veberovo. Kao oblikovan jezikoslovac imao je svoje stavove i upravo mu je to omogućilo određenu samostalnost na filološkoj pozornici 19. stoljeća.

Sami se članci sastoje od nizova primjera za sva glagolska vremena, načine, priloge, pridjeve i glagolsku imenicu, vezujući ih uz kategoriju glagolskoga vida. Primjere često prati jezičnosavjetnička formulacija, posebno o suodnosu s određenim veznicima, jer je cilj rada utvrditi uporabu pojedinih glagolskih oblika.

Poznatiji od rasprave o glagolu ciklus je članaka koje je u "Pozoru" počeo objavljivati 1863. godine pod naslovom *Naše potrebe*, a iste je godine u Zagrebu izašao I. svezak knjige pod istim naslovom.¹³⁵ Kao i tri godine ranije kod planiranja cjelovite gramatike hrvatskoga jezika, kojoj je ostvario samo prvi dio, tako je i opet zamislio veći projekt nego što ga je uspio provesti. Polazna je misao bila o "sto naših potreba", ali je sve završeno sa samo nekoliko objavljenih potreba: "**1. Narod jedan; 2. Jedan književni jezik; 3. Narodna sviest i rodoljublje; 4. Nauci, znanosti; 5. Učione; 6. Učevna sredstva.**" U ovoj knjizi Pacel iznosi onodobna razmišljanja o narodu, narodnosti i jeziku, pa nalazimo mišljenje o Hrvatima i Srbima kao jednome narodu, a dvama plemenima, ali se Pacel i žučno suprotstavljao stavu koji se širio u 19. stoljeću o kajkavskom narječju kao dijelu slovenskoga jezika. Jasno je rekao da nije istina "da je svaki štokavac Srbin, samo čakavci da su Hrvati, a kajkavci svi Slovenci".¹³⁶

Godine 1864. objavio je u "Književniku"¹³⁷ u dva nastavka rad *Naglas u rieči hrvatskoga jezika*. Kao i svojevremeno prijevod Humboldtove pripovijetke Kurelčevim jezikom i uz ovaj je njegov rad uredništvo pozvalo stručnjake na komentiranje Pacelovih akcentoloških stavova. Jedan od urednika bio je Vatroslav Jagić, koji je odmah, nakon članka, smjestio svoj kraći ogled. Prvo pohvaljuje Pacelove napore u preoblikovanju složenoga akcenatskog opisa na jednostavniji, ali donosi i nekoliko temeljnih zamjerki, proizašlih iz nesuglasnosti Pacelova akcenatskoga opisa (*pravila o naglasu u sklanjanju*) s opisima drugih akcentologa.

Pod naslovom *Oblici književne hrvaštine* Vinko Pacel je u Karlovcu 1865. godine objavio kratku gramatiku hrvatskoga jezika, ili kako autor sam kaže

¹³⁵ Pacel 1863.

¹³⁶ Pacel 1863 : 13.

¹³⁷ "Književnik" je pokrenut te 1864. godine kao znanstveni časopis, a pokazalo se da je bio preteča kasnijih Akademijinih znanstvenih publikacija.

“slovničicu”, na samo 52 stranice maloga formata. Iz predgovora se vidi da je knjiga završena u Varaždinu 1864. godine i da sadrži “pravila književne Hrvastine za prve razrede na gimnaziji ili na realci”. U knjizi je dana detaljna fonetika (*I. Slovca, pismena; II. Naglas*), naravno kraća nego u *Slovnici*, te morfologija hrvatskoga jezika, koja obuhvaća samo promjenjive vrste riječi. Sa stanovišta suvremenoga koncipiranja gramatičarskoga priručnika nedostaju tvorba riječi i sintaksa.

Na *Oblike književne hrvastine* odmah je u zagrebačkom “Književniku” reagirao gospodin Kostić, nakon čega je Pacel u istome časopisu objavio odgovor pod naslovom *Oblici književne hrvastine i kritika g. Kostića*. U tome odgovoru Pacel pokušava pobiti sve konkretne Kostićeve primjedbe navodeći također konkretne primjere i razloge za svoje stavove. Najviše je primjedaba bilo u vezi s određenim glagolskim oblicima.

Rekli smo da je Pacel 1867. godine objavio ciklus od desetak članaka *Iz hrvatske sinonimike*. Članci su objavljeni u časopisu “Dragoljub”. Zanimljiva je posveta, kojom nas podsjeća na svoje riječko razdoblje: “Ovaj posao posvetih Gospodinu barunu de Regne, francuzkom konzulu na Rieci u znak zahvalnosti, što je on prvi potakao u meni ovu misao.”

Pacel vidi sinonimiju kao jezično bogatstvo. Premda to ne oblikuje precizno, nedvojbeno možemo utvrditi da je bio potpuno svjestan da sinonimiju ne valja shvatiti kao potpunu istoznačnost, nego više kao bliskoznačnost. Naime, da nema implicitnih takvih stavova, ne bi težio opisu semantičkih razlika u desetcima uspostavljenih sinonimnih nizova.

Pogledajmo kako utvrđuje značenjske razlike u paru *znati* i *umjeti*:

“*Znati* šta, smatrati šta za istinu, osvjedočiv se sam sobom, ili kim inim. *Znati* turski, ali ne mogu govoriti; znam da tako ne valja pisati, ali nisam kadar bolje.

Umjeti, *umiti* šta, *znati*, uvještiti, učiniti, uporabiti; umijem turski, t. j. govorim; umijem risati, veslati.”

Uspostavljanjem iste kolokacije – *znati turski* i *umjeti turski* – jasno pokazuje razliku u značenju ovih dvaju glagola.

Pogledajmo sada kako utvrđuje značenjske razlike u jednome poduljemu imeničkom sinonimijskom nizu¹³⁸ – *zemlja, kraljevina (carevina, kraljestvo, carstvo), država, domovina, zavičaj, kraj, krajina, pokrajina, priedjel, okoliš, okolica*:

“*Zemlja*, u ovom smislu čest ove zemlje, na kojoj živimo.

Kraljevina (carevina), država, kojoj je najveća glava kralj, car; kraljestvo, carstvo znače dostojanstva.

Država, zemlja, što ju *drži* jedan prijestol.

Domovina, zemlja, gdje si se rodio, i o koju te veže rod, narod, pravo itd.

Zavičaj, u pjesničtvu mjesto *kraj* itd.

Kraj, krajina, pokrajina, priedjel, njeka čest domovine.

Okoliš, okolica, kraj okolo nekoga mjesta.”

Razlike riječi u nizu mogu biti vezane i uz područnu i/ili vremensku raslojenost leksika, kao što to pokazuje niz *časa, žmuo, žmulj, kupa, kupica*:

“Razlikuju se samo tim, što se govore u raznih krajinah.

Kupa, u starom jeziku, danas riedko.

Časa, po štokavštini.

Žmuo, žmulj, po dubrovštini i po čakavštini.

Kupica, po kajkavštini.”

Pacel nije u svakome primjeru uspio najbolje opisati, a negdje ni utvrditi, značenjske i stilske razlike između ponuđenih leksema, ali je pokazao put. Na sličan je način Kurelac strukturirao svoje jezične, posebice leksičke savjete. Obojica su pokazala da se značenjske razlike najbolje pokazuju uključivanjem riječi u različite kontekste. Preglednost iznesenih podataka velika je vrijednost ovih članaka.

Koliko bi hrvatska znanost o stilu dobila da je Pacel završio ovaj posao i da je objavio *Hrvatsku stilistiku*, ili da je barem pronađen njezin rukopis, ne treba ni spominjati.

¹³⁸ U sinonimijskome nizu ne nalazimo riječ *orsag*, hungarizam koji je bio u uporabi u hrvatskim tekstovima od srednjovjekovlja. Valja to tumačiti autorovim purističkim stavovima u odnosu na riječi mađarskoga porijekla. Naravno, ne odnosi se to na sve hungarizme, jer su neki bili toliko učestali u uporabi da ih se nije moglo isključiti, kao npr. *varoš* za *grad*, ili *čilaš* za vrstu konja.

Izneseni podatci o radu Vinka Pacela najbolje govore o stručnjaku u prirodnim znanostima, ali i o poznavatelju jezika. To je zasigurno bila najbolja osnova za bavljenje hrvatskim prirodnoznanstvenim nazivljem, pa nas ne čudi da je Pacel u svojem vremenu bio visokocijenjenim savjetnikom za ovo područje.

O Pacelu čovjeku ostalo je puno lijepih riječi. U svome djelu *Bachovi husarji i iliri* riječki profesor i Pacelov prijatelj, slovenski književnik Janez Trdina napisao je: “Po svom prvobitnom značaju, po svom zlatnom srcu, po svojim sposobnostima i znanjima pripadao je Pacel među prvake svoga naroda. Tko bi ga bolje poznao, morao ga je poštovati i voljeti, premda se i ne bi uvijek morao složiti s njegovim nazorima.”

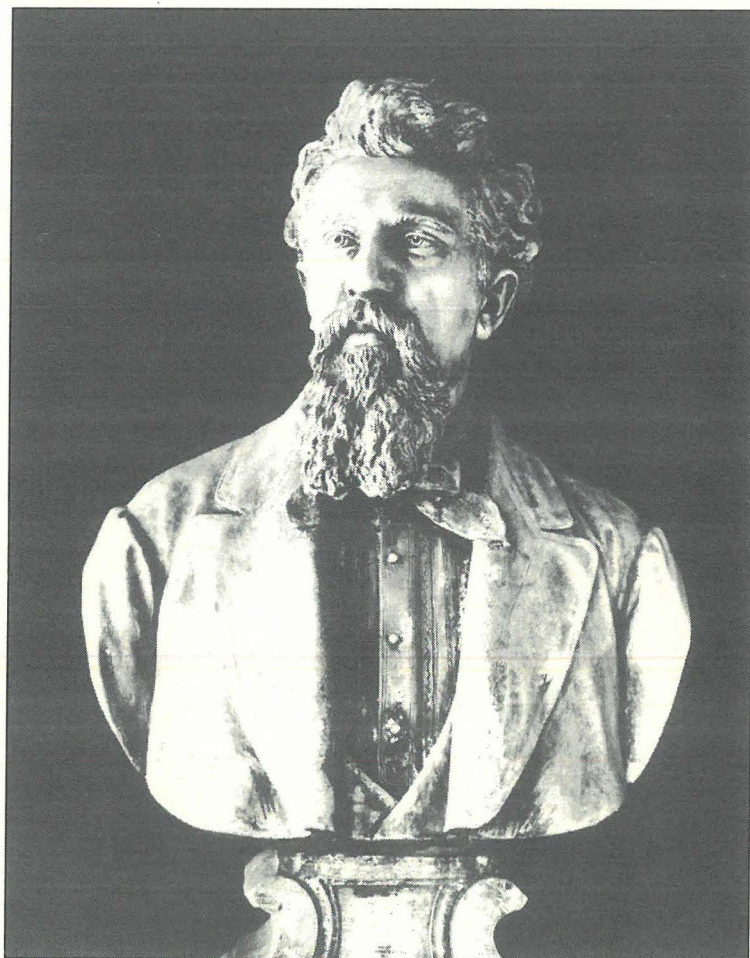
IVAN DEŽMAN

Između sljedbenika velikoga Frana Kurelca, mahom njegovih učenika, samo je jedan iza sebe ostavio značajno filološko djelo. To je bio Ivan Dežman, autor prvoga hrvatskog rječnika liječničkoga nazivlja.

Ivan Dežman je rođen 6. svibnja 1841. u Rijeci. S nastavnikom ilirskoga (hrvatskoga)¹³⁹ jezika Franom Kurelcem susreće se kao učenik u *Gimnaziji Riečkoj*. Jedan od sačuvanih školskih imenika, onaj za školsku 1852./53. godinu, na svojim požutjelim stranicama čuva krasopisom upisane podatke koji pokazuju dvanaestogodišnjaga Ivana kao izuzetno dobra učenika, odlične “čudorednosti”, napete “pazljivosti”, neumorene “marljivosti”, bez izostanaka, a u tada uobičajenu opisnom ocjenjivanju učenikova znanja za svaki nastavni predmet ne nalazimo ni jednu primjedbku koja ne bi bila najbolja moguća. Završio je tu godinu “pervi s odlikom”, kao najbolji učenik u razredu. Njegovo znanje jezika (latinskoga, grčkoga, njemačkoga i talijanskoga) označeno je kao “temeljito i potpuno”, a “ilirskoga” kao “bistro, zrelo i pametljivo, sasvim razabrano”, dok je opis u rubrici “Izvanjsko lice pismenih sastavakah” u prvome “polétju” “čisto i podosta lèpo”, a u drugome “čisto, lèpo i uredjeno”. Budući se književnik i urednik najznačajnijega književnoga glasila druge polovine prošloga stoljeća – “Vijenca” – već u školskim pismenim sastavcima izdvajao od svojih suučenika. I on i njegov školski kolega Fran Pilepić upijali su svaku učiteljevu riječ, sve učiteljeve domoljubne tonove, pa ljetu 1856. godine koriste za višetjedno putovanje po unutrašnjosti Hrvatske, upoznavajući pritom brojne hrvatske kulturne ličnosti, s kojima će u svojoj odrasloj dobi prijateljevati.¹⁴⁰

¹³⁹ Fran Kurelac je u školskim imenicima i dnevnicima slijedio službeni naziv predmeta, ali se sam potpisivao kao “učitelj narodnoga jezika”.

¹⁴⁰ Susreli su i upoznali, između ostalih, Petra Preradovića i Ivana Trnskog. Usp. Antić 1965 : 26.

Ivan Dežman (sadreno poprsje, rad Ivana Rendića)

Otac Josip, trgovac, omogućuje tome gimnazijalcu izvrsnih ocjena 1858. godine nastavak školovanja na Bečkome sveučilištu, na medicinskome fakultetu. U Beču je s njime kao student prava bio i prijatelj iz riječke škole, kasniji cijenjeni riječki pravnik i uvaženi pravaš Fran Pilepić.

Osim studija medicine, Ivan Dežman je za boravka u Beču učio svirati violinu kao učenik Ivana Zajca. U to je vrijeme upoznao Zajca s književnikom Augustom Šenoom, pa su obojica, uz druge hrvatske intelektualce u Beču, uspjeli nagovoriti velikoga skladatelja da se vrati u Zagreb i sklada nacionalne opere. Dežman i Zajc susreću se u vezi s tim još jednom, 1872. godine – Dežman je autor libreta, a Zajc glazbe za operu *Ban Leget*.

Godine 1864. stekao je doktorstvo liječništva, sljedeće godine doktorstvo kirurgije te magisterij primaljstva. Potkraj studija vidio je sliku lijepe mlade Zagrepčanke, koja mu uskoro postaje suprugom, pa se od 1865. godine umjesto u Rijeci, što su opravdano očekivali njegovi roditelji, liječničkim pozivom počeo baviti u Zagrebu.

Mladi se Dežman odmah po dolasku u metropolu aktivno uključio i u hrvatski kulturni i politički život. Bio je saborski zastupnik, upravo onoga saziva koji je “trebao provesti reviziju nagodbe i osigurati zakonske temelje prosvjetnome napretku domovine”. Zalažući se za uspostavu hrvatskoga državnog prava, predviđenu je reviziju Dežman smatrao nedostatnom, ali je u tome dijelu parlamentarnoga rada manje sudjelovao. S druge je pak strane ostavio jasne tragove svojega rada u izradi zakonske osnove za hrvatsko sveučilište te se posebno zalagao za osnutak medicinskoga fakulteta u Zagrebu. Bio je u najužoj skupini za izradu zakonske osnove za preuređenje kazališta i za ustroj “dramatične” škole.

Ipak, puno je više tragova u hrvatskome kulturnom životu Dežman ostavio svojom djelatnošću vezanom uz časopis “Vijenac”. “Vijenac” je bio vrlo značajan časopis ne samo druge polovice 19. stoljeća, nego, možemo to slobodno reći, jedan od najznačajnijih hrvatskih kulturnih časopisa uopće. Uza nj obično vezujemo ime velikoga hrvatskoga književnika Augusta Šenoe, a ovdje valja reći da je jedan od osnivača “Vijenca” bio i Riječanin Ivan Dežman. Časopis je pokrenut 1869. godine, na uredničkome su se poslu okušali Đuro Deželić, pa Ivan Perkovac, da bi nakon njegove smrti 1871. godine, od 16. broja “Vijenca” od 22. travnja 1871. uredništvo preuzeo upravo mladi Ivan Dežman. Time je bio između onih kulturnih djelatnika koji su oblikovali časopis. I suvremenici i sljedeće generacije izuzetno su značajnim vrednovala njegov urednički posao od 1871. do 1872. godine.

Nažalost, u dobi od tek nešto više od trideset godina, zarazio se crijevnom bolešću u Beču, te je uskoro, 24. listopada 1873. godine, umro u Zagrebu, uza svu brigu i njegu koju su mu pružili. Upravo mu se tih dana rodio sin Milivoj, poznat po pseudonimu Ivanov kojim je potpisivao svoju prozu, a što ga je uzeo na spomen rano preminulu ocu.

Ovdje valja zastati i povući neke paralele između Dežmana oca i sina. Naime, sva područja rada koja su zanimala oca nalazimo i kao konstante sinova života i rada.

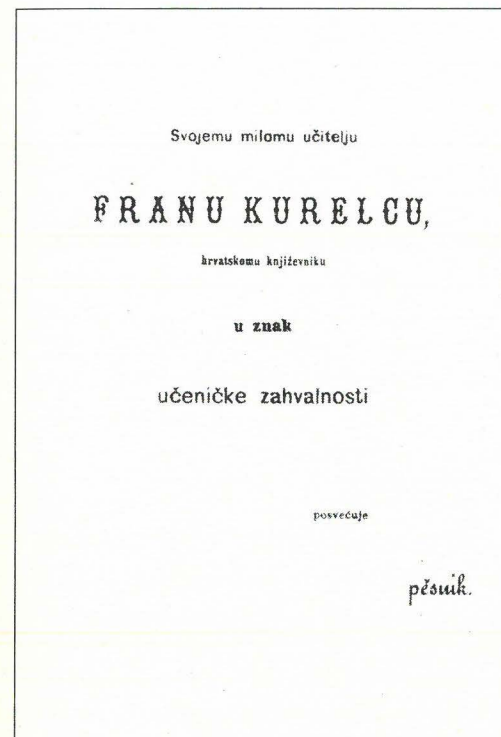
Milivoj Dežman (1873. – 1940.) bio je uspješan liječnik, priznati specijalist za plućne bolesti, zaslužan za osnivanje Brestovca kraj Zagreba, prvoga hrvatskog sanatorija za liječenje tuberkuloze pluća, kojemu je bio i prvim upraviteljem. Kao i otac bavio se popularizacijom medicinske znanosti, javljajući se u novinama nizom članaka. U užoj struci ostaje zapamćen kao autor knjige *Sušica*, objavljene 1902. godine.

U književnome radu, kao ni otac, nije ostavio vrijednih umjetničkih djela, ali obojica imaju svojih literarno-povijesnih zasluga; Milivoj kao ideolog hrvatske moderne te jedan od osnivača Društva hrvatskih književnika. Kao i otac Ivan zanimao se za kazalište, a poznata je njegova dramatizacija Šenoina *Zlatareva zlata*. Suradivao je u već spomenutome "Vijencu", ali i u brojnim drugim onodobnim časopisima, a posljednja je desetljeća svojega života još i više bio vezan uz žurnalistiku kao direktor *Tipografijina* tiska, dakle "Jutarnjega lista", "Večeri" i "Svijeta".

Vratimo se ocu Ivanu i njegovoj preranoj smrti ujesen 1873. godine.

Nad Dežmanovim je grobom zanosno besjedio veliki hrvatski književnik August Šenoa, a taj govor nije bio samo "kurtoazan znak", nego izraz stvarnoga poštovanja, prijateljske ljubavi i duboke tuge za gubitkom izuzetnoga mladog čovjeka. Svjedoči o tome i Šenoina pjesma *Na grobu pobratima*, koja započinje stihovima koji pokazuju kako su Dežmana vidjeli suvremenici:

"Zapuhnuo je vjetar,
Požutio je lug,
A meni, braćo, umre
Mog srca prvi drug.

Posveta.

Dilo vrēme kad Ti meni reče:
„Ustaj sinko, na put da idemo,
Da na Vučku goru te povedem,
Da zakoliš okom naokolo,
I da rekneš: „evo zlata čista,
Čista zlata i Slovinstva bistra.“
Da ti sinko u pameti sine
Naša slava i davnina naša,
Da ti srdce jekće za psima,
I da oči vesele mi topiš
U milini kolēvke ti slavne.“
I noć bila crna, strahovita,
Ti mi primi slabu drhtavicu
Vodeći me šunom nesēčenom,
Vodeći me putem nekrćenim,

Svoj je literarni prvijenac mladi Dežman posvetio učitelju Franu Kurelcu.

Bijaše dobar, krotak,
 Bijaše vatren, smjel,
 Bijaše pošten Hrvat,
 Kremenja bješe cjel.

Usporedo smo rasli,
 Ko grane dubu dv'je,
 I snivali smo skupa
 O rodu zlatne sne..."

I pjesnik Ivan Trnski, kojega je Dežman upoznao još kao školarac za onoga romantičnoga izleta po Hrvatskoj s Pilepićem, posvetio je mladome Dežmanu pjesmu *Tužaljka na grobu*.

Nedvojbeno je da se Dežmanova smrt osjetila u Hrvatskoj kao težak narodni gubitak. Svi zapisi Dežmanovih suvremenika govore o čovjeku kojega su svi voljeli, a valja izdvojiti tekstove književnika Bude Budisavljevića, Dežmanova riječkog prijatelja i najmilijega Kurelčeva učenika. On je zapisao: "24. listopada 1873, na veliku žalost svega naroda, preminuo (je) i on, Dežman Ivan, pravi krasnik i umom i srcem, i stasom i pasom, a u mlađahnoj dobi od cigle 32 godine. Do dna srca mora te potresti kad pročitaš oprosnu govor što mu ga je na grobu izustio vjerni pobratim August Šenoa."¹⁴¹

U svojemu je kratkom ali intenzivnom životu Ivan Dežman ostvario književna djela različitih vrsta. Već smo spomenuli libreto za Zajčevu operu, znamo da se ogledao u poeziji, prozi i drami, a ostavio je i popularnoznanstvene, esejiističke tekstove sa zdravstvenom tematikom.

Dežmanov je literarni prvijenac romantični ep *Smiljan i Koviljka*, nastao 1862. a tiskan 1865. godine. Nosi posvetu bivšemu Dežmanovu nastavniku hrvatskoga jezika u riječkoj gimnaziji Franu Kurelcu¹⁴² i mogli bismo pomisliti da djelo slijedi Kurelčeve jezične postavke. Ali, tekst pokazuje jasna odstupanjima od Kurelčeve književnojezične koncepcije. Svjestan toga, Dežman se svome učitelju u jednome pismu iz 1862. godine, dakle prije objavljivanja djela, ispričava obećavajući da će, kad stekne liječničku diplomu ili značajno ime među hrvatskim književnicima,

¹⁴¹ Usp. *Nekolike uspomene na Augusta Šenou* u: Budisavljević 1963 : 60.

¹⁴² Usp. Dežman 1896 : 288.

bez straha razviti Kurelčevu zastavu, "da s njom ili dobijem ili poginem. To je moj program i ufam se da je političan..."¹⁴³ Kao i drugi Kurelčevi gorljivi pristaše u mladosti, i on, naime, odstupa od zasada riječkoga filološkog kruga kad se sam laća pera. Pročitavši *Smiljana i Koviljku* Fran Kurelac svome učeniku šalje primjedbe na jezik ovoga epa, ali ne vrši pritisak na učenika da nešto popravlja niti ga preoštro kudi.¹⁴⁴

Objavio je i zbirku proznih tekstova *Pripoviesti* (1869. – 1873.), nevelike literarne vrijednosti, između kojih književni povjesničari eventualno izdvajaju sljedeća četiri naslova: *U Mokricah*, *Donato Donati*, *Nurnberžki viećnik*, *Domorodac dakako*.

Kao i većina književnika, okušao se u stihovima. Objavio je zbirku lirskih i epskih pjesama *Poletar* (1868.). Od kasnijih pjesama posvećenih rodnome kraju možemo izdvojiti *Rieci* (1872.) i *Hrvatsko primorje* (1874.).

Ova su nam Dežmanova djela i njihova suvremena recepcija danas poznata zahvaljujući maru Franje Markovića, koji je 1896. godine pripremio Dežmanove *Izabrane spise*.¹⁴⁵

U tim je *Izabrani spisima* i jedini Dežmanov dovršeni dramski tekst – drama *Varadinka Mara*, koju je napisao u vrijeme studija medicine u Beču. To je stihovana, deseteračka drama, protuturske junačke tematike, koja nije ni u onodobnoj ni u recentnoj literaturi prihvaćena niti je doživjela uprizorenje.

Noviji nalazi na temelju nedatiranih rukopisa u Dežmanovoj ostavštini pokazuju da je Dežman između 1860. i 1873. godine napisao nekoliko fragmenata i nacrt za pojedine prizore drame o hrvatskim urotnicima – Petru Zrinskomu i Franu Krsti Frankopanu. To je, prema vrsnom poznavatelju povijesti hrvatske drame Nikoli Batušiću,¹⁴⁶ prvi (ako ne dovršeni, onda bar planirani) dramski tekst o hrvatskim velikaškim porodicama Zrinskih i Frankopana, koji s dotad popularne sigetske teme – sigetske epopeje iz 1556. godine – prelazi na temu o urotnicima iz 1671. godine. Drugi će dramatičari to učiniti dvadesetak godina kasnije, kada zrinsko-frankopanska urota postaje jedna od središnjih tema kojima se snažio

¹⁴³ Prema: Vince 1978 : 414.

¹⁴⁴ Usp. Dežman 1896 : XXIII. i dalje.

¹⁴⁵ Zbog mahom razasutih Dežmanovih radova Markovićeve je izbor u ovim *Izabranim spisima* vrijedan izvor građe, a predgovor informacija o autoru.

¹⁴⁶ Usp. Batušić 1993 : 189-201.

hrvatski nacionalni duh. Nažalost, Dežmanov je fragmentarni nalaz štur, ne govori o tome kako bi Dežman strukturirao dramu *Zrinjski*, pa ovaj podatak ostaje samo na razini zanimljivosti.

Osim ove dramske skice u Dežmanovoj se ostavštini nalaze i osnove za prva dva čina komične opere *Master John*, dok August Šenoa spominje “ulomak nacrtu za dramatičnu igru” *Lenkovići*. Nikola Batušić na temelju sačuvanoga sinopsisa zaključuje da je realno pretpostaviti da je Dežman planirao napisati obiteljsku tragediju, a dodatne informacije nalazi u jednoj drugoj sačuvanoj skici (premda se ovdje glavni junak ne naziva grof Lenković nego grof Koloman Podgorski).¹⁴⁷

Na šest je listova sačuvan i sinopsis drame *Karlo Drački*. Utvrđene su velike sličnosti između ovoga sinopsisa i istoimene poznate tragedije Franje Markovića, objavljene u nekoliko nastavaka u “Vijencu” 1872. godine (zanimljivo, nakon što je Dežman podnio ostavku na rad u uredništvu časopisa). Analizirajući ove sličnosti Nikola Batušić ostavlja primisli o tome da se Marković poslužio Dežmanovim nacrtom za svoju dramu – “na razini hipotetičnoga”. Marković i Dežman bili su veliki prijatelji, upravo je Franjo Marković četvrt stoljeća kasnije pripremio Dežmanove *Izabrane spise* i napisao predgovor.

Vidimo da je samo *Varadinka Mara* bila dovršena i objavljena.

A objavljen mu je i jedan ne tako očekivan tekst za mladoga autora. Da je s dvadesetak-tridesetak godina Dežman pisao poeziju i prozu, moglo se očekivati, ali libreto je svakako jedna posebnost na kojoj valja zastati. Na manje od 30 stranica sveo je brojne likove i njihove burne događaje u libreto *Ban Leget*. Ta manje poznata opera u tri čina velikoga hrvatskoga skladatelja, a ne zaboravimo i Dežmanova učitelja violine u Beču, Ivana pl. Zajca prvi je put pjevana u Zagrebu u proljeće 1872. godine (dakle, četiri godine prije njegove najpoznatije opere *Nikola Šubić Zrinski*), a iste je godine tiskan i njen libreto: *Ban Leget. / Opera u tri čina. / Spjevao / Ivan Dežman. / Glasba od / Ivana pl. Zajca. / Prvi put pjevana u Zagrebu, u proljeću 1872. / U Zagrebu. / Tiskom Dragutina Albrechta. / 1872.*

U kontekst ovoga zanimanja za kazalište svakako valja smjestiti i već spomenutu Dežmanovu saborsku djelatnost vezanu uz ustrojstvo hrvatskoga glumišta. Marković navodi da je Dežman autor “zakonske osnove za preuredbu kazališta i za ustroj dramatičke škole”, ali onodobni saborski dokumenti to ne potvrđuju.

¹⁴⁷ Zamjena imena likova nije neuobičajena u rukopisnim dramskim ostavštinama, posebno u skicama.

Dežman je bio saborski zastupnik delničkoga kotara samo nekoliko tjedana, te član i izvjestitelj saborskoga Kazališnog odbora. Njegove planove za promjene Kazališnoga zakona iz 1861. godine prekinula je nagla i prerana smrt, pa ih ne možemo smatrati autorstvom “zakonskih osnova za preuredbu kazališta i za ustroj dramatičke škole”.

Svoju ljubav za pisanjem i liječničku struku objedinio je u nizu tekstova zdravstvene tematike. Dio ih je izrazito stručne naravi, dok je nekima popularizirao zdravstvene teme.

Dežmanovo je uskostručno djelo objavljeno iste godine kada i njegovo najznačajnije djelo – rječnik, dakle 1868. U Zagrebu je izdao *Liječnička izvješća (visa reperta) za praktičnu porabu liječnika*, u kojima daje upute za pravilno sastavljanje hrvatskih liječničkih izvještaja. U skladu sa svojim stavovima o potrebi stvaranja hrvatskoga medicinskoga diskursa toj je knjižici dao moto: “ne budimo tuđi, gdje možemo biti svoji”.

Također možemo utvrditi da je pratio stranu, posebno slavensku, stručnu medicinsku literaturu, što najbolje vidimo u njegovu rječniku, ali nalazimo i izravne osvrtne na suvremena izdanja, kao npr. u “Vijencu” iz 1872. godine u kojemu je objavio ocjenu knjige Vladana Gjorgjevića *Narodna medicina u Srba*, objavljenu iste godine u Novome Sadu.

Kao liječnik, smatrao je svojom dužnošću baviti se i zdravstvenim prosvjećivanjem, o čemu ćemo reći nešto više.

Održao je brojna predavanja i objavio zanimljive tekstove sa zdravstvenom tematikom. Dežmanova knjiga *Čovjek prema ljepoti i zdravlju*, objavljena u Zagrebu 1871. godine, prva je popularna zdravoslovna knjiga nastala na hrvatskome standardnom jeziku. Knjizi je pridodan rječnik stručnih naziva i desetak anatomskih slika. Polazna je misao ove knjige “lijep biti isto je što zdrav biti”, uz nužan autorov dodatak: “nema tjelesne ljepote bez duševne”.

U predilirsko vrijeme bilo je više objavljenih kajkavskih zdravstvenih knjiga. Jedna je od njih knjiga grofice Josipe Oršić, objavljena u Zagrebu 1772. godine, za ono vrijeme uobičajeno poduljega naslova: *Betegujuće živine vračitel to jest suprot vsakojačkomu živinskome betegu hasnovita, vnogo puti probuvana, ter istinska znajdena vračtva iz vsakojačkeh knjig z velikum marlivostium zebrana, na horvacki jezik obrnjenjena, ter od jednoga občinske vsega orsaga, navlastito pako siromahov hasni Ljubitelja na svetlo dana.*

Najviše je kajkavskih zdravstvenopopularnih radova objavio Ivan Krstitelj Lalangue – čak tri: *Medicina ruralis iliti Vraštva ladanjska* u Varaždinu 1776., *Brevis institutio de re obstetricis iliti Kratek navuk od meštrije pupkorezne* u Zagrebu 1777. i *Ispisivanje vraštvenih vod horvatskoga i slavonskoga orsaga i načina nje vživati, za potreboču ljudih* u Zagrebu 1779. Lalangueovo je djelo Dežmanu bilo poznato, što će i sam izriječkom pokazati kod izrade rječnika.

Više od izvornih radova bilo je prijevoda i/ili prerada i prilagodbi poznatih europskih zdravstvenih djela. Jedna je od takvih knjižica tiskana i u Rijeci u tiskari Karletzky 1804. godine: *Varhu Kravokozica dvi, u kratko, beside, za probuditi sve kolike Otce i Majke* Mihovila Neustaedtera.

Naravno, rukopisnih je djela bilo i više, posebno po franjevačkim samostanima.¹⁴⁸

Za razliku od tih djela, primjenjivih ponajprije u ruralnim sredinama, Dežmanova knjiga *Čovjek prema ljepoti i zdravlju* namijenjena je gradskom stanovništvu, ili još preciznije – zagrebačkim gospođama.

Otkuda znamo da je baš zagrebačkim gospođama namijenio ove svoje zdravoslovne pouke?

Dežman se bavio općim javnim zdravstvenim prosvjećivanjem. U “Vijencu” je, od prvoga godišta nadalje, objavio niz sastavaka o zdravstvu, što su zapravo zdravoslovna predavanja koja je dr. Ivan Dežman održavao od 1868. godine “krasnome spolu”. Naime, upravo je na Dežmanov poticaj osnovano *Društvo za popularna znanstvena čitanja*, pa je tako prvi održavao (a za njim su uskoro krenuli i drugi) “predavanja ženskinjama glavnoga grada” u Narodnom domu.

Ta su predavanja bila vrlo široko shvaćene zdravstvene tematike, a očito je da su bila namijenjena ženskoj publici. Teme su bile i one koje ćemo uvijek označiti zdravstvenima, kao ustroj disanja, oči, srce, ali i one koje danas nalazimo više u časopisima o ljepoti, kao npr. o njezi kose i kože, te teme o zdravoj prehrani, npr. o

¹⁴⁸ Franjevačke su ljekaruše najvećim dijelom ostale u rukopisu, dok su samo neke bile objavljene. Tako je prve tiskane ljekaruše na hrvatskom jeziku bile one fra Luke Vladmirovića (1718.-1788.) *Likarie priprostitute u dva jezika razdigliene illyrički, italijanski* (Mletci 1775.) i fra Emerika Pavića (1716.-1780.) *Flos medicinae – Cvit likarije* (Pestini 1768.). Ove su ljekaruše dostupne danas zahvaljujući pretiscima iz 1999. (Vladmirović) i 1980. (Pavić). I u njima je u prvome redu ponuđeno nazivlje za bilje, dijelove tijela i najčešće bolesti, što ćemo vidjeti da će biti osnova i Dežmanova rječnika, koji će on očito sastavljati usporedo sa svojim zdravoslovnim poukama.

dobrim i lošim stranama pijenja kave ili čaja, o hranjivosti čokolade, i tako dalje. Predavanja je objavio u knjizi *Čovjek prema ljepoti i zdravlju*.

Izdavač Dežmanovih *Izabranih spisa* 1896. godine Franjo Marković naziva tu medicinsku prozu popularnim dijetetičnim i higijenskim raspravicama, u kojima očitava autorovo ugledanje na brojne strane uzore, pozivajući se i na Dežmanovo indirektno spominjanje 40-ak stranih uglednih liječnika. U tome ugledanju, naravno, svoje mjesto imaju i teme kojima se bavio, jer su bile prisutne i u tadašnjoj popularnoj europskoj medicinskoj literaturi.

Marković označava Dežmanov način prikaza lakim i zanimljivim, što potvrđuje i naša tekstološka analiza. Naime, zbog činjenice da se radi o stručnim medicinskim i higijenskim temama, koje bi mogle laicima, a napose ženama u 19. stoljeću, biti preteške za razumijevanje, Dežman je tekst oblikovao intertekstualno i interdiskurzivno. Tako zamjećujemo razvijenu citatnost, od pučke poezije, preko pisane književnosti do napomena iz likovnih umjetnosti. U predavanju o ljudskome tijelu, na primjer, zakone naravne ljepote, koji se temelje na pravilnosti, iščitava iz slikarstva i kiparstva, napose grčkih mramornih kipova, čemu ćemo se još vratiti.

U recentnom čitanju Dežmanova djela Milorad Stojević¹⁴⁹ opisuje i ove zdravoslovne tekstove. Vidi u njegovim raspravama iz higijene utjecaje estetike Roberta Zimmermanna, čija je predavanja u studentsko doba slušao u Beču. Stojević u Dežmanovim zdravoslovnim poukama iščitava ponešto simplificirana Zimmermannova estetička stajališta. Dapače, donosi zanimljivu paralelu svojevrstne Dežmanove medicinske estetike i postilirskoga književnog strukturiranja, iznoseći sljedeće elemente strukture kao “globalne sukladnice”: stil priopćavanja, način izlaganja, stanovita “fabularnost” medicinskih spisa, pragmatičnost, utilitarnost i domorodnost.

Naš prikaz Dežmanovih zdravoslovnih pouka ne bi bio potpun bez osvrta na teme kojima je posvetio svoja predavanja i članke. Radovi su objavljivani između 1869. i 1873. godine, po nekoliko naslova godišnje. U širem smislu sve su teme medicinske, s prevagom dijetetskih i higijenskih, čime se pokazuje što je to zanimalo žensku publiku, odnosno što je mladi liječnik držao nužnim izabrati kao temu za pojedino predavanje.

Uskomedicinskima bi se moglo shvatiti teme: oči, koža, kosa, srce, uho i sluh. Dežman ih je obradio pažljivo dozirajući stručne informacije, te posebno stručno

¹⁴⁹ Usp. Stojević 1995 : 1-10.

IV.

O odielu i modi prema ljepoti i zdravlju.

Nema širom svijeta čovjeka, koji bi tako mrzio na sebe, da ne bi želio ući u volju drugim. Taj je nagon duše čovječje naravan, a i potreban je ljudskom društvu: po njemu se udružuju ljudi, po njemu postaju uljudni i udvorni. Svakomu čovjeku, i najružnijemu i najsirovijemu, prirodjeno je, da nastoji umiliti se; uz ono, što se njemu, prema njegovu ukusu, čini ugodno ili vrijedno, težiti će da svom dušom pristane. Zato vidimo divljega Indijanca, kako se kiti šarenim ptičjim perjem i sjajnim kamenjem, a i u najnaobraženijih naroda vidimo, kako se taj isti nagon pojavljuje na izhitren način.

Razlika među divljim i naobraženim narodima ta je, što divljaci, tumarajući gotovo nagi, gledaju ući u volju tim, što kite tielo svoje, a naobraženi narodi kite odielo svoje. Dakako, da onaj divljakov nakit tiela ostaje dugotrajan, dok se odielo svaki čas može promieniti; jer ako si Indijanci izbockaju (tetoviraju) kožu, ili ukuju lubanju u takove kalupe, koji joj podaju željeni oblik, to je oni nikad više ne mogu promieniti. Tako oni proti razumu nakazuju najljepši stvor na svijetu. Ali probušiti nosnice ili ustnice, produljiti uši, skratiti vrat, sgnječiti na svako-

Dežmanova zagrebačka predavanja "krasnome spolu" uobličena su u popularne zdravoslovne pouke

nazivlje, a proširio ih je informacijama koje su njegove slušateljice mogle odmah primjenjivati u svojem životu, kao npr. održavanje ljepote kože i kose i sl.¹⁵⁰

Najviše je bilo dijetetskih tema, i danas izrazito modernih. Hrana i piće, ili *jelo i pilo*, semantičko je područje u kojemu se Dežman najčešće kreće. Govori o nužnosti uključivanja voća i mlijeka u svakodnevnu prehranu, dok i za čaj i za kavu nalazi razloga savjetovati suzdržanost u konzumiranju. Zanimljivo je da čokoladu predstavlja u pozitivnome svjetlu, ponajprije prema njenim hranidbenim vrijednostima, dok istovremeno upozorava mlade dame da krupnoća može prouzročiti brojne zdravstvene probleme, ako ne odmah, a ono sigurno u starijoj životnoj dobi, kao kronične bolesti krvi i hranjenja. Naravno, ni pretjerana suhoća nije dobra, jer je izraz bolesti tijela.

Upravo u vezi s time predlaže i pojačane tjelesne aktivnosti, kojima se snaži i duh. Osim plesa, očekivane teme, kako za njegove slušateljice, tako uopće za zagrebačku građansku klasu 19. stoljeća, Dežman nudi kao izuzetno dobru aktivnost *sklizanje* na ledu. Dapače, to je jedna od rijetkih tema kojima se u "Vijencu" dvaput vraća.

Nasuprot zdravoj hrani i kretanju nalazi se uživanje u porocima, a Dežmanu je na nišanu pušenje, vino i pivo, te već spomenuta kava.

Između higijenskih predavanja valja izdvojiti predavanja o njezi tijela, posebno o potrebi, ali i užitku kupanja.

Predavanja o odijelu i modi samo su naoko teme za modne časopise. Naime, Dežman je ponajprije liječnik, pa njegova analiza odijevanja kroz stoljeća naglasak daje na neodgovarajućoj odjeći i obući, odnosno onoj koja može imati posljedice po čovjekovo zdravlje. Izdvaja pretijesnu odjeću koja otežava disanje i sputava kretanje. Govori čak i o bojama odjeće kao onima koje utječu na naš opći dojam o osobi, pa tako žena odjevena u usku crnu odjeću umjesto da djeluje elegantno, kako ona misli, upravo još više ističe svoje bljedilo kože ili crvenilo lica, i slično. Kada govori o uskoj i tijesnoj obući, naglasak mu je na očekivanim posljedicama – deformiranim stopalima i cijeloj nozi, što dalje rezultira lošim hodom, pa umjesto da elegantna cipela pomogne našem damskom izgledu, ona dugoročno odmaže.

Stoga ne začuđuje da su ljepota i njegovanje duha jedna od Dežmanu posebno dragih tema.

¹⁵⁰ Ne možemo se oteti dojmu da bi njegovi tekstovi i danas mogli biti aktualni.

Tim i takvim stavovima i upozorenjima Dežman je i danas moderan, a kako je njegov opis istovremeno vrlo figurativan, vidimo pred sobom plemenite gospođe koje su se zbog visokih peta u hod u morale oslanjati na svoje dvorkinje. Ili pak ovaj, nadasve humoran opis: "A nije li bila smiješna i ona sredovječna moda, kadno je rt od čizme bio dugačak poldrug lakat, te bi se takav kljun na čizmi morao privezivati za koljeno, jer se inače ne bi moglo hoditi?"

Zaista je zanimljiv način na koji Dežman strukturira svoje izlaganje, te kako se kao dobar pragmatičar snašao u raskoraku između znanstvenoga i popularnoga liječničkog nazivlja, odnosno između sebe liječnika i stručnjaka s jedne, a predavača ženskoj salonskoj publici s druge strane.

Za primjer možemo uzeti tekst s naslovom *O ljepoti i njegovanju čovječjega tiela*, čija je aktualnost i danas neupitna. Taj opis, čak i kada ga promatramo samo svedena na natuknice, pokazuje raznolikost tipova informacija koje Dežmanov tekst nudi:

- naravna ljepota ide pod ruku uz pravilnost tijela;
- svi teže savršenome izgledu i simetriji tijela;
- pravilnost držanja tijela osigurava okostnica (građa kostiju), a hrptenica je temeljna mjera u svakome pojedinom čovjeku;
- postoje određeni razmjeri dijelova tijela (posebno se zadržava na struku);
- naglašava razliku građe muškarca i žena, koja je mjerljiva prema razmjeru visine glave prema visini ostaloga tijela, a razliku između muške i ženske ljepote predstavlja grčkim simbolima savršenosti muške i ženske ljepote: Apolonov je odnos visine glave prema visini ostaloga tijela 1:8, a Venerin 1:7,5;
- govori o utjecaju hrane na izgled i zdravlje tijela (pa analizira tipove i sastav hrane);
- ni suhoća i ni krupnoća osobe nije dobra, ali ustanovljava pojačan strah od krupnoće u Europi (posebno djevojaka!), uza to povezuje analizu mehanizma stvaranja sala i teškoće izliječenja krupnoće, uz iznošenje razlika između Hipokratovih i novovjekih savjeta za liječenje krupnoće;
- za zdrav i dobar izgled tijela svakako je značajan izbor odjeće i obuće te utjecaj mode, zatim njega ruku, noktiju i nogu;
- za način držanja tijela važna je napetost mišića, način hoda i uopće kretanja, provođenje tjelovježbe...

Dežmanov rad na liječničkom prosvjećivanju valja promatrati u vremenu u kojemu je taj mladi liječnik djelovao. Kao izraziti pragmatičar Dežman je svaku temu svojih predavanja uvijek iskoristio i za pružanje drugih informacija, pokušavajući da njegova predavanja ne budu dosadna ili prestručna, da ne odbijaju slušatelje pretjeranom utilitarnošću, a da ipak ostvari svoj cilj populariziranja medicinske znanosti. U tome je izuzetno dobro uspijevao, posebno zahvaljujući svojem stilu pripovijedanja i izboru tema, pa se i danas, nakon 130 godina, njegove zdravoslovne pouke mogu čitati kao zanimljivo i napeto štivo.

Kao što vidimo, Dežmanovi napori vezani uz stvaranje hrvatskoga liječničkoga nazivlja nisu bili iscrpljeni u njegovu *Rječniku lječničkoga nazivlja* iz 1868. godine.

Ali je taj rječnik bio stvarna kruna njegova rada i njime je zaslužio posebno mjesto u hrvatskoj kulturi.

Prije Dežmanova rječnika stručna literatura bilježi tek jedan rječnik zdravstvenoga nazivlja, onaj iz 1784. godine, bez oznake autora i mjesta izdanja – *Latino-croaticum lexicon medicamentale*. Radi se o latinsko-kajkavskom rječniku manjega opsega, za koji ne postoji velika vjerojatnost da je Dežmanu bio uopće poznat. A i da je kojim slučajem i bio, zasigurno ne bi bio relevantan izvor informacija, sjetimo li se samo ilirskoga i postilirskoga negatorskoga stava prema kajkavskoj pisanoj baštini.

Najznačajnije je, dakle, Dežmanovo djelo iz medicinskoga tematskoga kruga *Rječnik lječničkoga nazivlja* iz 1868. godine, prvo izdanje tada osnovane Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Na naslovnoj stranici *Rječnika lječničkoga nazivlja* piše da ga je sastavio Ivan Dežman "Doktor lječništva i vidarstva, primalj, začasni fizik grada Zagreba i uznički lječnik kod kr. sudb. stola županije zagrebačke", a rječnik je izdan "Troškom jugoslovske akademije znanosti i umjetnosti" u Zagrebu 1868. godine.

U Predgovoru *Rječnika lječničkoga nazivlja* autor iznosi razloge nepostojanja medicinske terminologije na hrvatskome jeziku, opisuje način rada na sakupljanju riječi i daje osnovne upute za razumijevanje poretka istoznačnica u opisu natuknica. Premda kratak, ovaj tekst možemo smatrati programatskim. Prema Dežmanovoj procjeni, glavni je razlog nerada na stvaranju medicinskoga nazivlja u činjenici što se školovanje za bilo koje medicinsko zvanje provodi isključivo u inozemstvu, što nema sustava medicinskih ustanova, osim "ono malo ludnic (bog

RĚČNIK

lěčnickoga nazivlja.

Sastavio

Ivan Dežman

Doktor lěčničtva i vidarstva, primalj, začasni fizik grada Zagreba i
uznički lěčnik kod kr. sudb. stola županije zagrobačke.

Troškomi Jugosloviinske akademije znanosti i umětnosti.

U Zagrebu 1868.

U knjižarnici Fr. Zupana (Albrechta i Fiedlera) na prodaju.

Prvi hrvatski rječnik liječničkoga nazivlja

101

Laneno sème, der Leinsame, semen Lini.	Lěsica, f. der Handrücken, dorsus ma- nus.
Lastavičnjak, m. die Schwarzwurzel.	Lěv, m. Choana, die hintere Öffnung der Nasenhöhle.
Lecanje, n. das Unwohlsein.	Leže vidnikov, Thalamus nervorum opticorum.
Lěčba, f. die Therapie.	Libovina, f. die Fleischmasse.
Lěčenje, n. die Behandlung, curatio.	Lice, u. die Wange, mala.
Lěčenje gladom, die Hungerkur.	Lijavica, f. die Diarrhoe, der Durch- fall.
Lěčiti, v. a. heilen, curare.	Liljenje, u. desquamatio, die Abschup- pfung der Haut.
Lěčničko mněnje, das Gutachten, arbitrium, parere medicum.	Limbovka, f. die Zirbelnuss.
Lěčnik, m. der Arzt.	Lipa, f. die Steinlinde, Tilia grandifolia.
Lěčaiiv, adj. sommerfleckig, lentigin- osus.	Lipin čaj, der Lindenthee.
Lěčica, f. die Sommersprossen, lentigo.	Listčina, f. die Natterkopfwurzel.
Lěčna jezgarica, der Linsenkeim, nucleus lentiformis.	List, m. die Wade, sura.
Ledjenjak, m. der Giesbeckenkno- rpel, cartilago aritenoidea.	Listica, f. fimbria, der Saum.
Ledovac, m. der Candiszucker.	Listica Falopijeva trubljičje, die Franzen der Muttertrompete, fimbriae tubae Falopianae, seu morsus diaboli.
Ledvena mišica, der Lendennuskel, musculus psosas.	Listna mišica, der Wadenmuskel, musculus plantaris.
Ledvena odvodnica, die Lendenar- terie, arteria lumbalis.	Listvenica, f. der Lärchenbaum, pinus larix.
Ledvenik (živac), der Lendennerv, nervus lumbalis.	Lišaj, m. Lichen.
Ledvi, f. pl. die Lenden, lumbi	Livak, m. der Trichter, infundibulum.
Ledvice, f. pl. die Nebennieren, glan- dulae suprarenales.	Livo, n. Humor, die Feuchtigkeit.
Ledvinac, m. der Nierenstein, calcul- us renalis.	Livo osrdčaja, das Herzbeutelwasser, liquor pericardii.
Lěk, m. das Medicament, das Heil oder Arzneimittel.	Ljubica, f. das Veilchen, viola odorata.
Lěkar m. der Apotheker.	Ljubovna pomama, die Liebeswuth, erotomania.
Lěk od groznice Febrifugum.	Ljudomrz, m. der Misanthrop.
Lek od zažega, remedium antiphlo- gisticum.	Ljalj-vrat, der Taumelohch.
Lěkovit, adj. officinell.	Ljusčenje, n. Exfoliatio.
Lěkovita trava, das Heilkraut.	Ljuštiti se, abblättern.
Lěkovitost, f. die Heilkraft, salubri- tas.	Ljutica (žila), die Zornader, Vena praeparata.
Lěkovito vrělo, die Heilquelle.	Ljutkoča, f. Acrimonia.
Lemeš, m. das Pflugscharbein, os vo- meris.	Ljut-žednjak, der Mauerpfeffer.
Lěpčiv, adj. klebrig.	Ločkave dojke, welke Brüste.
Lěpenkasti zavoj, der Pappverband.	Loj, m. das Unschlitt, Sebum bovinum,
Lěpsalo, n. cosmeticum, das Vershö- nerungsmittel.	Lojnjak, m. der Fettmagen.
Lěrovac, m. der Tulpenbaum.	Lopatice, f. das Schulterblatt, scapula.
	Lopaticica, f. der Spatel, spatula.
	Lopaticna odvodnica, die Schulter- blatterterie, arteria scapularis.

im se smilovao) i bolnic, što ih imamo, većinom u tuđih su ruku”, a i medicinsko je osoblje strano, kaže Dežman da je “polovica lječnikov tuđjega porekla”.¹⁵¹

Prije ovoga rječnika jedan je drugi liječnik, u uvodnome tekstu ove knjige već spomenuti dr. Đuro Augustinović, pokušao 1844. godine prikupiti anatomske nazivlje, ali posao nije završio. Valja reći da Dežman iznosi i sumnju u kvalitetu učinjena posla: “al nije žalibože u njoj ni sve kosti izbrojio”. Dalje Dežman o svojoj namjeri i o namjeni rječnika kaže: “Za njim evo mene da podam svojim drugovom, prijateljem prirodnih znanostij, pravnikom i drugim gojiteljem narodne knjige lječničko nazivlje, kojim želim odužiti se od strane lječničke narodu svomu, zatim potaknuti na rad učene drugove svoje, a uzato ujediniti i popuniti mnogovrstno i veoma nedostatno naše nazivlje”. U opisu svoga rada na rječniku Dežman kaže: “Izvadio sam iz svih dosad utištenih hrvatskih rječnikov sve lječničke reči, te ih prema znamenovanju poredao”. Koji su to rječnici, bolje se vidi iz popisa skraćenica nego iz samoga predgovora, jer ovdje autor poimenično navodi samo “Vukov i Šulekov”, zatim rukopise Mihovila Pavlinovića, Sladovićeve popis riječi što mu ga je Šulek posudio, pomoć malobrojnih liječnika, te posebice udio Frana Kurelca: “Premili pako učitelj moj Fran Kurelac, koj me ne samo k hrvatskoj knjizi privede, već mi i svaki čas svojim obilatim poznavanjem hrvaštine u pomoć dohodi, poda mi svoje prebogato i dragocjeno gradivo za rječnik, što ga on od toliko godin skuplja”, odnosno dalje: “Mnogu mi je (riječ) i moj učitelj skovao, te sam ja takvu uvijek njegovim imenom označio”.¹⁵²

Za ovu je analizu posebno zanimljiv *Němačko-hrvatski dio*, jer Dežman kratice, o izvorima iz kojih preuzima pojedine riječi navodi samo u tome dijelu, a ne i u *Hrvatsko-němačkom dijelu*, a također i zbog lakšega uočavanja hrvatskih istoznačnica. S druge pak strane hrvatsko-njemački dio rječnika najbolje pokazuje koji su korijeni riječi i prefiksi česti u tvorbi novoga liječničkog nazivlja. U njemu je moguće na jednome mjestu naći nazivlje za pojmove iz istoga semantičkoga kruga, ako je prva riječ višečlanoga nazivlja nosilac sintagme. Tako su u nizu nazivi raznih kostiju skupljenih oko leksema *kost* (npr.: *Kost gornje vilice; Kostolom*) ili pojmovi uz leksem *korěn* (npr. *Korěn jezika; Korěn nosa; Korěn srdca; Korěn vlasa*), te oko osnove *lěk-* (npr. *Lěčnik; Lěkar; Lěkovita trava*)... To zapravo znači da se cjelovit uvid u Dežmanov rječnik može postići samo sveobuhvatnom analizom obaju dijelova rječnika.

¹⁵¹ Usp. Dežman 1868 : III.

¹⁵² Usp. Dežman 1868 : V.

Popis kratica pod naslovom *Skraćene reči* na nenumeriranoj je stranici između Predgovora i njemačko-hrvatskoga dijela rječnika. Osim maloga broja gramatičkih (npr. *adj., f., m., n.*) i leksikoloških oznaka (npr. *off., Syn.*) većina kratica, čak šezdesetak, odnosi se na Dežmanov izvor iz kojega preuzima naziv. Oznake upućuju na niz pisanih izvora.

Posebno su značajni tiskani rječnici koje je rabio. Treba napomenuti da je kratice izvodio od prezimena autora rječnika; iz starije leksikografije to su: *Vrančić, Mikalja, Della Bella, Habdelić, Belostenec, Jambrešić, Stulli, Voltiggi*; iz suvremene: *Šulek, Karadžić*. Analiza će pokazati da je najviše riječi u Dežmanovu rječniku navedeno prema Šulekovu *Němačko-hrvatskom rječniku* iz 1860. godine. Od stranih rječnika izrijeckom spominje samo češki medicinski rječnik: *Slovník lékařské terminologie* Ludwiga Augusta Krausa. Malobrojniji su rukopisni rječnici, kao *Sladovićeve*, ali je između njih svakako i onaj najnavođeniji – *Kurelčev*.

Dežman je građu nalazio i književnim djelima, kako hrvatskim (npr. *Ranjina, Gundulić, Bruerović, Glavinić, Hektorović, Mrnavić...*) tako i stranim (*Homer, Cicero, Plinius, Plutarch...*). Važno je reći da kao jedan od izvora spominje *Lalnagaea*, dodjeljuje mu kraticu, ali mu se kasnije u rječniku rijetko vraća.

U popisu kratica čitamo i one koje upućuju na Dežmanovu korespondenciju sa suvremenima, liječnicima, leksikografima ili jednostavno sakupljačima riječi na terenu. Od filologa to su ponajprije *Kurelac* i *Šulek*. I Fran Kurelac i Bogoslav Šulek podupirali su Dežmana u ovome radu, pa su mu ustupali rukopisne rječnike, popise riječi, popise termina ili bilješke koje su sami imali ili su im drugi povjerali, kao što mu je na primjer Šulek prepustio već spomenuti Sladovićeve rječnik ili popis riječi koje je u Aleksincu sastavio Šulekov brat (kratica je *Al*).

Dežman navodi dijelove Hrvatske u kojima se riječ upotrebljava, odnosno govornike, npr. *Bezjaci, Brodjani, Dalmatinci, Karlovčani, Krajišnici, Križevčani, Ličani, Podravci, Slavonci, Sremci, Vivodjani, Zagorci...* Navodi iz hrvatskih govora svakako upućuju na Dežmanovo porijeklo iz Hrvatskoga primorja, pa su najbrojnije kratice vezane uz *Bodule, Cresane, Grobničane, Istrane, Kastavce, Primorce, Rečane, Senjane*.

Dežman je, dakle, iz mnogih izvora crpio podatke za svoj rječnik. Dogodilo se tako da poneke riječi imaju i više hrvatskih istoznačnica, koje pak nisu poredane nasumice nego prema autorovoj procjeni njihove uporabljivosti. Latinski i grčki kao jezici medicinske stručne komunikacije ponudili su nazivlje koje je trebalo prevesti pa Dežman kaže: “te sam svakoj reči dodao sve hrvatske oznamke za koje

sam mogo doznati da ih ima, nu tako, da sam uvek na prvo mjesto postavio onaj prevod reči ili oznamenak, koj ja za najbolji držim, i samo takov prevod reči, ili oznamenak u hrvatski sam děl svoga rečnika uvrstio”.¹⁵³

Valja na ovome mjestu zastati zbog jednoga pojašnjenja. Ivan Dežman je označen kao autor rječnika o kojemu govorimo, i zaista nema dvojbe da se autorom ima smatrati. Ali, on je također i krajnje pošten u iznošenju podataka o svojim leksikografskim izvorima, pa dolazi do bojazni da brojnost tih kratica dovede u sumnju njegov osobni udio. To je, vjerojatno, i on primijetio, pa je riječi koje je sam skovao dodatno označio kraticom *D*. Taj postupak nije uobičajen u autorskom rječniku, obično ga nalazimo u timskim rječnicima, ali ovdje je imao potpuno opravdanje.

No, ni ovdje ne završava Dežmanova profesionalnost. Riječi označene kraticom *D*. nisu uvijek prve u nizu predloženih riječi, a time onda i visokovalorizirane. Autor rječnika prilazi svim rječima podjednako objektivno, pa gdje kada odabire kao najbolju riječ Šulekov prijedlog, nekada Kurelčev, a ponekada svoj.

Dežmanov rad na stvaranju liječničkoga nazivlja pokušat ćemo predstaviti na nekoliko tematskih cjelina. To su sustavi naziva za živce, žlijezde i krvne žile, zatim imenovanje nekih bolesti, a dodat ćemo i neke zanimljive pojedinačne primjere.

Kad se govori o terminima, najuspjelijima se smatraju oni koji se sastoje od jedne riječi, a ta riječ ima samo jedno značenje. Za ostvarenje takvoga cilja najpogodnija je sufiksna tvorba za imenice i prefiksna tvorba za glagole. Budući da u Dežmanovu rječniku prevladavaju imenice kao jednočlani termini, zadržat ćemo se na sufiksalsnome tipu tvorbe. Tako je u ponudnome medicinskom nazivlju sufiks **-nik** plodan u tvorbi naziva za živce, a sufiks **-nica** za žlijezde.

Potvrđuju to primjeri za živčevlje, uz koje se obično nalazi oznaka *D*., što znači da su to Dežmanovi terminološki prijedlozi: *ošitnik*, *pazušnik*, *ježičnik*, *križnik*... Da to nije jedina tvorbena mogućnost, pokazuje naziv *Vilisev pristolac* (živac).

Žlijezde se tvore sufiksom **-nica**, kao npr. *jagodnica* i *probavnica*, a u izboru naziva za neke žlijezde Dežman se ne može odlučiti, pa nudi duži niz prijedloga, npr. *Amygdalae*, syn. *tonsillae*: *krajnici*, *žabice*, *zadavnice*, *udušnice*, *gušćeri*, *skrajnici* (*Aleks.*), *otočene žlězde*. Kao i za živce, i za žlijezde postoji mogućnost opisnoga imenovanja prema položaju, npr. *pazušna žlězda*, *D*.

¹⁵³ Usp. Dežman 1868 : IV.

U opisu krvožilnoga sustava Dežman je izuzetno precizan, pa je bila nužna uporaba višočlanih naziva. Premda se boljim nazivom obično smatra jednočlani, u tehničkom je nazivlju višočlani naziv posebno opravdan. Njime je omogućena preciznost u imenovanju, a to je jedan od prioritetnih zahtjeva dobre terminologije. U medicinskom nazivlju radi se o imenovanju složenih mikrosustava ljudskoga organizma kao makrosustava.¹⁵⁴ Izdvajamo nazive za žilu s. v. *Gefäss: Krvna cjev* (koju stavlja na prvo mjesto i jedinu izabire za natuknicu u hrvatsko-njemačkome dijelu), drugi je Kurelčev prijedlog *krvni okrutak*, dok je na kraju *žila*, koju nema kao natuknicu, ali je dio složenih naziva *žila vratnica* i *žila srčanica*.

Posebno imenuje dvije vrste žila: aortu i arterije. Aorta je *razvodnica*, što je Torbarov prijedlog dan kao prvi u dugu nizu, a opisuje funkciju ove žile. Na drugome je mjestu Šulekov prijedlog *žila srčanica*, koji opisuje smještaj žile u tijelu. Slijede dva neobilježena prijedloga: *trbušna razvodnica* i *grudna razvodnica*, koji također upućuju na smještaj žile u tijelu. Da sam rado prihvaća naziv *razvodnica*, Dežman pokazuje ponudom prevedenice s. v. *Aortenboden: razvodnička okuka* (*D*.).

I za arterije prihvaća funkciju kao dobro polazište za tvorbu stručnoga naziva – arterije su *odvodnice*. Kombinaciju funkcije i smještaja te žile u tijelu nalazimo u brojnim složenim nazivima za arterije: *jetrena*, *jezična*, *ključna*, *lopatična*, *medjukostna*, *medjurebrena*, *ošitna* /.../ *odvodnica*.

Riječ je također uporabljena u tvorbi naziva za žilnu opnu: s. v. *Aderhaut, f. Chorioidea* /.../ *Žilna mezdrica* (*Kur.*); *žilovnica* (*Asng.*); *mehka opna* (*Šul.*); *žilnica* (*Šv.*).

Nazivi za mišiće mogu se tvoriti sufiksom **-ica** (*privlačica*, *krilatica*), ali su češći složeni nazivi: *ošitna*, *ključna* ili *listna mišica*.

Sljedeći su primjeri vezani uz imenovanje bolesti ili postupke koji bolesti prate. Tako kada dođemo liječniku, bilježi se anamneza – Dežman nudi: *predbolest*; a nakon pregleda se postavlja dijagnoza – Dežman donosi *boljoznanstvo* i Kurelčev prijedlog *raspoznat*. Nazivi za bolesti tvore se slozenosufiksalsnom tvorbom, npr.: *kožobolja*, *krstobolja* (der Hexenschuss, lumbago), *Prsobolja* (*Kur.*). Bolovi se također opisno imenuju (kao što to čine pacijenti), i to navodeći dio tijela koji boli i vrstu bola, npr. *krč u želucu* ili *zažeg krajnikov*, ili se navodi vidljiva posljedica: s.

¹⁵⁴ Ovu značajku Dežmanova leksikološkoga postupka možemo usporediti s istovrsnim postupanjem pomorskih leksikografa, npr. Bože Babića, u imenovanju dijelova broda.

v. *Anaemia: nestaja krvi D.*; *Krvna podrast* (der Infarct, infarctus); *Krv iz nosa*; *Krv iz želudca*. Manji je broj jednočlanih naziva za bolesti ili zdravstvene tegobe, npr. *Krvljenje* (za hemofiliju), *Kratelj* (za koleru), a katkada se nude dva ili tri sinonima, npr. s. v. *Agaklactia: Sušnost D. presahal Kur. bezmlčnica Šul.*; zatim s. v. *Erkältung: nastud Kur. nazeba D.*; ili s. v. *Angina: grlovica, gr'onica, zadavica (Dellab.), zadušnica (Volt.); grlica (Slad.)*. Kada bolest traži liječnički nadzor, bolesnik se smješta u bolnicu. Dežman s. v. *Krankenhaus* na prvome mjestu nudi Kurelčev prijedlog *bolovište*, a tek nakon toga *bolnicu*, naziv koji je u Šulekovu rječniku znanstvenoga nazivlja jedini ponuđen za to značenje i koji se kasnije zadržava kao službeni naziv ustanove. Tek je treći prijedlog u ovome Dežmanovu sinonimskome nizu *špitalj*, u Zagrebu najčešće upotrebljavan naziv, ali koji medicinski terminolozi ne zadržavaju, a kao što vidimo, i Dežman ga je samo bilježio, ali ne i nudio kao normu.

Od pojedinačnih primjera možemo navesti neke jednočlane, tvorene sufiksalskom tvorbom, npr.: *Zwilling: blizanac, bliznak, blizne, dvonjak; Zwerchfell* (diaphragma): *ošit, preponka, branica*; odnosno složenom i slozenosufiksalskom tvorbom, npr.: *Acupunctur: iglobod, D.; Kostolom; gljistogon D.; krvotok; krvobljuv; Kažiprst; Kratkovidnost* (myopia); *slabovidnost Šul., nejastrost Kur.* Vidimo da su neki od tih termina i danas u uporabi. Premda valja dodati da nisu i značenja tih termina ista, pa tako npr. *krvotok* u Dežmanovu rječniku ima, osim današnjega značenja vezanoga uz cirkulaciju krvi, i značenje 'izbacivanje krvi', za što danas rabimo termin *krvarenje*.

U izboru jednočlanih naziva uvijek postoji opasnost da je odabrani izraz već zauzet nekim postojećim značenjem. Dogodilo se to i s Kurelčevim prijedlogom s. v. *Haarboden: vlasnik*, pa se zbog te homonimije boljim pokazao Dežmanov prijedlog *vlasište*.

Već smo vidjeli da je nužnost preciznoga smještanja dijela tijela kao mikro-sustava u organizam kao makrosustav razlog što medicinsko nazivlje (ali shodno tome i ostalo hrvatsko znanstveno nazivlje) obilježava višočlanost. Dodajmo još neke primjere koji to potvrđuju: *kost gornje vilice; žlězda na dušnici; kažiprstna mišica; jezična bradavica...*

Između višočlanih naziva ima i onih koji su leksikalizirane metafore, npr.: *Korēn jezika / nosa/ srdca / vlasa; čelo jezika.*¹⁵⁵

¹⁵⁵ Premda je metafora na prvi pogled značajka književnoumjetničkoga stila, leksikalizirana je

Od zanimljivih jezičnih rješenja navodimo uvođenje terminološke razlike upotrebe jednine i množine imenice, npr. *Krasta, f. Die Kraste (auf einer Wunde)*, za razliku od: *Kraste, f. pl. Psoriasis, die Raude*.

Treba reći da **Rječnik lječničkoga nazivlja** osim naziva dijelova ljudskoga tijela i bolesti donosi i velik broj naziva biljaka, najčešće **lěkovitih trava**, pa nije namijenjen samo liječnicima nego i ljekarnicima (Dežmanovi su termini: *Lěčnik, m. der Arzt; Lěkar, m. der Apotheker*). O kako se velikom broju biljnih naziva radi, neka nam pokaže samo dio ispisa s četiriju stranica slova *K*: *Kaćun, Kadulja, Klek, Kna, Komorač, Konopljano sěme, Konjski bosiljak, Kopar, Kopriva, Kositerka, Korični cvět, Krasuljak...*

Uočili smo da Dežman u svome rječniku ponekad nudi više naziva, a posebno je zanimljivo da katkada navodi i po dva *svoja* naziva, ostavljajući čitateljima da izaberu prikladniji, bolji. Takva je posebno njegova dvojba između iskazivanja pripadnosti genitivom imenice ili posvojnim pridjevom, npr. *Aftermuskel: mišica zadnjice D., zadnjična mišica D.*

Dežman se koristi brojnim starijim hrvatskim rječnicima, o čemu saznajemo iz popisa kratica. Vrlo često susrećemo podatke iz Habdelićeva ili Belostenčeva rječnika iz 17. stoljeća, čiji je dijalekatski izbor različit od jezičnoga izbora Dežmanova vremena (npr. s. v. *Alopecia... lisica* (..), *Puznjenje, opuznjenje glave Habd. Beteg on, gda iz glave i brade lasi puznu Bel.*). Time se Dežman značajno razlikuje od terminologijskih pothvata sljedećih desetljeća. Tako je u Šulekovu rječniku npr. najstariji izvor Stullijev rječnik iz 1806. godine, a Akademijin rječnik ekscerpira brojna stara leksikografska djela, ali kajkavska citira sa zadržkom, tek kao kulturološku činjenicu, ali ne i kao nešto što bi moglo sudjelovati u normiranju.

Ipak, u Dežmanovu rječniku možemo zamijetiti da najčešće navodi riječi prema Šuleku. Otac hrvatske znanstvene terminologije izdat će svoj poznati **Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja** poslije Dežmana, ali je 1860. godine izdao **Němačko-hrvatski rěčnik** u dva sveska, i na taj rječnik misli Dežman kada spominje Bogoslava Šuleka. Prema Šuleku navodi brojne riječi, npr. *Anatomie: razudba Šul.; Aether: izhlapivo ulja Šul.; Alkaloid: lužić Šul.* Dežman također rabi i riječi koje mu je dao Šulekov brat, ali da ne bi bilo zabune, njih označava kao riječi iz Aleksinca, odakle su mu te riječi poslane.

metafora značajka znanstvenoga stila. To je zato što je proces metaforizacije već završen pa je tako dobivena metafora lišena stilske obilježenosti, ona je u odnosu na polisemijski prijenos značenja neutralna te stoga može biti i terminologizirana.

U određenome broju natuknica pokazuje poznavanje češke medicinske terminologije, kojom se koristi kada u hrvatskim izvorima ne nalazi odgovarajući naziv. Tako npr. s. v. *Albinos* opisuje pojavu i njeno imenovanje u drugim jezicima, da bi odabrao češki kao najprihvatljiviji: *Běloš* ("i Česi ga tako okrstiše"). Takvo je leksikografsko načelo primjenjivao i Bogoslav Šulek i osnova je hrvatskoga znanstvenoga nazivlja. Radi se o postupnosti izbora od užega hrvatskog leksika u prvome krugu (s davanjem prvenstva štokavskome nad ostalim hrvatskim narječjima) preko leksika iz iste porodice jezika, zbog bliskih tvorbenih značajki, dakle slavenskoga leksika u drugome krugu, pa tek ako se odgovarajuća riječ tako ne nađe, traženje u latinskom i grčkom nazivlju kao polazištima zapadne znanosti, te konačno u posljednjem krugu iz njemačkoga ili nekoga drugoga, ponajprije europskoga jezika.

Neke je riječi Dežman našao u izvorima, ali ih nije razumio, pa ih navodi u posebnu popisnu na kraju rječnika. Najčešće su to riječi iz *Srpskoga rječnika* Vuka Stefanovića Karadžića ili narodni izrazi koji su do Dežmana došli kao terenski zapisi bez njemačkih ili latinskih istovrjednica, obično označeni kao "nekaka bolest", "nekake kraste" ili "vrst čira". Ovo odvajanje riječi koje u potpunosti ne razumije najbolje pokazuje Dežmanovu ozbiljnost u pristupu građi.

Ponuden kratak prikaz samo je dio sveobuhvatne analize Dežmanova liječničkoga nazivlja.

U zaključku recimo da je Dežmanov *Rječnik lječničkoga nazivlja* iz 1868. godine prvi hrvatski tiskani medicinski rječnik, koji je donio velik broj naziva za bolesti, male i velike zdravstvene tegobe, dijelove tijela, medicinske aparate, medicinsko osoblje, bolničko okruženje, ljekovito bilje...

Nekoliko godina kasnije, 1875., u svojim je poznim godinama predvodnik zadarske filološke misli i nastavnik u zadarskoj primaljskoj školi Ante Kuzmanić napisao priručnik za primalje *Šestdeset učenjah iz primaljstva*, prvi takav rad za babice na hrvatskom jeziku. U njemu je bio i *Mali ričnik likarskog nazivlja*, s više od 800 primaljskih termina, po čemu se pored Dežmana upisao među pionire medicinske leksikografije na hrvatskom jeziku.

Nažalost, mnogi zdravstveni nazivi koje su predlagali Dežman i Kuzmanić, a koje možemo ocijeniti dobrima s rječotvorbenoga stanovišta, nisu ušli u stručnu uporabu.¹⁵⁶

¹⁵⁶ Tako će biti i s prijedlozima pomorskoga nazivlja u rukopisnim rječnicima Jakova Antuna

Dežmanov je rječnik u leksikografiji svojega vremena imao značajan odjek, ne samo u obliku pozitivnih stručnih mišljenja nego i kao izravno uporabljeno u izradi novih rječnika. Tako Ivan Filipović, Đuro Deželić i Ljudevit Modec 1869. godine objavljuju svoj *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika*, te navode da su se poslužili i Dežmanovim rječnikom.¹⁵⁷ Ako se, pak, netko njime nije služio u svojem leksikografskom radu, bilo je reakcija. Tako ugledni filolog Adolfo Veber Tkalčević prigovara Đuri Daničiću što u *Ogledu Akademijina rječnika* iz 1878. godine ne navodi da će budući *Akademijin rječnik* ekscerpirati Dežmanov *Rječnik lječničkoga nazivlja*, smatrajući ga značajnim djelom za proučavanje hrvatskoga znanstvenoga nazivlja. Takva konstatacija ima posebnu težinu kada je izriče Veber kao potencijalni Dežmanov protivnik, u kontekstu borbi filoloških krugova, odnosno suprotstavljenih književnojezičnih koncepcija. I ne samo to, Veber od Daničića traži da uvrsti i Kurelčevo djelo. Ako to ne učini, a znamo da je to ostalo bez odjeka, onda mu nije preostalo drugo nego da utvrdi da je Daničić "podao netočnu sliku našega jezika, komu je tim učinio golemu štetu, što ga je lišio mnogih stečevinah 19. vieka".¹⁵⁸

Najbolji dokaz da je Dežmanov rad na skupljanju liječničkoga nazivlja ostavio traga vidimo u činjenici da su neki od ponuđenih termina i danas u uporabi.

Mikoča i nekih bakarskih nastavnika te u tiskanim rječnicima Bože Babića. A da se radi o čestoj situaciji u vremenu stvaranja stručnoga nazivlja, najbolje pokazuju i današnji pokušaji ponude hrvatskoga računalnog nazivlja, koje se teško probija u šumi primljenih angлизama, neovisno o tome jesu li prijedlozi prihvatljivi sa stanovišta tvorbe riječi ili ne.

¹⁵⁷ Usp. Vince 1978 : 551-552.

¹⁵⁸ Usp. Pranjkić 1993a : 64.

FRAN PILEPIĆ

Sudimo li prema bilješkama u Vinceovoj knjizi *Putovima hrvatskoga književnog jezika* te prema tekstovima u posljednjoj, 23. knjizi *Akademijina rječnika*, u kojima se predstavlja rad na tom velikom Akademijinu leksikografskom djelu, Fran Pilepić nije nevažno ime hrvatske filologije druge polovine 19. stoljeća.

Ime Riječanina Frana Pilepića gotovo je nepoznato današnjoj kulturnoj javnosti, krenemo li od činjenice da ga nema ni u jednoj enciklopediji niti leksikonu objavljenom od njegove smrti do danas, da nije uvršten u spomen-knjige znamenitih Hrvata, da njegovih radova nema u zavičajnoj zbirci Sveučilišne knjižnice u Rijeci, a pretragom na internetu možemo dobiti samo podatak da je 1884. godine bio na listi kandidata Stranke prava u Modruško-riječkoj županiji, za grad Karlobag. Uz Frana Pilepića kandidati su bili sve redom znani pravaši: Ante Starčević, Fran Folnegović, Erazmo Barčić, Andrija Valušnik i David Starčević.

Ni u filološkim radovima nema puno više informacija, samo poneko uzgredno spominjanje unutar niza imena suvremenika ili istomišljenika. Tek nešto više podataka daje Vinko Antić u svojoj knjizi *Pisci – Rijeka – Zavičaj*, ali i on naglasak stavlja na Pilepićevu uključenost u riječki i hrvatski politički život.¹⁵⁹

Svjetlo u Pilepićevu biografiju unosi nedavno objavljeni članak proučavatelja riječke kulturne povijesti Irvina Lukežića, u kojemu analizira Pilepićevo dopisivanje s filologom Franom Kurelcem i s talijanskim književnikom i nobelovcem Giosuèom Carduccijem.¹⁶⁰

Tko je, dakle, bio Fran Pilepić?

¹⁵⁹ Usp. Antić 1965 : 36.

¹⁶⁰ Lukežić 2003.

Fran Pilepić je rođen 10. srpnja 1838. godine u Rijeci. U riječkoj mu je gimnaziji, tada smještenoj na Fiumari, hrvatski jezik predavao veliki Fran Kurelac, *spiritus movens* riječke filološke misli. Kurelac je bio strastven domoljub i u svojem učiteljstvu izrazito utjecao na nacionalne, jezične i književne stavove svih svojih učenika. Među njima su se posebno izdvojila trojica – Bude Budisavljević, Ivan Dežman i Fran Pilepić. Vidjeli smo da je Bude Budisavljević bio i ostao Kurelčev miljenik, kojega je u pismima nazivao "moj Bude", dok je Dežmana i Pilepića nazivao "moja dva Rečana". Kurelčev domoljubni pristup nastavi jezika i književnosti izravan je povod Dežmanovu i Pilepićevu putovanju po Hrvatskoj ljeti 1856. godine, putu na koji su zaneseno krenuli pješice i vratili se tek nakon mjesec dana. Na tome su putu sreli i upoznali brojne hrvatske kulturne pregoce, a posebno su ih oduševili tada već slavni književnici Petar Preradović i Ivan Trnski.

I kasnije će obojica, Dežman i Pilepić, kao bečki studenti, jedan medicine, a drugi prava, ostati u kontaktu s učiteljem i pronositi njegov nauk. O tome svjedoči vrijedna epistolarna ostavština.

Ali, kao što to obično biva, s odrastanjem učenika, razilaze se Kurelčevi, Dežmanovi i Pilepićevi životni i profesionalni putovi. Tako šezdesetih godina 19. stoljeća Kurelac ostaje (obično se navodi "tvrdoglav") uz svoju književnojezičnu koncepciju, Dežman postaje uvaženi zagrebački liječnik i autor prvoga hrvatskog rječnika liječničkoga nazivlja, dok se Fran Pilepić okreće pravu i postaje javni bilježnik u Delnicama, a potom uvaženi riječki odvjetnik te aktivan član Starčevićeve Stranke prava. Među odbornicima je Narodne čitaonice riječke, među suradnicima onodobnih časopisa, predavao je povijest i talijanski u bakarskoj pomorskoj školi... Kao političar biran je u Sabor, gdje je žučno branio pravaške stavove. Umro je u rodnoj Rijeci 13. travnja 1890.

Uvid u Pilepićeve tiskane radove pokazao je da je prihvatio jezik kakav su predlagali filolozi zagrebačke filološke škole, uostalom isto kao i njegovi školski kolege Bude Budisavljević i Ivan Dežman. I dalje poštujući Kurelca priklonili su se književnome jeziku kojim je komunicirala tadašnja hrvatska kulturna i intelektualna scena. Time se još jednom pokazuje bit funkcioniranja riječkoga filološkoga kruga, pojma daleko širega od dosad uobičajenoga riječka filološka škola.

Vidimo da se Pilepić nije ni školovanjem ni životnim pozivom opredijelio za filologiju, uostalom, kao ni drugi Kurelčevi učenici. Ali, Kurelčevo učenje o hrvatskome jeziku ostavilo je na svima njima traga, pa dok je Dežman uz svoj

liječnički poziv napisao rječnik, učitelj se imenjak Pilepić u više navrata oglasio u vezi s hrvatskim jezikom. Tako ga nalazimo među onim brojnim hrvatskim intelektualcima koji su za Akademiju sedamdesetih godina poslali prikupljene narodne riječi za budući planiran rječnik. Za Pilepića podatak govori da se radilo o maloj zbirci narodnih riječi, koju je dao Đuri Daničiću: "PILEPIĆ F. (advokat u Rijeci) poslao malu zbirku riječi odande".¹⁶¹

Pilepićev angažman vezan uz Akademijin rječnik nije na tome stao, nego je po izlasku iz tiska prvoga sveska napravio detaljnu analizu rječnika, što je nedvojbeno najveći Pilepićev doprinos hrvatskoj filologiji.

Valja krenuti od početka, nekoliko godina ranije.

Đuro Daničić je u Zagrebu na Vidovdan 1878. godine objavio svoj *Ogled*, u kojemu iznosi temeljna načela za uređivanje Rječnika.¹⁶²

Na *Ogled* je reagirao velik broj tadašnjih hrvatskih i slavenskih intelektualaca. Bilo je pohvala i pokuda, ali su i oni koji su podržali projekt dali brojne primjedbe na Daničićevu leksikografsku koncepciju. Primjedbe su bile raznorodne, od problematiziranja udjela kajkavskoga narječja do negodovanja zbog neuključivanja izvora mlađih od 1800. godine. Većina je predlagala upravo proširivanje izvora na suvremena djela, čime rječnik ne bi bio samo povijesni nego i suvremeni, u skladu s tadašnjim potrebama.¹⁶³

Tako Adolfo Veber Tkalčević piše da treba proširiti izvore na autore iz 19. st. (poimenice navodi i djela dvojice predstavnika riječkoga filološkoga kruga – Dežmanov *Rječnik lječničkoga nazivlja* iz 1868. i Kurelčev rukopisni rječnik...), o proširenju izvora govori i Stojan Novaković iz Beograda, zatim Vatroslav Jagić u svojem odgovoru iz Berlina konstatira da je to povijesni rječnik (s ekscerpiranim tekstovima od 12. do 19. st.), ali ne i suvremeni rječnika, kakav bi nam trebao, a slavist Izmail Sreznjevski iz Petrograda se pita zbog čega nisu uključeni kajkavski izvori. Čak i Fran Miklošič iz Beča, koji je Daničića najizravnije podupirao, ima primjedaba u vezi s proširenjem izvora.

¹⁶¹ Tako ga se, samo prezimenom, inicijalom imena i zanimanjem, navodi u *Popisu prinostnika u narodu skupljenih riječi*. Usp. *Popis prinostnika* 1975/6 : 564.

¹⁶² Tekst *Ogleda*, odgovori pozvanih stručnjaka i drugi komentari objavljeni su u 23. knjizi *Akademijina rječnika* 1975/6.

¹⁶³ Vrlo detaljan prikaz primjedaba na *Ogled* vidi u: Maretić 1916 (po završetku rada na Akademijinu rječniku sedamdesetih godina 20. stoljeća Maretićev je tekst ponovno objavljen u posljednjoj 23. knjizi Rječnika, str. 15-54, pa je danas tu dostupniji).

Kada je 1880. godine objavljen prvi svezak, pokazao se raskorak između prijedloga koje su na Daničićev *Ogled* poslali ugledni filolozi i realizacije u Rječniku. Daničić je, naravno, prihvatio podršku i pohvale, ali ne i primjedbe i prijedloge za reorganiziranjem svojega leksikografskog rada. Stoga pomalo čudi da se po objavljivanju toga prvog sveska nije mnogo pisalo u tadašnjoj periodici, "pretežno su to bili hvalospjevi osim recenzije odvjetnika Franje Pilepića u sušačkoj "Slobodi" 1880.", kako konstatira Ljudevit Jonke u Daničićevoj biografiji *Duro Daničić – prvi urednik Rječnika*.¹⁶⁴

O pripremi za rad na rječniku, reakcijama na *Ogled* i na prvi svezak puno podataka nalazimo u opširnome tekstu Tome Maretića *Crtice o rječniku naše Akademije* iz 1916. godine. Maretićev tekst završava upravo prikazom primjedaba koje je na prvi svezak dao "advokat Franjo Pilepić", uz komentar da je Daničić trebao pažljivije proučiti Pilepićeve primjedbe i primijeniti ih u daljnjem uređivanju *Rječnika*.

Kvalitetu Pilepićevih primjedaba najbolje možemo razumjeti postavimo li ih u kontekst suvremenih reakcija na upravo objelodanjen Akademijin rječnik.¹⁶⁵

Naime, po izlasku 1. sveska *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* (A – Besjeda) objavljena je u zagrebačkom "Obzoru" u br. 233 izrazito pozitivna ocjena ovoga velikoga leksikografskog pothvata. Autor na svoje retoričko pitanje o vrijednosti rječnika odmah i odgovara:

"Pa što ima u tom rječniku tako dobra, te se o njem četrnaest godina u napredak iznosila tolika slava a ovaj je članak tako iz visoka o njem uzeo govoriti? – Ima u njem svako dobro, što ga um ljudski u rječnik hrvatski skupiti može."

Niže i obrazlaže dalje sve pozitivne značajke ovoga opsežnog rječnika:

"Ponajprije ušle su u taj rječnik sve u narodu danas običajne riječi."

"Naš je akademički rječnik prije svega usavršenje rječnika Vukova."

¹⁶⁴ Usp. Jonke 1975/6 : 83-95.

¹⁶⁵ Podsjećamo na leksikografske značajke Akademijina rječnika: pripada velikim rječnicima (današnji je izgled rječnika, uvezivanjem svezaka u knjige, dosegao 23 knjige velikoga formata); to je jednojezični rječnik (i to prvi hrvatski jednojezičnik); po tipu je povijesni rječnik (prvi nakon Della Bellina iz 1728. godine)... Doda li se tim relevantnim pokazateljima vrijednosti djela i nestrpljivo iščekivanje prvih uradaka velikoga nacionalnoga projekta te još i prije početka rada iznesene primjedbe uvažениh jezikoslovaca, razumljivo je da je objavljivanje prvoga sveska dočekano s velikom pozornošću i da su u nj ulagane velike nade.

"Akademički rječnik ne samo da je usavršio što Vuk željaše postići, nego je privrijedio još i više toga."

"Dakle proučivši akademički rječnik upoznao si sve rječnike hrvatske što ih ima."

Između svih dobrih prinosa nepotpisani ocjenjivač napose izdvaja Daničićevu leksikološko-leksikografsku koncepciju, koja je, prema njemu, rezultirala izvrsnim rječničkim člancima:

"Metodu, kako redaktor tumači značenje riječi, mora se i opet sa svake strane pohvaliti."

Nakon dokaznoga postupka sažima vrijednost i funkciju rječnika u samo jednu rečenicu:

"Akademijski je rječnik skladište svih nekoč u pisaca i sada u narodu poznatih riječi, on nas uči kakav im je akcenat po svih oblicih, pokazuje nam u historiji njihov život, u pisaca i u narodnjem govoru njihovu sintaksu."

Stoga zaključuje:

"U kratko reći, teško se je domisliti, kako bi se naš rječnik dao zgodnije udesiti, što li je u njem izostavljeno ili zaboravljeno ostalo."

I nada se materijalnome podupiranju, očito, skupa projekta. Ali, projekta neprocjenjive vrijednosti.

A upravo je suprotnim tonom bila obilježena ocjena Akademijina rječnika u 3. godištu sušačkih novina "Sloboda", organu Starčevićeve Stranke prava, pod uredništvom Josipa Linića. Tamo je u br. 122 od 24. listopada 1880. objavljen prvi (nepotpisan) dio, a u br. 123 od 27. listopada drugi dio članka o novome rječniku, sada s potpisom "D. r. F. P." Inicijali će biti razriješeni tek u studenome 1880. godine, u drugome dijelu polemike.

Premda nije bio filolog po struci, Pilepić se osjećao pozvanim reagirati na s velikom pompom očekivano veliko Akademijino izdanje, koje ne samo da nije ispunilo sva njegova očekivanja, nego ga je toliko razočaralo da vlastima predlaže zabranu rasprostiranja ovoga rječnika, "koji je u stanju dovesti nas u pravi kaos"!

Osnovna je poruka primjedaba – preopširan nefunkcionalan rječnik. Naime, ako se ovako nastavi, "proći će i sto godina, potrošit ćemo silni novac, a nećemo imat valjana rječnika". Dodamo li tome Pilepićev popis od čak dvadesetak redaka

riječi (natuknica) pod slovom *A*, koje su “tudje u naš rječnik primljene rieči”, te njegovu malu statistiku, vidimo da ima pravo na ovakav zaključak: “Nije čudo da je broj riečih, koje počimlju sa *A* od 566 pobilježenih u Vukovom rječniku narasao na 2043, pače čudimo se što priraštaj je toli malen.”

Pogledajmo neke konkretne Pilepićeve prigovore.

Uz natuknicu *ambis* komentira nesustavnost upućivanja na sinonime, a zastaje i na podatku da se riječ, prema Vukovu rječniku, upotrebljava u Crnoj Gori: “Mi dopustjamo da se ove rieči govore u Crnoj gori, ali s toga nesliedi da imaju mjesta u našem rječniku; njih ćemo pobilježiti u rječniku tuđjih rieči.” Dodaje i tehničku napomenu – ušteda prostora moguća je uporabom kratica, što ovdje nije primijenjeno. Tako se gubi puno prostora na upisivanje riječi *vidi* umjesto kratice *V*, ili *isporedi* umjesto *is*. Potpuno opravdano, jer bi u tako velikom rječniku to zaista bilo funkcionalno.

Posebno je zanimljiva primjedba uz natuknicu koja opisuje Pilepićevo zvanje – *advokat*. Nakon što je čitatelje upoznao s izgledom rječničkoga članka, piše:

“Bar u primjerih ima tuj dovoljan broj naših rieči za advokat imamo *pomoćnik*, *zazvanik*, *branitelj*, *odvjetnik*, pak ipak naš rječnik neuputjuje čitatelja na ove rieči.

A kad toli hlapti za tuđjimi rieči zašto nenavadja sljedeće oblike: *abukat*, *albukat*, *avokat*, *fiškal*, *piskal*, *piškal* i *pickal*.”

Ovaj komentar jasno govori o Pilepićevim purističkim stavovima. Naime, on ne nalazi razloga za izbor tuđe riječi *advokat*, kada u hrvatskome jeziku postoji niz istoznačnica. A također ne nalazi razloga ni izboru upravo ove riječi kada se na terenu susreće podulji niz riječi stranoga porijekla za ovo značenje. Ovdje, naime, Pilepić jasno artikulira metodološko načelo koje treba voditi leksikografa u izradi rječnika – prednost u izboru uvijek ima riječ iz primarnoga fonda, dakle, hrvatska riječ. Osim ovoga opisuje metodološke probleme koje i mnoga novija leksikografska djela teško rješavaju – koji leksem iz sinonimskoga niza izabрати za nositelja rječničkoga članka, a na koje članove niza samo upućivati; koje riječi stranoga porijekla uključiti u rječnik, a koje ostaviti nezabilježenima.

Metodološke primjedbe ima i uz natuknice *aer*, odnosno *ajer* te izvedenicu *ajerski*. U rječniku se osim različitoga pisanja i čitanja ovih oblika navode i brojni primjeri uporabe, na što Pilepić reagira s podsmjehom:

“Za podkriepiti uporabu ove nakaze, naš rječnik navadja 43, slovom četrdeset i tri različita primjera, medju kojimi: *zidat kaštelje u ajeru : fare castelli in aria*, koje je upotrebljeno 48 redakah.

Tim načinom moramo se čuditi da prvi svezak nije tri puta debljiji nego li je, kad za pridavnik *ajerski* je navedeno 9 primjera.”

Pilepić zamjera Daničiću što samo bilježi razne oblike riječi (npr. *april*, *aprilij*, *aprilis*, *aprilj*, *aprio*) i sinonime (npr. *travan*, *travanj*), ali se ne opredjeljuje. Još je gore kada se bilježe “sve izopačene forme”, kao što pokazuje niz od jedanaest različitih načina pisanja imena velikoga grčkoga filozofa Aristotela: *Aristotel*, *Aristotela*, *Aristotelj*, *Aristoteo*, *Aristotil*, *Aristotila*, *Aristotio*, *Arišotelj*, *Arištoteo*, *Arišotil*, *Arišotile!* Ili za Ambroza 15, a za Andriju čak 16 različitih oblika. O tome Pilepić kaže: “Tuj je velika razsipnost truda, crnila i papira, pak ipak neznamo kako bi Aristotelovo ime u hrvatskoj knjizi pisat morali.”

Posebno mjesto u Pilepićevu osvrtu na 1. svezak Akademijina rječnika čine načelne primjedbe kojima bi se, da ih je Daničić prihvatio, znatno smanjio opseg rječnika. Ponajprije se to odnosi na iznošenje razloga zbog kojih u ovaj rječnik ne bi trebali biti uključena vlastita imena, prezimena i zemljopisni pojmovi. Prema Pilepiću u rječniku se nalazi “i najmanje mjestance”, pa kao primjer uzima “*Ardobrad* – njeko mjesto kod Omišlja XV. vijeka, na koje je išla medja”. Ako se ovako nastavi bilježiti sva dostupna onomastička građa, boji se da “niti praunuci naših praunuka neće doživjeti zadnji svezak hrvatskoga rječnika!”¹⁶⁶

Takoder navodi da se nazivlje pojedinih struka ne bi trebalo nalaziti u općim rječnicima, nego ih treba dati u “posebnih knjigah”.

Nakon iznošenja konkretnih primjedaba na opise pojedinih natuknica Pilepić spominje i svoga učitelja Frana Kurelca, čijemu djelu ne nalazi traga u rječniku, premda se znalo, a i Veber je to Daničiću jasno rekao u odgovoru na *Ogled*, da je Kurelac skupio puno riječi i ostavio rukopisni rječnik:

“Da se je ustati našem nezaboravnomu *Kurelcu*, marljivomu gojitelju čistoće hrvatskoga jezika, prva bi mu molitva bila da ga opet u grob spušte, ako nebi imao snage da razprši toliku opačinu, koja se uvukla u naš rječnik, koji će po učinjenom proračunu u 100 godinah progutati do milion forinti.”

¹⁶⁶ Ne znamo jesu li praunuci njihovih praunuka doživjeli posljednji svezak, ali je ovo sigurno – ni mi danas još nemamo objavljenih dopuna!

Na kraju prikaza egzaltiran zaključak: "Zaključujemo molitvom, očuvaj bože hrvatski narod takovih dobročinitelja!"

Valja reći da cijeli tekst nije samo negativno intoniran, pa izdvajamo i jednu pozitivnu ocjenu – da u prvome svesku ima i "liepih rieči, koje smo prije zapustjali, i to nam je dokaz, da će ovo djelo znatno obogatiti našu knjigu." Ipak, pohvale su u ovome članku iznimka.

Tako izravan i jasan Pilepićev je tekst, naravno, izazvao polemiku. Samo nekoliko dana kasnije, u subotu 30. listopada 1880. u br. 250 zagrebačkoga "Obzora" (u rubrici *Prosvjeta*) nepotpisani je autor (prema Maretiću, riječ je vjerojatno "o nekome akademiku") u svojem kratkom tekstu komentirao Pilepićev članak, nazivajući autora podrugljivo "šušačkim filologom", koji nije u rukama imao nikada nikakvih stranih rječnika, kad je mogao dati takve primjedbe na veliko Akademijino djelo. Cijeli je tekst obojen podrugljivim tonom, a pravi se cilj komentara vidi u posljednjim rečenicama, koje odišu političkom netrpeljivosti spram Stranke prava i posebno njezina čelnika Ante Starčevića, kojega autor ne imenuje, ali ga podsmjeshljivo naziva "prorokom":

"Za «filologa» šušačkoga imade akademički rječnik tu veliku manu, štoga izdaje akademija, koje djela u očima učenih pristaša stranke prava nevriede ni pišljiva boba. Te «učenjake» nije briga, što su i ovdje u svojih nazorih osamljeni, kano što su u politici; nije ih briga, što o našoj akademiji drugačije misle ne samo u Njemačkoj, koje literatura nenalazi milosti u očijuh njihovih, nego i u Francezkoj i Italiji i – Rusiji. Kada bi u akademiji sjedio prorok stranke, kojega na njezinu nesreću nigdje nepriznavaju za dostojna takove časti; kada bi akademički spisi zastupali smušnjačke misli njegove, o tada bi naša akademija slavna i velika bila – šušačkomu listu."

Tekst u "Obzoru" nije, dakle, porekao Pilepićeve navode o pogrešnoj Daničićevoj leksikografskoj koncepciji (osim što problematizira odnos povijesnoga i suvremenoga rječnika). Bio je to, jednostavno, očekivani politički odgovor "Obzora" na "Slobodu" (odnosno *strossmayerovaca* na *pravaše*).

Kako je "Obzorov" polemičar bio brz, tako je i Pilepićev odgovor bio brz i žustar. Sada se jasno potpisuje kao "Dr. Frane Pilepić". U pet nastavaka u sušačkoj "Slobodi" u brojevima 131-135 od 14. do 24. studenoga 1880., pod uredništvom Milana Kerdića, Pilepić negira navod "Obzorove" reakcije o svojem nepoznavanju strane leksikografske prakse i nastavlja s iznošenjem onoga što nije uključio u prvi prikaz. Donosi još više konkretnih primjedaba, kojima pokazuje da se dobro pri-

premio na kritiku toga značajnoga leksikografskoga projekta, a naravno i da poznaje koncepcije nastanka velikih rječnika drugih jezika. Spominje da su u pisanju prikaza služio njemačkim rječnikom braće Grimm, češkim Jungmannovim, francuskim i talijanskim rječnicima. Između njih izdvaja načela firentinske *L'Accademie della Crusca*, koja je pristupila izradi rječnika temeljenoga na čistoći jezika u djelima velikih talijanskih književnika Dantea, Petrarke i Boccaccia, a Pilepić posebno izdvaja njihov stav o kvaliteti onoga rječnika koji se najmanje mijenja.

Valja se podsjetiti da povijest talijanskoga jezika bilježi za prijelaz 16. na 17. stoljeće djelatnost *L'Accademie della Crusca*, firentinskoga kulturnoga kruga, čiji je jedan od temeljnih ciljeva bilo zadržavanje čistoće jezika po ugledu na trojicu središnjih književnika – trolist: Dante, Petrarca i Boccaccio. Uz rad te akademije vezano je i značajno djelo starije talijanske leksikografije – *Vocabolario* (Rječnik) koji je osmislio Leonardo Salvati. Rad je započeo 1591., a prvo je izdanje objavljeno (poslije Salvatičeve smrti) 1612. godine. Uslijedilo je nekoliko promijenjenih izdanja, da bi posljednje, 5. izdanje, ostalo nedovršeno. Rječnikom se pokušalo zabilježiti "dobre" riječi i odvojiti ih od "loših", kao što se žitno zrno odvajalo od pljeve (što asocira na naziv *L'Accademia della Crusca*), slijedeći sličan puristički smjer kao što je bila Bembova teza o ljepoti arhaičnoga Petrarkina jezika u odnosu na petrarkistička naslojavanja. Da bi rječnik mogao obaviti svoju funkciju leksikološko-leksikografskoga djela kojim se pokušava obraniti leksičko blago iz pisane baštine, odnosno da bi se njime mogla dokazati opravdanost izbora arhaizama u odnosu na neologizme, natuknice slijede navodi iz literature, relevantnih književnih djela. Time je, i uz nedvojbeno temeljne purističke stavove, ovaj rječnik imao značajke modernoga u europskom kontekstu.

Iz ovoga se jasno vidi da Pilepić zaista nije bio neupućen u rječnike stranih jezika, kako je to dao naslutiti "Obzorov" autor u svojoj reakciji na njegov prvi članak.

Stoga ovoga puta u svome odgovoru Pilepić nastavlja s iznošenjem još više detalja uz brojne natuknice koje je u prvome članku preskočio.

Posebno valja zastati na primjedbama uz leksem *argutla*. Radi se o podužem tekstu, iz kojega lako zaključujemo da se Pilepić dobro pripremio za iznošenje primjedaba, provjeravajući i recentne pomorske rječnike, koje Daničić nije ekscerpirao. Naime, valja se podsjetiti da je upravo u to vrijeme Pilepić radio u slavnoj bakarskoj pomorskoj školi, kojoj je ravnatelj te 1880. godine bio nitko

drugi nego Božo Babić, autor prvoga hrvatskoga tiskanoga pomorskog rječnika iz 1870. godine. Babić je nakon ovoga općega pomorskog rječnika objavio jedan pomorski putopis te dva specijalizirana pomorska rječnika (a četvrt stoljeća kasnije Božo Babić će objaviti još jedan opći pomorski rječnik). Sve je to Pilepiću bilo dostupno, ako ne drukčije, a onda svakako stoga što se nalazilo u školskoj knjižnici. Isto je postupio i u objašnjenju nekih drugih leksema iz pomorskoga svijeta, kao npr. *armiralja*, *arsana*, *arsenat*... Uostalom, Pilepić je Primorac i nije mogao previdjeti nepreciznosti u pomorskom nazivlju koje su Daničiću kao kontinentalcu promakle.

Kada govorimo o nepreciznostima, na njih se Pilepić posebno okomljuje, jer potvrđuju nefunkcionalnost ovoga rječnika. Tako tumačenje riječi *arbina* u kojemu stoji da je to "njeka biljka u jednoga pisca našega vremena, koji i sam sumnja je li joj to ime..." zaista nikome neće pomoći da dozna o kojoj se biljci radi, čak i kad znamo da je taj "jedan pisac" veliki hrvatski leksikograf Bogoslav Šulek, znalac bilinskoga nazivlja i autor imenika bilja.¹⁶⁷

Kako se u ovome drugome polemičkome bloku radi o nizu od pet članaka, dakle, duljemu tekstu nego u prvoj reakciji, Pilepić prelazi na natuknice s početnim slovom **b**, kojima se nije bavio u prvome tekstu.

Uz leksem *batina* komentira neodvajanje "pravoga i figurativnoga smisla" – u današnjem pojmovlju to su denotativno i konotativno značenje riječi. On traži da se uvrštava "primjere pod a) s kojima imao bi se zasjeđočiti pravi smisao rieči *batine*", a "pod b) gdje batina znači udarac s *batinom*." Današnja leksikografska praksa potvrđuje tu nužnost, jer razdvaja ove tipove značenja.

Zanimljiv je i indikativan podulji tekst o natuknici *batriv*. U njemu Pilepić pokazuje ne samo svoje filološko znanje, nego i protumađarske stavove. Naime, ne razumije Daničića zbog čega je posizao za potvrdama za riječi *batriv* i *batriti* u mađarskom jeziku, kada je ta riječ u Primorju vrlo raširena i zabilježena u Parčićevu rječniku. Ovdje očito misli na *Mali talijansko-hrvatski rječnik* Dragutina Parčića, tiskan 1851. godine u Rijeci u tiskari braće Karletzky. A kako je riječ česta „u crkvenih knjigah“, donosi niz potvrda iz nekoliko vrijednih hrvatskih prijevoda – glagoljskoga misala iz 1631. godine, („kojega prijaznošću preč. g.

¹⁶⁷ Šulek je od pedesetih godina 19. stoljeća objavio velik broj radova vezanih uz botaničke teme (*biljarstvo*) – članke, knjižice i školske udžbenike, a nakon tridesetak godina leksikografskoga rada rezultat je bio veliki *Jugoslavenski imenik bilja*, objavljen 1879. godine na čak 564 stranice. Usp. Gostl 1995 : 108-115.

LISTAK

RIEČNIK

hrvatskoga ili srpskoga jezika

na svijet izdaje jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, obradjuje Dj. Daničić. Dio I. svezak I. A-Besjeda. U Zagrebu 1880. U knjižarnici Lavoslava Hartmana na prodaju, tisak dioničke tiskare.

* * *

Narod hrvatski nijedne knjige nije toli željno očekivao, koliko rječnik hrvatskoga jezika; jer nijedna knjiga nije mu toli potrebna kako dobar rječnik.

I kako nebi nam bilo silne potrebe takova djela, kad je živa i vruća želja da se ujedini, da razštrkana, razkomadana i razbacana uda u jedno poberemo. Svakoga se naroda jedinstvo najbolje zrcali u jedinstvu jezika.

Pilepićeva reakcija na Daničićevu leksikografsku koncepciju

ARGUTLA, f. clavus, držalo od krme (od timona), izv. vedi argitla. Dolazi od XVI. vijeka, između rječnika u Mihaljinu, Belinu (il legno che si tiene in mano da chi regola il timone. 100^b) i Stabićeva. Od tal. argola, rigola.

Tumačenje ove *argutte* nevalja, jer *krma* neodgovara talijanskoj rieči *timone*. *Krma* je stražnji dio broda, talijanski *Poppa*, njem. *Achterstiel*. Po Babiću, marljivom sakupljaču morskog nazivlja, *krma* je opredeljeni pravac broda, kojega Francuzi zovu *route* a po njemu Talijani *rotta*, rieč, koja u Tommaseu ima uza se dva križa, jer je Talijanu tuđa rieč, a veli da pravo ime stražnjem kraju broda jest *zarita*, *Timone*, *Ruder*, naši mornari zovu *krmilo*, a držalo *krmila ruda*.

Vuk tumači rieč *krma* sa *Steuerruder*, *gubernaculum*, ali po njemu navedeni primjer:

Na galiji stotina Turaka

Od stotina turskije gradova,

A na krmu Ričič Usenije —

toga nezasvjedočuje.

Odlječnjak nestoji obično na *krmilu*, već *krmilar* stoji uz *krmilo*; a odlječnjak, ili zapovjednik stoji na *krmu*, najodličnijem dielu svakoga broda.

A ni latinski *clavus* nije držalo *kormila* već samo *krmilo*; a *argutla* ili hrvatski *ruda* je jedna čest *krmila*.

Može ovakovo tumačenje našega rječnika doprinieti čistoći i poznavanju hrvatskoga jezika?

kanonika Zuvičića u Bakru uvidih“), Katančićeva, Škarićeva i Vukova prijevoda Svetoga pisma te „našega scaveta god. 1824.“ (gdje misli na *Epistole i evanjelja* objavljena 1824. godine u Rijeci, također u tiskari braće Karletzky).

Pilepić zaključuje polemiku rečenicom pristojna, ali odrješita tona:

“Sa zahvalnostju primit ću svaku poduku, a prezirnim mukom odbiti ću svako prosto napadanje i podrugivanje”.

Fran Pilepić je svoja razmišljanja o rječniku još iste godine skupio u knjižicu *Kakav je rječnik hrvatskoga jezika kojega izdaje Hrvatska akademija? Njekoliko rieči* i objavio je u Primorskoj tiskari na Sušaku, a radi objektivnosti dodao je i oba članka iz “Obzora”: prvi je tekst hvalospjev napisan nakon objavljivanja Rječnika, a prije prvoga Pilepićeva članka, a drugi je reakcija na Pilepićevu nepovoljnu ocjenu. Razlog za objavljivanje ove knjižice nalazi u čestim zapljenama “Slobode”, pa je vjerojatno da navedeni članci “nisu došli u ruke svakomu, koji bi bio želio pročitati ih” (za razliku od tekstova objavljenih u politički podobnome “Obzoru”).

U predgovoru tome izdanju Pilepić jasno navodi da se na izlaženje velikoga rječnika osvrnuo “ne kako filolog, već kako praktičan čovjek” te da su njegovi članci “uzrujali naše filologičke krugove”. Ali, kaže Pilepić, netko je u “Obzoru” “mjesto odgovoriti na moje opazke, strastveno na me navalio, obsipao me ruglom i prozvao me neznaicom.”

O svojim motivima izrijekom kaže: “Pišuć ove članke nije me vodila strast, već čista i iskrena ljubav prema hrvatskomu narodu, kojega želio bi vidjeti slobodna, umna i napredna, mogućna i ugledna.”

Đuro Daničić ne prihvaća lako sugestije, pa nastavlja prema zacrtanoj koncepciji. Pilepićeve primjedbe i Daničićevo odbijanje detaljno komentiraju Tomo Maretić 1916. godine i Ljudevit Jonke šezdesetak godina kasnije. Obojica vide Pilepićeve primjedbe kao rezultate pomne i kvalitetne analize, dapače, Jonke je precizan – Pilepića je trebalo poslušati.¹⁶⁸

Zanimljivo je pogledati Pilepićeve prigovore koncepciji rječnika danas, kada je rječnik u cijelosti dovršen.

Je li bio u pravu ili nije?

¹⁶⁸ Usp. Jonke 1975/6 : 95.

Pilepićeva primjedba da je popis izvora za rječnik preopširan, pa će stoga rječnik biti prevelik i samim time nepraktičan za uporabu, potpuno nefunkcionalan, pokazala se točnom. Točno je i predvidio da će se raditi o vrlo skupu i luksuznu izdanju, koje će malotko moći imati, a zadivljuje i gotovo točno predviđanje cijelostoljetnoga trajanja rada na rječniku. Dapače, dok je za Pilepića sto godina bila vjerojatno metafora za dugotrajan posao, ali koji u njegovoj svijesti ipak nije trebao trajati upravo 100 godina, pa ta metafora ima u sebi i dio preuveličavanja, pokazalo se da je rekao premalo – posljednji je svezak objavljen nakon 100 godina, ali nužne (najavljene) dopune nisu dane ni danas! Uostalom, preuveličavajuće je djelovalo i predviđanje oko 60 godina leksikografskoga rada u ocjeni rječnika u "Obzoru"!

Zapravo, zanimljivo je vidjeti kako su o dužini rada na rječniku razmišljali Pilepićevi suvremenici. Tako Vatroslav Jagić uz vijest o smrti Đure Daničića 1882. godine piše Franji Račkome: "Po mojem računu trebat će rječnik, da se izvede na kraj, još kakvih 12-15 godina!" A 1922. godine, kada priprema svoje *Spomene mojega života*, dodaje ovome navodu sljedeće: "Silno sam se prevario u računu, do danas, 31/3. 1922, nije još ni *N* dovršeno!"¹⁶⁹.

Što se tiče primjedaba na previše balasta u rječniku zbog uključivanja riječi iz starih knjiga, posebno tuđih riječi iz starih knjiga (odnosno riječi stranoga porijekla), valja reći da je njima razlog različitost tipova rječnika koje su smatrali potrebnim Daničić i Pilepić. Daničić je, u skladu sa svojim nazorima o narodnom jeziku, držao da u 19. stoljeću hrvatska književnost ne nudi dobre leksičke primjere, pa treba ići u povijest i stoga njegov rječnik nije ni mogao biti drukčiji nego povijesni. Pilepić pak misli da je narodu koji je razjedinjen i neslobodan nužan rječnik suvremenoga jezika i to takav koji nema samo standardizacijski nego čak kodifikacijski karakter. Pilepić jasno kazuje da nam treba rječnik iz kojega ćemo moći učiti "pravo znamenovanje i uporabu pojedinih naših riečih", čime traži da riječ ima uvijek isto značenje, pa je slijedom toga protiv bilježenja sinonimije. Pilepić, naime, sinonimiju ne vidi kao bogatstvo jezika, nego traži da se izabere "najljepši način" među onim leksemima koji se rabe. Time očito misli na potpunu (100% sinonimiju), dok za nepotpunu sinonimiju traži od leksikografa da u takvim natuknicama tumači sve "jezične tančine" koje razlikuju njihovu uporabu. Daničić, naravno, tako ne strukturira svoju natuknicu. Stoga su Pilepićeve primjedbe u tom kontekstu opravdane (dok to nisu bile za jedan povijesni rječnik, kakav je Akademijin).

¹⁶⁹ Jagić 1930 : 109.

S ovime je povezan i problem uključivanja ili neuključivanja kajkavskih izvora u rječnik, o čemu se Pilepić, naravno, nije izjašnjavao – logično mu je bilo da te riječi ne ulaze u rječnik suvremenoga jezika koji treba govornicima hrvatskoga jezika pomoći izabrati pravi leksem. To je jedno od rijetkih Daničićevih metodoloških načela s kojima je bio suglasan. Naravno, istomišljenici su postali iz potpuno različitih pobuda. I dok Pilepić nije tražio unošenje kajkavskih leksema zbog svoje želje za normativnim leksikografskim djelom, što je metodološki u redu, Daničić je pisao povijesni rječnik, pa nije mogao potpuno isključiti bogatu kajkavsku leksikografsku baštinu od Habelića preko Belostenca do Jambrešića, ali je zato isključio suvremenu kajkavsku leksičku građu, za razliku od štokavske dijalekatske građe.

Sljedeći je Pilepićev zahtjev da se ne uzima onomastička građa jer će tako nastati još gori metež i biti još više balasta. Prijedlog da se onomastička građa dade u posebnom popisu zaista bi oslobodio prostor u Akademijinu rječniku kao općem rječniku hrvatskoga jezika i rječnik bi postao funkcionalniji.

Pilepićev komentar o pisarskim i tiskarskim greškama treba prihvatiti sa zadržkom, jer novija metodologija istraživanja i tekstologija traže pozorno analiziranje svake pretpostavljene pogreške.

Pilepićeve pak primjedbe na pravopis treba promotriti sa širega aspekta, Naime, prije pokretanja Akademijina rječnika u Hrvatskoj su bila u upotrebi "četiri tipa književnoga jezika i pravopisa: jedan Veberov ilirski, jedan Kurelčev, jedan Jagićev, pa i jedan Kuzmanićev", kako ustvrđuje u Daničićevu životopisu Ljudevit Jonke. U trenutku kada je usklađen hrvatski slovopis, Daničić uvodi nove grafeme za Akademijina izdanja, pa su očekivane i burna reakcija i spominjanje "fonetičkoga pravopisa" Đure Augustinovića i pitanje: "Jeli ova novotarija potrebita i opravdana?" Pilepić dobro misli kada kaže da "Akademija nesmiije trpjeti hirah i mušicah pojedinih osobah, već ona mora izreći što je pravilno, što je dobro i što je jedinstveno." Danas znamo da su se posebni grafemi zadržali u Akademijinim izdanjima više od jednoga stoljeća, ali da je Akademija usporedo objavljivala časopise, zbornike i knjige općeporabnim slovopisom, te da je on na kraju i prevladao.

Osim ovih jezičnih primjedaba Pilepić daje i komentare iz nejezične sfere – ponajprije moralno-estetske – protiv riječi koje on osjeća vulgarnima – kaže: "smrada i rugobe", "da bi i Zola mogao biti zadovoljan"! Cilj bi, prema Pilepiću, trebao biti "voditi narod za koga piše ugladjenosti, plemenitosti srca i duše", pa onda takvim riječima i primjerima nije mjesto u rječniku.

U tome kontekstu Pilepić navodi brojne primjere u kojima vizualno izdvaja dijelove s "bludnim mislima", kojih u rječniku ne bi smjelo biti, a između kojih izdvajamo:

"Avaj ljubo *da te bog ubije!*

Avaj duge noći! *s majkom spavajući.*

Za stvar ružniju svit ne znade od *rugobe što smrad dade*; od sveg opet *smrada* velim da nije *ružnijeg gada* neg vrućina kad nagrđi, meso od nje *da zasmrđi.*"

Ne čudi nas da je Pilepić, nakon tako detaljne analize prvoga sveska, utvrdio ne samo da je to "velika razsipnost truda, crnila i papira" nego je i egzaltirano poručio: "neka se na Zrinskom trgu ova nakaza našega akademičkoga rada javno spali!"

Politički razlozi i Daničićeva osobna samouvjerenost odbacili su ove Pilepićeve, u najvećoj mjeri, opravdane primjedbe, koje su mogle promijeniti tijek rada na Akademijinu rječniku – zasigurno ga skratiti i rezultirati funkcionalnijim rječnikom, što mu priznaje jedan drugi politički neistomišljenik – Tomo Maretić.

Stoljeće rada na Akademijinu rječniku, a posebno promjene uredničkih koncepcija od početka 20. stoljeća, dokazuju da je prvobitna Daničićeva koncepcija – i realizacija – nužno doživjela stručnu kritiku i korekciju. Neke od promjena bile su i zaslugom Kurelčeva učenika Riječanina Frana Pilepića.

To je možda i odgovor na dvojbu koju Pilepić ističe u predgovoru knjižici davnoga studenog 1880. godine:

"Da li sam s ovimi članci što narodu škodio ili koristio neka sam sudi, njegov sud, kakov god bude, meni biti će pravedan; volja naroda je sveta stvar."

JAKOV ANTUN MIKOČ

U uvodnim smo poglavljima nedvojbeno utvrdili da je teorijska i praktična filološka ponuda u 19. stoljeću kretala iz različitih izvorišta – ne samo Zagreba, nego i iz Rijeke i iz Zadra, a da bočnim strujama možemo smatrati Kristijanovićevu, koja njeguje književnu kajkavštinu, te franjevačku književnojezičnu koncepciju. I dok smo govoreći o zagrebačkim filolozima pokazali da su bili autori gramatika, rječnika, pravopisa i niza filoloških rasprava, to za riječke i zadarske filologe nismo mogli reći. Bilo ih je malo, sve se vrtjelo oko Kurelca u Rijeci i Kuzmanića u Zadru, a oni sami nisu bili autorima tako značajnih standardoloških djela kao naprimjer Veber i Šulek. Nalazimo ih tek kao sudionike žestokih (i manje žestokih) polemika kojima su se bistrile zamučene filološke vode.

Stoga se o zagrebačkoj skupini filologa već više od stoljeća govori kao o zagrebačkoj filološkoj školi, dok smo za sljedbenike riječke i zadarske filološke misli ponudili naziv riječki, odnosno zadarski filološki krug. Izostanak pisanja normativističke literature bio je vrlo značajan kriterij za uspostavu razlikovanja nazivom, ali nije bio jedini. Još i više je to bila činjenica da je u Rijeci i u Zadru bilo sljedbenika zagrebačke književnojezične koncepcije, dok na zagrebačkoj filološkoj sceni ne nalazimo reciprocitete.

Ponajprije to vrijedi za obradu leksičke razine hrvatskoga jezika. Leksikografski je rad, naime, najbolje pokazao da se o zagrebačkoj filološkoj školi u potpunosti može govoriti kao o filološkoj školi, dok je o riječkoj i zadarskoj bolje govoriti kao o filološkim krugovima, u kojima može prevladavati jedna književnojezična koncepcija, ali da uvijek ima mjesta i za ugledanje u najutjecajniju – zagrebačku filološku školu.

U tome kontekstu valja nešto reći o dvama riječkim leksikografima koji ovu tezu najbolje potvrđuju – dvama pomorskim leksikografima: Jakovu Antunu Mikoču i Boži Babiću. Njihovi će portreti biti više leksikološko-leksikografske analize i usporedbe nego klasično portretiranje.

Vezani životom i radom uz Primorje, konkretno Bakar i Rijeku, kao ravnatelji pomorskih škola, autori više knjiga i sakupljači hrvatskoga pomorskog nazivlja zasigurno su pripadali riječkome intelektualnom krugu. Ipak, kao filolozi jasno su se opredijelili za zagrebačku književnojezičnu koncepciju, o čemu svjedoče izravni i neizravni kontakti sa zagrebačkim filolozima, ali još i više njihovi leksikografski uradci. Analiza hrvatskoga pomorskog nazivlja, u čijemu su stvaranju obojica aktivno sudjelovali, ne pokazuje značajke riječke, nego zagrebačke filološke škole.

O životu Jakova Antuna Mikoča nemamo puno podataka, ali ih je dovoljno za rekonstruiranje osnovnih podataka iz njegova života i rada.¹⁷⁰

Rođen je 1797. godine u Bakru, tada vrlo značajnom jadranskom pomorskom mjestu, u obitelji Josipa i Augustine Mikoč. Mikoč je stara bakarska porodica, kojoj pripada i više kapetana bakarskih jedrenjaka.

Profesora Jakova Antuna Mikoča nalazimo 1831. godine u članstvu jednoga za riječku povijest značajnoga stručnog povjerenstva.¹⁷¹ Te je godine Riječki gubernij osnovao povjerenstvo na čijemu je čelu bio gubernijski asesor Terzy, a činili su ga, osim Mikoča, inženjeri, lučki stručnjaci i pomorski privrednici. Zadatak je bio ispitati lokaciju za gradnju luke, čime je valjalo riješiti aktualne prometne probleme izazvane brodogradilištima smještenima na gotovo cijelom slobodnom prostoru pred gradom – od mosta na Rječini do staroga Adamićeva kazališta. U to su se vrijeme velika sredstva trošila za čišćenje ušća Rječine, koje je pak moglo zadovoljiti samo male brodove. Povjerenstvo nije jednostavno odabralo neko određeno mjesto na obali, nego je njihov prijedlog zahvaćao daleko šire područje od onoga koje bi trebalo postati gradska luka. Naime, napisali su da treba ušće Rječine premjestiti istočnije, preko Franjevačke brajde, a staro ušće produbiti i urediti kao luku. Time su aktualizirali ideju iz 1820. godine, koja je bila alternativa uređenju luke produženjem gata "Pred ribarnicom".

Upravo je to bilo posebno zanimljivo s obzirom na Mikočevo sudjelovanje u projektu Ugarskoga namjesničkog vijeća iz 1829. godine, kada je inženjeru Rauchmülleru pomagao obaviti potrebna mjerenja na kopnu i na moru, a nakon čega je Rauchmüller predložio izgradnju luke upravo produženjem gata.¹⁷²

¹⁷⁰ Usp. Mažić 1896; Glumac 1952; Stuli 1953; Fio 1958; Jurišić 1958; Čop 1988; Vidović 1993; Stolac 1998...

¹⁷¹ Usp. *Povijest Rijeke* 1988 : 180.

¹⁷² Usp. *Povijest Rijeke* 1988 : 179.

Sada, samo dvije godine kasnije, Mikoč sudjeluje u donošenju odluke o opravdanosti skretanja toka Rječine, s naglašavanjem dugotrajnosti izgradnje i visokoj cijeni ranije predlaganoga gata. Do realizacije nije odmah došlo zbog neriješenih imovinskopravnih pitanja s vlasnicima toga prostora, franjevačkim samostanom na Trsatu.

Time Mikočev angažman na rješavanju lokacije riječke luke nije bio završen. Naime, zajedno je s inženjerima Olffom i Berndtom dobio zadatak od Trgovinske deputacije u Rijeci – izraditi projekt za produženje gata "Pred ribarnicom"¹⁷³

Istovremeno je napravljeno još nekoliko projekata riječke luke, pa je četrdesetih godina Riječko kapetansko vijeće imenovalo novo povjerenstvo koje je ispitalo sve te projekte. Ne treba se čuditi – i u tome je povjerenstvu bio nautički profesor Jakov Antun Mikoč.¹⁷⁴

Rezultat njihova rada bio je kompromis, ili bolje rečeno, skup dobrih rješenja iz više prijedloga: premjestiti Rječinu, produžiti gat, sagraditi zaštitni valobran pred starim ušćem te očistiti staro korito Rječine.

Svi su ti prijedlozi zaživjeli, neki ubrzo po odluci Kapetanskoga vijeća, a neki s odgodom, kao što je bilo premještanje ušća Rječine tek nakon velike poplave 1852. godine.

Ova slika iz Mikočeva života jedna je od onih metaforičnih slika riječkoga života koji Rijeku čine posebnim kulturnim miljeom, o čemu još više detalja doznajemo u *Povijesti Rijeke*.

Krenimo kroz Mikočev život dalje. Godine 1840. nalazimo ga u popisu odličnika unesenih u bakarski patricijat: "*Mikoč Jakov profesor nautičkoga tečaja na kr. nautici u Rieci*", istovremeno s vlasnicima nadaleko poznate riječke tvornice papira *Smith & Meyner* – Dragutinom Meynerom i Williamom E. Smithom.¹⁷⁵ Usput napomenimo da je upravo s njima Mikoč prijateljevao, između ostaloga zahvaljujući svojem izvršnom poznavanju engleskoga jezika, što je tada bilo iznimno znanje, a ne uobičajeno kao što je to danas.

Na prvoj je stranici popisa članova Narodne Čitaonice Riečke, između članova koji su hrvatskoj čitaonici pristupili već 1850. godine: "*Mikoč Jakov Antun, prof. nautičke škole*".

¹⁷³ Usp. *Povijest Rijeke* 1988 : 180.

¹⁷⁴ Usp. *Povijest Rijeke* 1988 : 181.

¹⁷⁵ Usp. Mažić 1896 : 105.

U Spomenknjizi Čitaonice nalazimo i zapis o postavljanju igrokaza novoga učitelja riječke male realke Škendera Fabkovića *Na sunčanom zahodu* na Badnjak 1852. godine, gdje se osobito istakla skupina kazališnih entuzijasta, između njih i gospodin M., u kojemu prepoznajemo profesora Mikoča.¹⁷⁶ Naime, u nekrologu objavljenom 25. svibnja 1854. u zagrebačkim "Narodnim novinama" nalazimo i zapis o Mikočevu uspješnom sudjelovanju u diletantskim predstavama:

"Za dokazati njegovu vruću ljubav za narodni jezik i napredak, dosta će biti napomenuti, da je on u svojoj prevaljenoj poluviečnoj dobi pregnuo, u našem narodnom kazalištu u ovdašnjoj narodnoj čitaonici na pozorište stupiti, na kojem je mučnu zadaću glumca takvom vieštinom i umietnostju riešavati znao da je ljubimcem svih gledateljah bio."

Prepoznajemo ga i među prvim članovima Kukuljevićeva Društva za jugoslavensku pověsticu i starine, premda mu je ime u popisu iz 1851. godine pogrešno napisano: "Jakov Antun Mikec, učitelj u mornarskoj školi".

Iz svih ovih navoda o službi uz Mikočevo ime zaključujemo da je bio poznat kao nastavnik u riječkoj pomorskoj školi, a i ta neujednačenost zapisa govori o neusustavljenosti hrvatskoga nazivlja. Dodamo li i zapise uz njegovo ime i na nekim drugim dokumentima ili novinskim izvješćima, dobivamo pravi uvid u terminološku zbrku. Mikoč je tako bio *učitelj/naučitelj/profesor*, predavao je na *nautičkom tečaju u kraljevskoj nautici* ili u *nautičkoj* ili *mornarskoj školi*, premet koji je predavao bio je *mornarski* ili *brodoslovje* ili *moreplovstvo*...

Ipak, o njegovu nastavnome radu najpreciznije govori podatak objavljen u već spomenutu nekrologu 25. svibnja 1854. godine, dan nakon Mikočeve smrti. Riječki dopisnik zagrebačkih "Narodnih novina", potpisan samo inicijalom G., piše da je Mikočev najznačajniji period u životu bilo posljednjih oko 25 godina koje je proveo u Rijeci kao "prvi javni učitelj u c. kr. brodskom zavodu riečkom, u koje vrijeme naučio je brodarske nauke više od 200 pomorskih kapetanah". Dvije godine ranije tadašnje su značajne zadarske novine – "Pravdonoša" – objavile informaciju o Mikočevu radu na pomorskome nazivlju: "G. Jakov Mikoč, prof. moreplovstva u Rieci posluje oko brodarskoga i matematičkog imenoslovja".

I evo nas na pravome putu, onome koji nas vodi upoznavanju Jakova Antuna Mikoča kao filologa.

¹⁷⁶ Usp. *Spomenknjiga* 1901.

Ali, krenimo redom. Mikoč je, uza svu ljubav prema hrvatskom jeziku, ipak predavao u školi s talijanskim nastavnim jezikom, kakve su uostalom bile i sve pomorske škole njegova vremena na našoj obali. Talijanski je jezik bio jezik pomorske nastave, časničkih ispita i brodske prakse, posebice brodskih zapovijedi.

Stoga je logično da je o struci pisao na talijanskom jeziku. Napisao je udžbenik *Il corso di navigazione teorico-pratica*, koji je bio objavljen u dva dijela na više od 800 stranica na talijanskom jeziku 1833. i 1834. godine. Kako puni naslov djela govori – *Il corso di navigazione teorico-pratica, raccolto e tradotto da recenti approvati autori inglesi e francesi, arricchito di nuove aggiunte, da Giacomo Ant. Mikocz, pubblico professore di nautica in Fiume* – riječ je o prijevodu i prilagodbi navigacijskih radova renomiranih engleskih i francuskih autora. Po Mikočevu se opsežnome djelu u talijanskim pomorskim školama predavala navigacija, što najbolje govore o autorovoj stručnosti, poznavanju pomorske problematike i respektabilnu statusu.

U predgovoru se Mikoč poziva na nastavno iskustvo, ali i dugu praksu na moru, pa nam ovi podatci mogu pomoći u rekonstruiranju njegova životnoga puta. Nemamo podataka na kojim je brodovima plovio i koliko dugo – znamo samo da je počeo ploviti vrlo mlad, ali je pouzdano da se taj samozatajan stručnjak ne bi pozivao na dugu plovidbenu praksu kada to ne bi bilo istina.

Teorijsko-praktični tečaj navigacije nudi temeljna nautička znanja, uz niz relevantnih podataka o plovidbi svjetskim morima. Zastanimo na prilozima koje imaju svi navigacijski udžbenici, a ovdje se radi o 53 tablice pridodane drugoj knjizi. Upravo se u posljednjim dvjema spominju sredozemne luke. Tako u 52. tablici čitamo nazive današnjih hrvatskih luka: Rovinj, Rijeka, Senj, Zadar, Šibenik, Trogir i Dubrovnik ("Rovigno, Fiume, Segna, Zara, Sebenico, Trau, Ragusa..."), a u 53. su tablici navedene samo veće luke, pa je na zapadnoj jadranskoj obali samo "Venezia (Italia)", a na istočnoj "Trieste (Austria)" i "Fiume (Littor. Ongarico)". Kako je u tablici Rijeka označena kao dio Ugarskoga Primorja, a poznavajući brze promjene vlasti i administrativne organizacije vezane uz Rijeku, jasno je da se radi o Mikočevoj prilagodbi izvornoga priručnika stranih autora, jer su time ovi podatci učinili tablice suvremenima.

Mikočev cijenjeni udžbenik – *Tečaj plovidbe* – omogućio je svom autoru zaslužno značajno mjesto u povijesti pomorskoga poučavanja i izvan naših krajeva. Dostupni su nam podatci o Mikoču kao autoru prvoga pomorskoga signalnog

kodeksa te kao suradniku već spomenutoga Franza Rauchmüllera, kada je tridesetih godina radio pomorski prikaz naših krajeva. Mikoč je također dobio poziv za sudjelovanje na saboru znanstvenika u Veneciji 1847. godine, što jasno govori o njegovu statusu u talijanskim pomorskim stručnim krugovima.

Ali, i uz svoje aktivno sudjelovanje u talijanskom pomorskom poučavanju Mikoč je dušom Hrvat. Naime, postoje zapisi koji svjedoče o tome da je Mikoč u stručnoj pisanoj komunikaciji osim talijanskoga upotrebljavao i hrvatski jezik.

Osjećao je nedostatak pomorskoga nazivlja na hrvatskom jeziku, a nije u svojem nastavnom okruženju bio jedini. Naime, Mikoč je na hrvatskom jeziku napisao školski *Pregled naukah predavanih god. 1850/51.*, koji nosi nadnevak 22. srpnja 1851. godine. To je zapravo nastavni program, iz kojega je vidljivo kakvi su bili nazivi nastavnih predmeta, očito tako, na hrvatskom, upotrebljavani među nastavnicima. Naime, službeni je jezik nastave u pomorskim školama bio talijanski, a cjelokupne školske administracije i dokumentacije u austrougarskim školama njemački. Stoga u *Pregledu* zapisani nazivi predmeta: *zvezdoslovlje, brodarenje, prirodni zemljopis, morska povestnica, rukokretje i brodogradnja* nisu mogli biti u službenoj uporabi, ali pokazuju da su u vrijeme jačanja hrvatskoga nacionalnoga pokreta nastavnici osjećali potrebu barem u neslužbenoj komunikaciji upotrebljavati hrvatske stručne nazive. Uostalom, jedan je od tadašnjih nastavnika bio i znameniti filolog i vatreni Hrvat Fran Kurelac. Kurelac je, već smo to rekli, od 1849. do otpuštanja zbog javnoga iznošenja hrvatskih nacionalnih ideja 1853. godine radio kao profesor u riječkoj hrvatskoj gimnaziji, držeći nastavu između ostaloga i u pomorskoj školi.

Godine 1953. *Pregled* je objavio Bernard Stuli i time omogućio uvid u nj.¹⁷⁷ Bio je to značajan doprinos stvaranju hrvatskoga pomorskoga nazivlja, a Stuli s pravom ustvrđuje da je osnovna značajka autorova težnja za jezičnim čistunstvom, koje naziva radikalizmom. Kao i on, i jedan od naših najznačajnijih istraživača hrvatskoga pomorskoga nazivlja Radovan Vidović govorit će o radikalnome purizmu pomorskih terminologa 19. stoljeća, o čemu će vezano uz Božu Babića biti više riječi.

Pomorski nastavnik Mikoč u *Pregledu* navodi nastavne jedinice u okviru već navedenih velikih cjelina, a raščlamba pokazuje da je pokušao za svaki pojam pronaći hrvatsku riječ. On ne naznačuje za to vrijeme uobičajene mediteranske

¹⁷⁷ Usp. Stuli 1953.

nazive čak ni u zgradama, čime pokazuje da su hrvatski nazivi bili poznati, ili bar razumljivi, nastavničkome kolektivu i *c. k. županjskome savjetniku* Boži Pavletiću, koji je program vidio i potpisao. Izdvajamo nazive iz cjeline *zvezdoslovlje: brodoslovlje, gvozdotezna igla, nebopisje, poludnik, satni kut, satoměrje, sklonutje...*

Stulli svoju analizu temelji na tadašnjim uvjetima života u Rijeci, na личности velikoga Frana Kurelca i njegovih riječkih *našinaca*, među koje smješta i Mikoča, te na iredentističkom poricanju nacionalnoga pokreta sredinom 19. stoljeća.

Činjenica je da je *Pregled* službeni školski dokument, i prema dosadašnjim je istraživanjima *prvi* službeni tekst pomorskoga školstva na hrvatskome jeziku. Nećemo krivo zaključiti ako kažemo da tome službenome tekstu vjerojatno prethodi i neslužbena ili poluslužbena pisana komunikacija na hrvatskom jeziku.

I zaista, godinu dana prije Stulija objavio je Vladimir Glumac tekst na poleđini jednoga talijanskoga službenog dopisa, gdje također nalazimo Mikočev potpis.¹⁷⁸ Riječ je o spisu na talijanskome jeziku datiranom 12. rujna 1850. godine kojim Admiralitet u Genovi obavještava o položaju i značajkama novoga svjetionika. Radi se o zapravo o jednoj nezanimljivoj okružnici. Ali, nama je izuzetno zanimljiva zbog dopisivanja koje nalazimo na poleđini. U prvome retku tajnik bilježi: "Primio dne 22. rujna 850.", zatim ravnatelj dodaje: "Neka vide gg. naučitelji / dne 23. rujna 1850 / D. Medanić / Ravnatelj", da bismo na kraju čitali: "Vidio J. A. Mikoč Pravi Naučitelj Mornarskog".

Premda je pred sobom imao samo nekoliko redaka teksta, ili bolje rečeno dijelova rečenica, Glumac je uspio s pravom zaključiti sljedeće: "Iz ovih se kratkih bilježaka vidi, da su se tajnik, ravnatelj i nastavnik 'Mornarskog', služili u službenom saobraćaju hrvatskim jezikom i da su, bar za neke predmete, postojali hrvatski nazivi. Jednako proizlazi, da su takvi nazivi postojali i za pojedine činove nastavnčkog osoblja."¹⁷⁹

Glumac ovaj zapis postavlja i u kontekst onodobne pravne regulative. Naime, pola godine ranije (7. travnja 1850.) bila je izdana carska odluka o priznavanju hrvatskoga jezika kao službenog jezika, pa logično zaključuje da je ovaj tekst "jedan od najranijih dokaza upotrebe hrvatskog službenog jezika u pomorskom školstvu u Rijeci."

¹⁷⁸ Usp. Glumac 1952.

¹⁷⁹ Glumac 1952 : 242.

Vratimo se Mikočevu životu i djelu. Navedena djela – talijanski *Tečaj* i hrvatski *Pregled* – ne bi mu osigurala tako visoko mjesto u povijesti kao ono koje je zaslužio kao autor prvoga hrvatskoga cjelovitoga rukopisnoga pomorskog rječnika. Najvrjedniji je, naime, dio njegove ostavštine svakako mali rukom pisani rječnik pomorskih naziva, na čijemu prvom listu piše: *Rječnik rukokretni po Jakovu Antonu Mikoču prvomu C. K. naučitelju brodoslovja u Rēki 1852.*

Rukopis je analizirao i uz komentar objavio 1958. godine filolog Blaž Jurišić,¹⁸⁰ a četrdeset godina kasnije – 1998. godine – objavljen je i kao zasebna knjiga. Rječnik je po tipu dvojezični, talijansko-hrvatski rječnik. Obasiže osamdeset stranica, s jasno naznačenim lijevim talijanskim i desnim hrvatskim stupcem. U lijevom se stupcu mogu izbrojiti 773 talijanske natuknice, dok u hrvatskome dijelu nalazimo 1081 riječ. Taj nesrazmjer brojeva jasno pokazuje da je rječnik namijenjen onima koji poznaju talijansko nazivlje, a zanima ih kako se to može izreći na hrvatskome jeziku. Stoga Mikoč nudi, ako zna iz osobnoga iskustva, razgovora ili literature, ne samo jedan naziv nego i više hrvatskih istoznačnica, pa i onda kada to zapravo nisu istoznačnice nego u najmanju ruku bliskoznačnice, odnosno kada se između tih likova može utvrditi značenjska razlika (npr. *Anticamera* – *predsoba*, *prisoba*, *prisobak*).

Kao primjer navođenja više istoznačnica, zapravo bliskoznačnica, pogledajmo kako Mikoč pod natuknicom *Maschi e femine del timone* ima četiri različita naziva: *ušice*, *kuke*, *zavojke*, *baglame*. Nedvojbeno nam pogled privlači zabilježeni naziv *baglame*. Mikoč ga nije mogao čuti u Primorju, isto kao što nije mogao od svojih riječkih učenika ili drugih pomoraca čuti niti neke od sljedećih naziva: *alke*, *araluk*, *ćuskija*, *dugme*, *gumb*, *kotrig*, *lojtre*, *patos* i sl. Te je riječi našao u rječnicima ili čuo od govornika iz drugih dijelova Hrvatske – kajkavaca (*kotrig*, *lojtre*) ili štokavaca u čijemu je govoru bilo turcizama (*alke*, *ćuskija*). Ti su leksemi u potpunosti neprimjereni za hrvatsko pomorsko nazivlje, što vrlo slikovito utvrđuje i Blaž Jurišić u svojoj analizi: “Presadivati ovakve riječi na zemljište, koje im ne prija, nema nikakva opravdanja”.¹⁸¹ Zaista bi se bilo teško suglasiti sa sljedećim nizom “istoznačnica”: *Capitano* – *stotnik*, *kapetan*, *beg*.

U Mikočevu je talijansko-hrvatskom rukopisnom rječniku hrvatske istovrjednice moguće označiti većinom autorovim kovanicama, između kojih se nalazi izuzetno velik broj složenica.

¹⁸⁰ Objavljena je građa i vrlo detaljna leksikografska analiza, uključujući usporedbu s današnjim nazivljem, usp. Jurišić 1958 : 319-353.

¹⁸¹ Jurišić 1958 : 351.

1		3	
Rječnik Rukokretni po Jakovu Antonu Mikoču - u prvom C. K. naučitelju Brodoslovja u Rēki 1852		Nomi della Marina / Nomi rukokretni Seti	
Abajare		unisci - unisci - ponisci	
" il pavigliare		unisci radava - bogat	
Abattere, voltare		Obratiti / brod /	
" i barba in carra		pegnuti brod na ropanu / peltiku	
Abifare		Obratiti - Obratiti	
Abelimento		Ukras - ukrasje	
Abordaggio		Uspacnjenje	
Abordo		Ua Brod	
Aborzare		Poverati - pribijeliti	

Mikočev rukopisni pomorski rječnik iz 1852. godine

Da bismo mogli potvrditi ovo mišljenje, odnosno vidjeti kakva je bila Mikočeva leksikografska koncepcija, navest ćemo neke skupine naziva iz njegova rječnika. U skladu s temeljnom strukturom stručnoga nazivlja kao korpusa leksema kojima se imenuju sredstva, pojave, radnje i ostale činjenice vezane uz pojedinu struku, i u Mikočevu pomorskome nazivlju osnovu nazivlja čine imenice. Time je u strukturnome smislu Mikoč ostavio očekivane rezultate za jedan prvi rječnik stručnoga leksika.

Značajna je skupina naziva za nautičke sprave za mjerenje. Mikoč predlaže sljedeće nazive: *Barometro – tegomer; Bussola – vetrokaz; Compasso – šestilo, šestac, šestak, sestica; Cronometro – dobromjernik; Grafometro – kutjomer; Sestante – šestnik, šestak; Teodolit – kutobseg, dugovidilj*. Poznavatelji mjernih instrumenata prepoznaju i sve talijanske nazive i većinu hrvatskih, ali su oni u suvremenomu nazivlju donekle drukčije povezani.

Zastanimo na nizu hrvatskih istovrjednica talijanskome nazivu *Compasso – šestilo, šestac, šestak, sestica*. Premda su ponuđena čak četiri naziva, mlađi rječnici bilježe jedan: *šestilo*. Tako najznačajniji leksikograf u 19. stoljeću Bogoslav Šulek u svojemu *Hrvatsko-njemačko-talijanskom rječniku znanstvenog nazivlja* navodi čak šesnaest naziva složenih s riječi *šestilo*, različitih struktura, npr. *glava šestila, brk šestila, krak šestila, crtež šestilom, šestilo na poskok, šestilo za debljinu, režuće šestilo, sitnomjerno šestilo* itd. Istovremeno Mikočev nešto mlađi suvremenik Božo Babić u svojemu *Morskom riečniku* iz 1870. godine nudi naziv *šetka*.

Zastanimo na Mikočevim nazivima za mjerne instrumente. Što se tiče uporabljenih tvorbenih obrazaca za te nazive, Mikoč je u potpunome skladu sa suvremenom standardnom tvorbom. Danas su, naime, nazivi sprava za mjerenje najčešće složenice, kao rezultati čistoga slaganja (*kronometar*) ili složenosufiksalne tvorbe (*kutomjer*).¹⁸² Mikočev suvremenik Bogoslav Šulek daje prednost složenosufiksaloj tvorbi, npr. s. v. *Kronometar, v. časomjer* (ali je zanimljivo da pod natuknicom *časomjer* ne spominje *kronometar*). Takvi su nazivi i: *brzinomjer, toplinomjer, toplomjer, kutomjer, visomjer, vjetromjer*...

Osim složenica i Mikoč i Šulek imaju i izvedenica, kao već navedeni nazivi *šestilo, šestac, šestak, sestica*, ali su one manje zastupljene. Time su oba leksikografa i opet u skladu sa suvremenom tvorbom, koja za nazive mjernih instrumenata rijetko rabi izvedenice.

¹⁸² Usp. Babić S. 2002 : 300.

Za neke apstraktne pojmove u pomorstvu Mikoč također najčešće nudi složenice, npr. *Magnetismo – gvozdotežje, privlačnost; Manovra – rukokret; Meccanica – siloslovje; Nautica – brodoslovje; Pirotechnia – ognjoslovje, ognjoznanstvo; Stazatura – brodomerje, domašomier*...

Brojnost složenica već u prvome čitanju Mikočeva rječnika upućuje na neusklađenost s hrvatskom rječotvornom praksom, što će se daljnjom detaljnom analizom pokušati i dokazati.

Između brojnih dijelova broda navodimo neke koji pokazuju da Mikočevi prijedlozi samo dijelom pripadaju hrvatskoj leksikografskoj tradiciji, ali je više onih koji nisu drugdje zabilježeni: *Prova – prova, perva; Coperta – nadkriv, sleme, krov, palub; Timone – kormilo, timun, duman, korman; Flocco – flok; Coltellaccio – skradnjak; Randa – repka, kotarica; Bracca, braga – ulača; Patte dell' ancora – nokti od sidra; Scotte – podtegi; Cavo de ratto – mišorep, puhorep*...

Brodu se može dogoditi i nezgoda, a Mikoč je naziva *brodoslom* i *brodolom* (*Naufragio*) – zanimljivo je podsjetiti se složenica ponuđenih u Vrančićevu rječniku iz 1595. godine *broda-razbienye* ili u Sušnik-Jambrešićevu iz 1742. *ladjoterje*. Popravak je moguć u prostoru koji naziva *brodopprav* ili *skvar* (*Squero*), odnosno *brodotvor* ili *skvar* (*Cantiere*).

Navedeni primjeri jasno pokazuju prevagu složenica nad izvedenicama. Tako je i sa sljedećim riječima. Za pomorsku novost njegova vremena, koju pokreće parni stroj, a danas je nazivamo *parobrod*, Mikoč nudi tri naziva s. v. *Batello a vapore – parobrod, parohod, paroplov*. Za sam parni stroj Mikoč ima naziv *parokret* (*Macchina a vapore*), dok su Šulekovi prijedlozi *parulja* i *parostroj*.¹⁸³

Većina Mikočevih složenica danas nije u uporabi u pomorskim krugovima, a ne nalazimo ih ni u stručnoj literaturi, npr. *Ampoletta (ampola) – prahočas, peskočas, prahodobnik; Carga basso – nižoteg; Catrame – borosmola; Dispensa – jelomet, jelosprema; Filammola – šibozastava*... Svjestan toga da složenice možda i nisu dobar izbor, nudi uz njih i izvedenice, npr. *Belvedere – lepogled, poglednik; Bocca-porta – vratousta, ustva; Canocchiale – očnik, durbin, pozornik, dugovid; Grippia – znakoteg, znamenica*... Ipak, ni time nije osigurao uporabu svojim tvorenicama.

Među izvedenicama u Mikočevu rječniku najviše je, naravno, tvorenih sufiksaloj tvorbi. Neki su sufixi izrazito plodni, npr. *-ka* (*slonka, plovka*,

¹⁸³ Više o ovome nazivu u poglavlju *Riječki filološki krug*.

větarka, ledjka, privojka, tezaljka, uzaljka, repka), **-ac** (čunac, zasunac, četac, pasmac), **-je** (plovje, lukje, trbušje, rebarje), **-ak** (repak, vratak, šestak, krajak, klonak), dok su drugi u njegovu pomorskome nazivlju slabo plodni, npr. **-ar** (točar, kriljar, branar), **-ača** (viljača, kolača, metlača), **-Ø** (oběs, razor, ured), **-njak** (hobotnjak, plutnjak, naprednjak)...

Hrvatska rječotvorba prefiksalsnu tvorbu veže ponajprije uz glagole, dok je imenička tvorba rjeđa. Zato se kao Mikočeva posebnost zamijećuje značajno veći udjel prefiksalsne tvorbe u imenicama u ovome rukopisnom rječniku, na primjer *nadbočnjak, nadkatarica, nadstrana, nadvietar, podvietar, podpostava, prikrajak, propadanje, protuprevlač, protuznak, suvlača...* Valja ustvrditi da ni prefiksalsnosufiksalsna tvorba nije rijetka, što inače jest u općemu rječniku, npr. *okrižje, opasje, primorje, pomorje, zavětrina, naklonak, pomorac, nakrivka, sredrebarka, zarebarnik, izměst, ověz, predgled...*

Tako je Mikoč, osim brojnim složenicama, i brojnim imenicama tvorenim prefiksalsnom tvorbom odstupio od frekvencijskoga modela hrvatske rječotvorbe.

Stoga ne čudi da većina riječi koje je u svojem rukopisnom rječniku Mikoč zabilježio, a koje je moguće označiti većinom autorovim kovanicama, nije danas u uporabi. Ipak, valja reći da se ovaj zaključak ne odnosi samo na već utvrđenu neodgovarajuću veliku uporabu složene, prefiksalsne i prefiksalsnosufiksalsne tvorbe imenica, nego i na izvođenje, gdje je u izboru tvorbenih obrazaca slijedio postavke zagrebačke filološke škole i bio na tragu Šulekovih prijedloga, formiranih u skladu s biti hrvatske tvorbe.

Mikočeve prijedloge ne nalazimo ugrađene u nekoliko godina kasnije sastavljen Šulekov rječnik znanstvenoga nazivlja,¹⁸⁴ premda se pouzdano još iz toga vremena zna da je Šulek posjedovao Mikočev rječnik. U bilješci o nizu riječi *ukrmiti – krmilo – ruda krmila* mlađi leksikograf Božo Babić u svojem pomorskom putopisu *Mladi mornar* piše: "Rieč u okolici Senjskoj; dolazi i u Mikočevu riečniku brodarskoga nazivoslovja, nalazećem se u rukopisu kod Dr. Šuleka".¹⁸⁵ Kasniji istraživači nalaze taj rukopisni rječnik u zagrebačkoj sveučilišnoj knjižnici (pod signaturom R 3403) upravo kao dio Šulekove ostavštine. Napomenimo da Blaž Jurišić pretpostavlja da se, zbog brojnosti pisarskih pogrešaka i još nekih drugih razloga, ne radi o izvorniku nego njegovu prijepisu. Tako, ispravno pretpostavlja

¹⁸⁴ Šulek 1874/5.

¹⁸⁵ Babić B. 1875 : 4.

Jurišić, pomorski znalac ne bi mogao čak tri puta imati istu veliku slovnu pogrešku – za jedno od češće nazivanih jedara piše *Banda* umjesto *Randa*!

Mikočeve prijedloge također ne nalazimo u značajnijem broju ni u *Gradi za pomorsku terminologiju*, objavljenoj stoljeće kasnije – 1955. godine. Naime, samo je 10% Mikočevih naziva uneseno u *Gradu*. Mikočev istraživač Blaž Jurišić nakon vrlo detaljne statističke analize ustvrđuje da ga ni Šulek ni kasniji pomorski leksikografi nisu puno koristili.¹⁸⁶ To više nego jasno pokazuje da Mikočev prijedlog pomorskoga nazivlja stoljeće kasnije više nije prihvaćen kao dio građe na temelju koje bi trebalo sastavljati pomorske rječnike.

Ipak, nije u svim rječnicima zaobiden. Mikočeve riječi nalazimo u Akademijinu rječniku, koji je po tipu povijesni rječnik, pa i očekujemo sakupljenu leksikografsku građu prethodnih razdoblja.¹⁸⁷ Također je zastupljen i u Parčićevu hrvatsko-talijanskom rječniku, što nas ne treba čuditi. Dragutin Parčić je bio, naime, otvoren prema svim hrvatskim riječima i rječnicima, a kao Mikoč i on je u svojem rječniku nudio brojne složenice, mnoge ranije nezabilježene. Naravno, Mikočev je rječnik ekscerpirao i Radovan Vidović za svoj *Pomorski rječnik* iz 1984. godine, koji ponajprije donosi nazivlje za brodove na jedra.

Promatranje Mikočeva rukopisnoga rječnika iz današnje perspektive i u usporedbi s današnjim pomorskim nazivljem pokazuje njegovu samo djelomičnu iskorištenost. Neovisno o tome možemo s ponosom ustvrditi da je Jakov Antun Mikoč uspio sredinom devetnaestoga stoljeća dokazati kako hrvatski jezik ima sve tvorbene mogućnosti za formiranje znanstvenoga nazivlja. Od različitih putova kojima se može ići u stvaranju novoga tehničkoga nazivlja njegov je izbor bio ponuditi pravo hrvatsko nazivlje, najčešće stvarajući složenice, a ne samo prilagoditi talijanske nazive, premda i takvih primjera ima. Nije, naime, za svaku riječ uspio pronaći hrvatsku, pa tada samo pravopisno i morfološki prilagođava talijanski naziv.

Tako na primjer za talijanski termin *flocco* navodi oblik koji je u uzualnoj uporabi tadašnjih naših pomoraca – *flok*, dobiven odbacivanjem finalnoga vokala talijanske riječi, čime se uključuje u deklinaciju imenica muškoga roda s ništičnim morfemom u nominativu jednine, a alterniranjem *cc* sa *k* riječ se i pravopisno prilagođava – *flok*. Mikočev suvremenik Božo Babić u prvome će tiskanome

¹⁸⁶ Jurišić 1958: 325.

¹⁸⁷ Analizu usp. u: Jurišić 1958 : 351-352.

pomorskom rječniku iz 1870. godine pokušati ponuditi hrvatski naziv *priečka*, koji je čuo na Braču, ali će se u drugim rječnicima javljati i dalje *flok*, kao jedini naziv ili kao sinonim *prečki*. Nešto mlađi suvremenik Juraj Carić pledirat će isključivo za *flok*.¹⁸⁸ A danas - u školi *prečka*, na brodu - *flok*.

Jakov Antun Mikoč bio je pomorski stručnjak koji je meritorno sastavio nautički rječnik ograničen na nazivlje vezano uz jedrilje (*manovre, nomi della manovra, imena rukokreća*). Valja nam žaliti što nije objavio svoj rukopisni rječnik, a još više što nije svoje nedvojbeno velike leksikografske sposobnosti iskoristio i napravio opći nautički rječnik.

¹⁸⁸ Usp. Carić 1920 i Carić 1922.

BOŽO BABIĆ

Jakov Antun Mikoč sastavio je rukopisni rječnik pomorske tematike, ograničen na nazive jedrilja. To je bilo korak do općega nautičkog rječnika, ali i korak do tiskanoga rječnika.

Ta je oba posla ujedinio već spominjani Mikočev mlađi suvremenik Božo Babić – objavio je tiskom prvi opći hrvatski pomorski rječnik 1870. godine.

U ovome je poslu Babić bio Mikočev nasljednik, a promatranjem života i djela obojice pomorskih leksikografa možemo uočiti cijeli niz potpunoma logičnih podudarnosti.

I Mikoč i Babić su bili:

- pomorski stručnjaci s formalnom nautičkom naobrazbom;
- nastavnici nautičke skupine predmeta u pomorskim školama;
- ravnatelji pomorskih škola;
- autori i drugih djela pomorske tematike;
- aktivni sudionici lokalnih, gradskih događanja iz pomorskoga kruga;
- zainteresirani za filologiju, ali bez formalne filološke naobrazbe.

Ovaj sklop podudarnosti oblikovao je pomorske leksikografe. Nedostatak formalnoga jezikoslovnoga školovanja nadoknađen je velikim marom za hrvatski jezik. Obojica zaljubljenika u hrvatski jezik poznavala su filološke dileme svojega vremena, aktualne polemike i jezično stanje na terenu. Ne kažemo da je formalno poznavanje rječotvornih, leksikoloških i leksikografskih načela nebitno, dapače, držimo to izuzetno važnim, ali za prve leksikografske uratke nužna su bila dobra poznavanja stručnoga područja i specifičnoga leksika. Stoga se opravdano boljom pokazala kombinacija visoke nautičke stručnosti i osnovnih filoloških znanja izvornoga govornika nego što bi to bila kombinacija osnovnih nautičkih znanja i

izvršne filološke naobrazbe. Rezultati su rada obojice pomorskih nastavnika u svakome slučaju visokovrijedna leksikografska djela.

U prethodnome smo poglavlju osvijetlili život i djelo Jakova Antuna Mikoča, a sada ćemo se posvetiti Boži Babiću.

Božo Babić¹⁸⁹ je rođen 24. prosinca 1840.¹⁹⁰ u selu Volarice (zaselak Pandore ili Babić-Dolac) kod Sv. Jurja blizu Senja u obitelji Grge i Marte (rođene Marković).¹⁹¹ Osnovnu je školu završio u rodnome Sv. Jurju, a daljnje pomorsko školovanje u tada najbližemu pomorskom učilištu – u pomorskoj školi u Trstu.

Pomorsku je karijeru započeo kao kadet u austrougarskoj ratnoj mornarici 1858. godine, ali je ta prva faza njegova života na brodu bila vrlo kratka – nakon četiri godine, 1862., iz zdravstvenih je razloga umirovljen. Umirovljenik sa samo dvadeset i dvije godine života nije, naravno, mirovao. Životni ga je put odnio u unutrašnjost, u Zagreb, gdje je kratko vrijeme radio u jednome odvjetničkom uredu. Ipak, ubrzo se vraća na obalu, jer ga već 1865. godine nalazimo na popisu nastavnika riječke gimnazije. To je prvi prosvjetni podatak u njegovu životopisu. Taj angažman ne traje dugo, jer ga ratna zbivanja potiču na povratak u djelatnu vojnu službu. Iste ratne 1866. godine sudjeluje u nizu ratnih zbivanja, od čega je svakako najpoznatija viška pomorska bitka između talijanske i austrijske flote 20.

¹⁸⁹ Enciklopedijska i leksikonska izdanja u 20. stoljeću različito se postavljaju u izboru pomorskih stručnjaka kojima posvećuju svoje natuknice. Tako podatke o Babićevu životu donose *Hrvatska enciklopedija*, *Enciklopedija Jugoslavije*, *Pomorska enciklopedija* i *Pomorski leksikon*, dok je zanimljivo spomenuti da čak nekoliko značajnih izdanja nema natuknice **Božo Babić**, premda o drugim pomorskim piscima i leksikografima bilježe podatke. To su, npr., Stanojevićeva *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka* (Zagreb-Beograd 1929.), *Enciklopedija Leksikografskoga zavoda* (Zagreb 1955.), *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* (Zagreb 1977.). Božu Babića između drugih Babića ne nalazimo ni u najnovijim izdanjima na samome početku 21. stoljeća: u *Leksikonu hrvatskoga jezika i književnosti* (Zagreb 2001.) i *Općoj i nacionalnoj enciklopediji u 20 knjiga* (Zagreb 2005.), gdje bi mu svakako bilo mjesto. Ne spominje ga ni Zlatko Vince u svojoj knjizi *Putovima hrvatskoga književnog jezika* (Zagreb 1978.), koji donosi inače sustavan pregled filološke djelatnosti u 19. stoljeću. Ipak, bolje je prošao u usporedbi s Antunom Jakovom Mikočem, kojega nema gotovo ni u kojem enciklopedijskom izdanju.

¹⁹⁰ Vezano uz datum njegova rođenja u literaturi se pojavljuju različiti podatci, dijelom izazvani i zamjenama datuma rođenja i datuma upisa u matičnu knjigu rođenih (*Stališ duša*). Tako je i u knjizi *Hrvatsko pomorsko nazivlje* D. Stolac iz 1998. godine naveden pogrešan datum 27. prosinca 1840., koji ovdje ispravljamo.

¹⁹¹ Bibliografski se podatci ovdje navode prema *Hrvatskoj enciklopediji*.

MLADI MORNAR

ILI

PUT BRODOM IZ SENJA U TRST.

CRTA IZ ŽIVOTA POMORCA HRVATA.

NAPISAO

B. BABIĆ,

PR. RAVNATELJ NAUČIČKE UČIONE U BAKRU.

U KRALJEVICI.

TROŠKOM PIŠČEVIM. — TISKOM „PRIMORSKE TISKARE.“

1875.

srpnja 1866., a koju će kasnije i sam Babić evocirati u jednome svome pomorskom djelu – pomorskom putopisu *Mlad mornar*.¹⁹²

(Ne možemo, bar rubno, ne zabilježiti da još jedan poznati Senjanin opisuje u svojem pjesničkom djelu ovu bitku – koncem stoljeća veliki Silvije Strahimir Kranjčević u poznatoj pjesmi *Naš čovo*.¹⁹³)

Sljedećih je osam godina bio – od 1866. do 1874. – zastavnik linijskoga broda u austrougarskoj mornarici, nakon čega je završila druga faza njegova djelatnoga pomoračkog života.

Osim zbog stjecanja pomorskoga iskustva ova je faza Babićeva života i rada posebno značajna i za oblikovanje njegova leksikografskoga lika jer upravo tada objavljuje svoj prvi rječnik. Djelce na samo 17 stranica i s oko osamsto hrvatskih nautičkih termina naslovljeno *Morski riečnik hrvacko-srbski usporedjen sa italijanskijem jezikom od jednoga pomorca* objavljeno je u Trstu 1870. godine tiskom Appolonia i Karpina. Na naslovnoj stranici nije otisnuto ime autora, ali je rukom na primjercima u knjižnicama te u stručnoj literaturi djelo atribuirano upravo Boži Babiću. Razlozi su i u izvanlingvističkoj i u lingvističkoj sferi, uključujući i predgovor sljedećoj Babićevoj knjizi, u kojoj se neizravno poziva na ovaj rječnik.

Valja naglasiti da Babić u svim svojim djelima, pa tako i u ovome, jezik naziva hrvatskim ili našim jezikom, a riječi su označene kao naške, pa samo na jednome mjestu – u ovome naslovu – susrećemo naziv jezika hrvacko-srbski.

¹⁹² Puni je naslov *Mladi mornar ili Put brodom iz Senja u Trst – Crta iz života pomorca Hrvata*. Ovaj je pomorski putopis tiskan u Kraljevici devet godina nakon bitke, 1875. godine, dok su sjećanja još bila svježja. Opis je bitke na samome početku, u poglavlju *Put*, kada kapetan Božo Babić, kao putnik na jedrenjaku “Marija”, iz Senja isplovljava u pravcu Cresa. Iz poširega opisa detalja bitke možemo izdvojiti jednu poznatu scenu – herojsko zauzeće talijanske zastave: “Kad je došao Re d’ Italia prvi put s Ferdinandom Maxom bok uz bok, odlikovao se krmilar Krković iz Hvara. Spaziv, kako se ogromna zastava na Re d’ Italia sprieda po krovu Ferdinanda Maxa mota, skoči tamo i veže ju za stupčice na pramcu, i čim se je taljanski brod otisnuo, zastava se od uglavja odkide i Krkoviću u šake dopade. Mnogobrojnim hitcem bersagliera izmače on, legav potrbuške na krov. Ova je zastava kitila izbu Admirala Tegethoffa, a zlatna kolajna prsi ovoga mornara” (str. 18).

¹⁹³ Kranjčevićeva je pjesnička slika tmurnija i tužnija:
*Otkad tebi, moj prosjače, ti rukavi prazno vise?!
 Pa od onda gospodar, kad smo bili ispod Lisse
 Grmilo je kišilo je ko da vrazi svi se nose
 Ja se popeh vrh fregate, jer naš barjak zapleo se...*

Svakako valja zastati na uvodnome programskom tekstu o nužnosti stvaranja slavenskoga i hrvatskoga nautičkog nazivlja. Ovako je uobličeni programom *Morski riečnik* u temeljima hrvatske pomorske ne samo leksikografije nego i leksikologije. “Sastavitelj”, kako se Božo Babić umjesto svojim imenom potpisuje, već u prvoj rečenici jasno govori o problemima koji izvire iz nepostojanja slavenskoga pomorskog nazivlja: “Tko od našijeh pomoraca nije već po moru jedrio i mislio se: zašto se nebi moglo obršavljenje razne obave na brodu u našem jeziku voditi, zašto se nebi i mi Slaveni putem mora u naše ruho odienuli i tako prostomu mornaru učinili jezika njegovoj struci pripomogli i u kev mu pretvorili i našim se zvanjem i na ovom polju dielovanja materi zemlji odazvali?”¹⁹⁴

Babić navodi svoje malobrojne prethodnike u ovome poslu, poimenice svoje suvremenike dubrovačke svećenike i književnike Antuna Kazalija¹⁹⁵ (1815.-1894.) i Matu Vodopića¹⁹⁶ (1816.-1893.). Zastaje i na leksikografskome djelu Bogoslava Šuleka, ali ne smijemo smetnuti s uma da je tada ovaj pohrvaćeni Slovak bio autor *Njemačko-hrvatskoga rječnika* (iz 1860. godine), dok će rječnik po kojemu će Šulek u povijesti hrvatske terminologije biti posebno zapamćen – *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja* – biti tiskan tek kasnije, 1874. i 1875. godine.

Babić u ovome uvodnom, programatskome tekstu objašnjava razloge bavljenja pomorskim nazivljem i povijest toga bavljenja, odnosno kako je započeo sakupljati pomorske nazive i kako je došao na zamisao da sačini rječnik, a na kraju predlaže program rada na stvaranju hrvatskoga pomorskog nazivlja.

Četiri godine prije izdavanja ove knjige autor je odlučio “vježbu topa” voditi i upravljati na hrvatskome jeziku. Pokazalo se da mu to, premda je iskusan pomorac, u početku nije bilo lako: “u početku mi pri ovoj porabi jezik često zapinjaše neznajući svaku stvar imenovati, i biahu prisiljen marljivo u riečnicima i Slovarima dotično nazivlje poiskati i okolo po puku tražiti. Koliko god to biaše za rukom pošlo, posluženje topa naši staviti, ali se stijem zajedno prikažaše i druge stvari, koje su čisto mornarske, n.p. uporabljenje kolabre i.t.d. koje valja takodjer označiti.

¹⁹⁴ Babić B. 1870 : 3.

¹⁹⁵ Antun Pasko Kazali je bio preporodni književnik i sakupljač pomorskoga nazivlja, koji je uz Rijeku i riječki kraj bio vezan dijelom svoga rada (knjižica *Grobnik* objavljena je u Rijeci 1863.) i života (bio je nastavnik u riječkoj gimnaziji).

¹⁹⁶ Mate Vodopić je bio preporodni prozaist, čija je pripovijest *Tužna Jele* u dubrovačkome kraju u vrijeme objavljivanja dosegla popularnost Kačićeve pjesmarice.

MORSKI RIEČNIK

HRVACKO - SRBSKI

USPOREDJEN

SA ITALIJANSKIJEJEM JEZIKOM

OD

JEDNOGA POMORCA*(Božo Babić)*
č. k. pomorac nadporučnik

U TRSTU

TISK. APOLLONIA I KAPRINA

1870.

U toj struci pomagali su mi jako malo rječnici, i sami "morskoj sbornik" koji u ovom smislu nije još pravo na narodnomu temelju osnovan. Srećom biahu pri toj vježbi većim dielom Dalmatinci, koji, samo svoga jezika vješti, pod mojim nadkriljem pri poduci prisiljeni biahu, ovi ili oni njima drugčije nepoznati predmet po imenu izreći, i meni tuko pravo nazivlje za tu stvar izložiti; – zašto samo onaj, koji samo slavenski govori i misli može izreku dati, koja, kao iz sredine naroda potekla podpunu svojestinu po ćudi i po jeziku imade. Da mnogi od ovijeh mornara priliku imadoše kod kuće s ladjom po vodi ili s puščanim oružjem po polju u nazivlju izvježbati se, jest jasno, i svatko će uvidjeti, da se nijesam boljih momaka za moju zadaću tražiti mogao".¹⁹⁷

Autor nije "zapuštio priliku po polju i po moru pri ribanju i vožnji sa pukom občiti i njegove izraze domaćega porekla saslušavati i kupiti. Krasna mi se prilika pružaše na Blatama od Neretve gdje sa ushićenom radošću opazi, da se ondašnje ladje u našem jeziku stroje i voze. Koliko polje je tu bilo za moje iztraživanje, koliki ugodni kamen za moje osnove!"¹⁹⁸ Babić je tada u neretvanskome kraju skupljao osnovne pomorske nazive, a građu je tražio i u drugim primorskim krajevima (Kotoru, Braću, Dubovniku s priobaljem itd.), te posebno u svome rodnom kraju (Senju i Vinodolu, odnosno šire sjevernom Jadranu), što često navodi uz konkretne nazive.

Od utvrđivanja postojanja temeljnoga pomorskoga nazivlja u narodu nije bilo daleko od ideje da bi se mogli "na temelju ovoga bogatstva mornarskoga porečja ne samo ladje nego i veći brodovi voditi, i njegovo svestrano nazivlje do svoga vrhunca odgojiti dalo".¹⁹⁹

Na samo nekoliko stranica predgovornoga, uvodnoga teksta, autor opisuje jedno kratko putovanje po lošem vremenu, što mu omogućava detaljan opis lađe, popisivanje hrvatskih naziva za dijelove broda, osnovno brodograđevno nazivlje, zatim nazive za posadu na brodu, oblike obale, vjetrove na moru itd. Babić kaže da je tako započeo sakupljati leksičku građu, pa samo u uvodnome tekstu, prije rječnika, bilježi oko 80 termina. U bilješkama koje prate tekst dana je osim toga i talijanska istoznačnica i podatak o lokalitetu gdje je riječ zabilježena. Nažalost, ni u rječniku koji slijedi ni u svojim kasnijim rječnicima Babić više neće zapisivati gdje je riječ zabilježena. Takvi bi podatci, naime, osim za proučavanje hrvatskoga

¹⁹⁷ Babić B. 1870 : 4.¹⁹⁸ Babić B. 1870 : 4.¹⁹⁹ Babić B. 1870 : 5.

pomorskoga nazivlja bili vrijedan izvor dijalekatske građe, pa bi bili zanimljivi i dijalektolozima, a ne samo leksikolozima.

Morski rječnik iz 1870. godine Babićev je konkretni prilog stvaranju hrvatskoga pomorskog nazivlja. To je malen rječnik, ali s čak osamsto hrvatskih naziva. Po tipu je dvojezični talijansko-hrvatski rječnik, građe upisane u dva stupca na devet stranica. Talijanskih je natuknica više od šesto, a uz svaku je od njih obično jedna hrvatska istoznačnica (istovrjednica, ekvivalent), rjeđe dvije. Sinonimski parovi, pa i sinonimski nizovi na hrvatskoj strani rječnika razlog su razlici u broju talijanskih i hrvatskih naziva (npr. *Navigare* – *broditi*, *ploviti*; *Imbrogliare* – *skupiti*, *nabrati*; *Flotta* – *mornarica*, *brodovlje*; *Marina* – *pomorstvo*, *mornarica*; *Trinchetto* – *spriednjica*, *jedro*, *jambor*...).

Kada je u prethodnome poglavlju predstavljan rječnik Jakova Antuna Mikoča, značajan je dio analize posvećen tvorbenim modelima. Stoga tako valja predstaviti i Babićev rječnik. On je u rječniku sakupio pomorsko nazivlje koje je po svojoj strukturi jednočlano i višečlano. Jednočlani su termini najčešće imenice, a višečlani atributne sintagme.

Jednočlanim se nazivima označavaju obično poznatiji pomorski pojmovi. To su, npr. oni dijelovi broda koji su svim tipovima broda zajednički (*kobilica*, *kljun*, *krma*, *nos*, *pramac*) ili su veći (*bok*, *jedro*, *most*, *paluba*) i poznatiji (*kotva*, *sidro*, *vislo*). Posebno je nabrojen velik broj vrsta brodova: *brod*, *brodica*, *čamac*, *korablja*, *ladja*, *parostroj*, *plavica*, *plavčica* itd. Izvedenice su i termini za dijelove obale (*luka*, *pristan*, *pristanište*, *sidrište*, *nasip*, *skar*, *vlaka*, *ušće*), gibanje mora (*plima*, *priliev*; *osjeka*, *odliev*; *tišina*), vrste vjetrova (*vietar*, *vietrić*, *utiša*; *lomnjača*, *nevjera*, *vihar*) i sl. Zanimljivu skupinu čine nazivi za mjerne instrumente: *biegomjer*, *sievernica*, *šetka*, *tlakomjer*, i mjerne oznake: *duljina*, *širina*, *polutnik*, *miera*, *sežanj* i tako dalje.

Izvedenice su najčešće tvorene sufiksanim tvorbenim načinom. U **Morskom rječniku** plodni su sufixi: **-ina** (*glavina*, *jedretina*, *rasolina*, *stožina*, *taložina*, *vježbina*), **-ica** (*plavica*, *spriednjica*, *stubočica*), **-ača** (*košnjača*, *letnjača*, *plutača*, *sidrača*, *zadnjača*), **-ište** (*sidrište*, *strojište*) i **-Ø** (*nasip*, *otklon*, *svez*, *zanos*). Drugi su sufixi slabije plodni, npr. **-ac** (*vezac*), **-ak** (*nasadnjak*, *sriednjak*), **-ač** (*hvatač*, *zaklonjač*), **-ik** (*nosnik*), **-ar** (*jedrar*) ili **-telj** (*strojitelj*).

Prefiksalna se tvorba gotovo isključivo veže uz tvorbu glagola, a u pomorskome nazivlju označava neke radnje na brodu: *iskrmiti*, *pristati*, *zasmoliti*, *razkopčati*, *izkopčati*, *razoputiti*, *bezoputiti*. Prefiksanim će tvorbenim načinom Babić stvarati

imenice u kasnijim rječnicima (npr. *bok* – *nuzbok*; *bralja* – *nadbralja*; *kobilica* – *podkobilica*; *leto* – *suleto*; *vjetar* – *nadvjetar* – *podvjetar* i sl.).

U **Morskom rječniku** gotovo da nema složenica, za razliku od njegova prethodnika Jakova Antuna Mikoča, što je karakteristično i za ostale Babićeve rječnike. U malome fondu složenica mogu se zamijetiti dva podtipa slaganja – čisto slaganje, npr. *brodovodja*, *parostroj*, *prvoveslo*, *stonoga*, i složenosufiksna tvorba, npr. *biegomjer*, *tlakomjer* i sl.²⁰⁰

U hrvatskome je tehničkom nazivlju, pa tako i u pomorskoj terminologiji koju predlaže Božo Babić, zamjetan udio višečlanih naziva različitih sintaktičkih struktura. U prvome se trenu može učiniti da je to nedorađenost, nesavršenost terminološkoga sustava, ali je razlog za to funkcionalnost. Naime, osim manjeg broja termina koji upotrebom postaju opći leksik, npr. *brod*, *paluba*, *sidro* i sl., tehničko nazivlje obiluje nazivima za najmanje dijelove nekog mikrosustava unutar velikih, poznatih sustava. U pomorstvu 19. stoljeća zasigurno je takav slučaj s praćama, škotama, uzdama i uzicama, dakle – oputom na jedrenjaku. Imenovanje svakoga takvog konopa na jedru jednom riječi bilo bi nemoguće i nepraktično, pa se stvaraju opisni višečlani nazivi, koji pokazuju smještaj užeta na brodu i u odnosu na jedra i jarbole, npr. *Alberetto di contromezzano* – *nastavak zadnjega jambora*; *Alberetto papafigo di gabbia* – *stubočica spriednje pamte* i sl. Posebno je velik broj takvih naziva u dodatku rječniku – **La manovra delle vele in complesso. Navodjenje vježbine (vrvine) jedara ukupno**, npr. *Bracci del contrapapafigo di parocchetto* – *ulače spriednje gornje pamte*; *Bugna d'imbroglgio di contromezzana* – *uzica zadnje košnjače*; *Mura di cortelazzo di parocchetto* – *uzda spriednjega skradnjaka* itd. Primjeri pokazuju da je i talijansko pomorsko nazivlje izabralo isti tvorbeni model. Ne smije se zaboraviti da je u to doba talijanski jezik službeni jezik austrougarske nautike, pa je, dakle, ta terminologija doradena, a ne tek u nastajanju, kao hrvatska. Zastupljenost višečlanih stručnih naziva ne pokazuje, dakle, neuspješnost početnoga stvaranja hrvatskoga pomorskog nazivlja, nego upravo promišljenost u izboru tvorbenih uzoraka. Naravno, valja se podsjetiti da ovaj prvi, najstariji hrvatski pomorski rječnik dolazi samo sedam godina poslije prvoga talijanskoga pomorskog rječnika (iz 1863. godine), pa o izgrađenosti talijanskoga pomorskog nazivlja ne govorimo na osnovi postojanja rječnika nego pomorskoga mediteranskoga uzusa i talijanske stručne literature.

²⁰⁰ Primjeri pokazuju da su to i danas plodni tvorbeni modeli za stručno nazivlje. Usp. Babić S. 2002.

Višečlani su nazivi najčešći u imenovanju opute jedrenjaka, ali ih nalazimo i u drugim upotrebama, tako npr. u uvodu za nazive vjetrova: *vietar u krmu*, *vietar sa strane*, *vietar u brk* ili u rječniku za nazive pomoraca, npr. *Ammiraglio – morski vodja*; *Armo/Equipaggio – momčad broda*; *Ufficiale di marina – morski častnik*; *Capitano a lungo corso – kapetan dugoga puta*; *Capitano di porto – kapetan luke*; *Ajuto timoniere – pomagač kormilara*; *Costruttore navale – strojitelj broda* itd.

U *Morskome riečniku* mogu se zamijetiti nazivi nastali polisemijskim prijenosom značenja, a mogu biti jednočlani i dvočlani. Jednočlani su na primjer: *nos* (u uvodu: *talijanski: la prova; osnovano po ruskomu, inače kod nas i pramac*; u rječniku: *Asta da prova*), *kljun* (*Majo, picco*), *rebra* (*Corba*), *bok/bočnica* (*Murata*), *oko* (*Occhio; Anello*), *koljeno* (*Bracciuoli*), *palac* (*Caviglia*)... Dvočlani su na primjer: *srce vitla* (*Anima dell' argana*), *duša topa* (*Anima d' un cannone*), *oko pramca* (*Occhio da prova*), *oko sidra* (*Occhio dell' ancora*), *noga sidra* (*Fuso dell' ancora*), *uši nosnika* (*Orecchie del bompresso*), *njedro jedra* (*Panza d' una vela*), *rep plivača* (*Grippia*) i sl. Vidimo da su dvočlani nazivi po svojoj sintaktičkoj strukturi imenice s imeničkim atributom u genitivu, koji ima sintaktičko-semantičku oznaku posvojnoga genitiva.

Morski riečnik ima već spomenuti dodatak *La manovra delle vele in complesso. Navodjenje vježbine (vrvine) jedara ukupno* – devedeset izraza vezanih uz oputu jedrenjaka dano abecednim, a unutar toga logičnim redom, dakle, prema funkciji i smještaju na jedrenjaku. Brodska je užad na jedrenjaku, naravno, složeni mikrosustav, pa ne čudi da je i nazivlje komplicirano, odnosno da su gotovo svi nazivi po strukturi višečlani (npr. *uzica zadnje gornje pamte, sietke spriednjega nastavka, škota skradnjaka spriednje kosnjače* i sl.).

Ovaj rječnik, temeljni kamen hrvatskoga pomorskog nazivlja, pripada drugoj fazi Babićeva pomorskoga života, dok je najviše djela pomorske tematike napisao u trećoj fazi, između 1874. i 1882. godine.

Premda se radi o razdoblju kraćem od jednoga desetljeća, to je Babićevo najplodnije razdoblje, i kao pomorskoga stručnjaka i kao nastavnika i kao organizatora pomorskoga školstva, a posebice kao pomorskoga leksikografa.

Babić je 1874. godine bio imenovan učiteljem nautike i matematike te privremenim upraviteljem Nautičke učione u Bakru.²⁰¹ Vrijeme Babićeva upravnništva

²⁰¹ Državna nautička škola osnovana je 1848. godine za banovanja Josipa Jelačića u Bakru, a radom je započela sljedeće školske godine – 5. rujna 1849. Najviše podataka o bakarskoj

obilježavaju kvalitetne reorganizacije pomorskoga školovanja. Započeo je kao upravitelj dvogodišnje škole, od 1876./77. godine bakarska državna nautika je s dva prešla na tri razreda (jedan pripravn i dva nautička), a 1882. godine na četiri razreda, jer su se povećali zahtjevi za školovanje suvremenih nautičara. A tada Božo Babić prestaje biti upraviteljem škole i opet je, sa samo 42 godine života, "stavljen na raspolaganje".

U ovome je razdoblju Božo Babić napisao i objavio čak tri djela pomorske tematike, jedan putopis 1875. godine i dva specijalna pomorska rječnika 1877. i 1878. godine. Posebno je značajno napomenuti da upravo ovome korpusu pripada prvi njegov rječnik s hrvatskom natuknicom (1875.), prvo njegovo djelo na kojemu se na naslovnoj stranici navodi puno ime i prezime autora – Bože Babića (1878.) te jedina njegova knjiga tiskana u Bakru, sjedištu pomorske škole kojoj je tada bio upraviteljem (1878.).

Mladi mornar ili Put brodom iz Senja u Trst, Crta iz života pomorca Hrvata iz 1875. godine naslovom kazuje da je pomorski putopis, ali ne zanima nas samo kao književni tekst. Stranice knjige obogaćene su s više od tri stotine bilješki (gotovo pola knjige!), od kojih se većina odnosi na pomorske nazive. Pridodan je i rječnik – *Nizac hrvatskih rieči po moru, kako se čuju u samom narodu*. Taj je, pak, rječnik jedini u tiskanu Babićevu opusu s hrvatskim natukničkim nizom. Otuda je opravdano veliko značenje koje mu se pridaje. Također je sa svoje 83 stranice *Mladi mornar* i njegovo najopsežnije djelo. Navedenim vrijednostima ovoga djela valja dodati i izbor njemačkoga jezika kao trećega jezika u rječniku, uz hrvatski i talijanski koje nalazimo u Babićevoj prvoj knjizi.

Nakon trodijelnoga putopisa²⁰² – *Put, Boravak i Nevrieme* – slijedi za nas posebno zanimljiv *Nizac hrvatskih rieči po moru, kako se čuju u samomu narodu*.

pomorskoj školi donose školske spomenice, koje su objavljivane za svaku veću obljetnicu i sustavno dopunjavane podacima: Luka Roić, *Kratka povjest kr. nautičke škole u Bakru*, Treći program kralj. nautičke škole u Bakru koncem školske godine 1884-85. (Rijeka 1885.); Albert Šporer, *90-godišnjica bakarske nautike* (Sušak 1940.); *O moru, o radu, o školi, o sebi*. Eseji, pjesme, članci, Pomorska akademija Bakar o 98-oj godini rada (Bakar 1947.); *125. obljetnica pomorskog školstva u Bakru 1849-1974* (Bakar 1974.); *Centar usmjerenog obrazovanja za kadrove u pomorstvu – Bakar 1975-1989. U povodu 140. obljetnice škole 1849-1989* (Bakar 1989.) i *Pomorska škola Bakar: 1849.-1999.* (Bakar 2000.). Za razumijevanja širega konteksta pomorskoga školstva toga vremena svakako valja konzultirati izvrsnu knjigu Olivera Fija *Prilozi poznavanju pomorskog školstva na našoj obali u XIX. stoljeću*.

²⁰² Knjiga je pomorski putopis, ali i svojevrsni pomorski priručnik. Naime, Babić je svaku situaciju na putu koristio za dodatna objašnjenja pojedinosti iz života na brodu, kao npr. koja je brodska

Nizac ima oko 350 natuknica, i kao što mu ime kaže, to je niz riječi, dakle glosar, s ekvivalentima na dva jezika, često čak i sa sinonimima, ali bez dodatnih objašnjenja. Babić je odabrao dobar način za upoznavanje hrvatskoga pomorskog nazivlja, ali za potpunija je znanja nužno pročitati bilješke koje prate tekst putopisa.

Analiza ovoga malog rječnika pokazuje da je Babić pokušao naći hrvatske riječi gdje je to mogao, pa bilježi natuknice kao npr. *Brodarenje (Navigazione, Schiffahrt)*, *Brodovlje (Flotta, Flotte)*, *Brodovodja (Capitano, Kapitan)*, *Pomorstvo (Marina, Marine)*, *Pristanište (Riva, Anlegeplatz)* itd., ali ne i internacionalizme *navigacija, flota, kapitan/kapetan, marina, riva...*, premda su ti nazivi bili u pomorske uzusu njegova vremena, a neki i u njegovu prvome rječniku iz 1870. godine (npr. *kapetan*).

Mogu se zamijetiti i kalkovi, izravni prijevodi tvorbenih segmenata jednočlanih naziva ili izravni prijenosi odnosa riječi višečlanih naziva na talijanskom ili njemačkom jeziku, npr. *Krstačica – Crocietta – Sahling, Mornar – Marinaio – Matrose, Brod dugoga puta – Bastimento a lungo corso – Schiff weiter Fahrt, Čvrsti kraj – Riga – Festes Ende, Oko mrieže – Maglia -Netzauge, Nacrt broda – Plano del bastimento – Plan des Schiffes, Zapor veriga – Bozza della catena – Kettenstopper* itd.

Nizac nudi i mnogo novih, drukčijih likova od onih u prvome rječniku, na primjer: *osnastiti brod (Matare – Auftrackeln)*, dok je s. v. *Matare un bastimento* u prvome rječniku *oputiti brod*, ili *praće križa (Bracci – Brassen)* u odnosu na raniji naziv *ulače*, i tako dalje. Osim toga, ima i nekih riječi kojih u starijemu rječniku nije bilo, na primjer: *Bedro jedra – Ventame – Stehleik, Mihavica – Trattata – Netz, Obrvnica mrieže – Armatura – Oberes Netztau, Povraz – Togna – Angelzeug, Pristupak – Mandracchio – Bassin...*

dokumentacija nužna (*pismo broda, nacrt broda, premjernica broda, imenik vojske te povelja* odnosno *putnica*), ili kojih se propisa valja držati u mimoilaženju s drugim brodom, ili gdje su sve u sjevernojadranskome prostoru svjetionici... Ali, dio zamjedbi šire je naravi, a odnose se npr. na nove mjerne jedinice koje se uskoro uvode – tako najavljuje službenu uporabu *metra* od sljedeće 1876. godine, ili komentira opću stručnu literaturu, stranu i domaću. Između domaćih naslova za našu je temu zanimljivo njegovo spominjanje “popularne fizike dra. Šuleka”, odnosno upućivanje na Šulekov *Prirodni zakonik za svakoga ili popularna fizika*, konkretno prvu knjigu *Silarstvo*, objavljenu samo dvije godine ranije – 1873. Šulekov autoritet očituje se u djelima riječkih pomorskih leksikografa, vidjeli smo kod Mikoča, a sada i kod Babića, što potvrđuje našu polaznu postavku o zagrebačkoj filološkoj školi, a riječkome filološkome krugu.

Ovaj je pomorski putopis te napose pridodan *Nizac* jedno od najvrjednijih Babićevih djela.

Intenzivan Babićev rad na sakupljanju hrvatskoga pomorskog nazivlja u ovome razdoblju njegova života potvrđuje i činjenica da je dvije godine kasnije izdao jedan, a godinu nakon toga još jedan rječnik. To su Babićevi specijalni pomorski rječnici *Nazivlje korita i jedrilja broda u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku* iz 1877. te *Zapovjed brodovnih obava u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku* iz 1878. godine. U oba je rječnika građa razvrstana u semantičke grozdove. Uređenje rječnika prema semantičkim kriterijima leksikološki je opravdano i u skladu je s korpusom koji pojedini rječnik predstavlja. Prikaz semantičkih krugova je, naime, nedvojbeno najadekvatniji za specijalne rječnike. Za razliku od općih rječnika kojima se služimo kada nas zanima pojedina riječ, pa je abecedni prikaz građe najprimjereniji, specijalni rječnici imaju dodatnu funkciju da svaki pojam koji spominju smještaju u skupinu pojmova koji su mu po namjeni bliski, dakle oblikuju značenjske krugove.²⁰³

U *Nazivlju korita i jedrilja broda* Babić je građu podijelio u dvadeset značenjskih skupina, opisujući tako dijelove broda, jedrilje i oputu prema smještaju na brodu. Rječnik je trojezičan: natuknica je na talijanskome jeziku, slijede ekvivalenti na hrvatskom i njemačkom jeziku. Budući da nema nikakvih dodatnih leksikoloških informacija, radi se zapravo o glosaru, popisu termina. Po tipu je to prijevodni rječnik, kao i svi ostali Babićevi rječnici.

Kao i svaka nomenklatura, i ova obiluje zalihosnim podacima. Naime, prikaz nazivlja po značenjskim skupinama rezultirao je čestim ponavljanjem riječi koje su nazivi osnovnih dijelova broda, npr. *kobilica, pasmo, račve, rubnjak, žlieb* i sl.

Jednočlani su termini relativno rijetki u ovom pomorskom rječniku i odnose se na dijelove broda, iznimno na jedrilje i oputu, npr. *bralja, kobilica, ljukoći, podigač, podveze, soherica, zadnjača, uzice*. Ovi su nazivi češće nastali sufikslnim

²⁰³ Povijest sastavljanja specijaliziranih popisa riječi ili tezaursa vezana je uz načine konceptualnoga odnosno tematskoga ustrojavanja leksika pojedinoga jezika, počevši od glosarija iz 10. stoljeća, a korijene se može očitavati od antičkih vremena, dok ih u povijesti hrvatske leksikografije nalazimo kao pojmovne rječnike u prilogu gramatika i sličnih jezikoslovnih djela (a koji prate uređen niz razlikovnih tematskih područja, od Boga i neba preko životinja i biljaka do čovjeka, dijelova tijela, kuće, hrane i sl.). O ljudskoj “potrebi za kontejnerizacijom i taksonomizacijom svekolikoga ljudskog znanja” od pretpovijesnih rovaša i pisarskih škola u drevnoj Mezopotamiji do razvijenih tipologija i leksikografskih koncepcija današnjih dana te o prednostima konceptualnoga u odnosu na abecedno ustrojstvo vokabulara usp. Nikolić-Hoyt 2004.

tvorbenim načinom, npr. *bočnica, klobučnica, krovac, vezac, krstačica, pomagača, rubnjak, podigač, prevjes, zateg, oglav* itd., a rjeđe prefikslnim, npr. *nadbrolja, nuzbok, pobočnica, podbočnjaci, podkobilica, podkrov, suprače, suprtice, suzteg* itd.

Očekivano – rječnikom dominiraju višočlani nazivi različitih sintaktičkih struktura. Dvočlani su nazivi obično imenice s atributom, npr. *krmeno kladivo, krstačica popriečna, vanjska priečka ili brci sohe*. Pridjev upućuje na položaj na brodu ili na funkciju, npr. *uteg prvenoga donjega letnoga jedra – uteg prvenoga košnoga letnoga jedra, vjetrolovka velikoga jedra – vjetrolovka velikoga košnoga jedra – vjetrolovka krmenoga gornjega jedra* itd. Stoga se logično uspostavljaju nizovi: *krmeni – prveni; košni – krovni – nosni; vanjski – nutrnji; donji – gornji – najgornji; rtni – grljeni – zatezni – oglavni...* Za primjer možemo navesti nizove *rtna / grljena / zatezna / oglavna bralja; prveni donji / košni / gornji / najgornji križ...* Vrlo se često osnovna sintaktička shema imenica + imenički atribut (npr. *oprava osovine, brci sohe*) proširuje atributima na tročlani (npr. *žabica krmenog jedrila, klobučnica suhoga križa*), četveročlani (npr. *klobučnica krmenog košnoga križa, pratioci praća velikoga križa*) ili petočlani naziv (npr. *podigač prvenoga donjega letnoga jedra, zatezna bralja prvenoga sošnoga jedra*). Ovi su višočlani nazivi izuzetna značajka opute na jedrenjaku. Uporedba s današnjim nazivljem za manje dijelove plovnih objekata pokazuje da su također opisni i višočlani, što vrijedi za sve male dijelove svih vrsta strojeva, odnosno svih makrosustava.²⁰⁴

U drugom je specijalnom rječniku – *Zapovjedi brodovnih obava* – četrnaest značenjskih skupina, čije naslove autor daje samo na hrvatskom jeziku, a prate zbivanja na brodu od razvijanja jedara preko upravljanja brodom pod različitim vjetrovima do usidrenja. U takvu se načinu iznošenja građe vidi promišljenost i dobro poznavanje leksikografskih i leksikoloških pravila, ali istovremeno i dobro poznavanje ponašanja broda i posade u različitim vremenskim (ne)prilikama.

Premda naslov sugerira drukčiji redoslijed jezika (*Zapovjed brodovnih obava u hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku*), natuknički je niz talijanski, slijede prevedenice na hrvatskom i njemačkom jeziku. U središnjem, hrvatskom stupcu, Babić nudi hrvatske zapovijedi, koje bi trebale zamijeniti talijanske i njemačke službene zapovijedi, odnosno onodobni uzus na brodovima s hrvatskim mornarima – svojevrsnu smjesu hrvatsko-talijanskih zapovijedi.

²⁰⁴ U odnosu na ovdje predstavljene riječke filologe, ovakav postupak nužnoga preciznoga imenovanja možemo promatrati i na liječničkome nazivlju, gdje je ljudsko tijelo makrosustav sastavljen od niza mikrosustava (mišića, krvih žila...).

ZAPOVJED

BRODOVNIH OBAVA

U

HRVATSKOM, NJEMAČKOM I TALIJANSKOM

JEZIKU

OD

BOŽE BABIĆA,

PRIVR. RAVNATELJA KR. NAUČIČKE UČIONE U BAKRU.

U BAKRU.

TISKOM STIGLIĆA I DESSELBRUNNERA.

1878.

Autor je u svojem rječniku na samo 20 stranica predložio kratke, jasne i razumljive zapovijedi. Ako se zna da o preciznosti zapovijedi ovisi njeno izvršenje, a o njemu pak sigurnost plovidbe, te da nevrjeme može stvoriti značajnu buku u komunikacijskom kanalu, potpuno je logično da je u takvim uvjetima nužno služiti se zapovijedima koje sadrže što manje zalihosti, da bi bilo što manje mogućnosti za zabune. Dakle, zapovijedi moraju biti kratke i jednoznačne. Babić je u tome uspio.

Za razliku od ostalih Babićevih rječnika, kojima dominiraju imenice i višečlane sintagme, ovdje je naglasak na glagolima, mahom imperativima. Također za razliku od drugih rječnika ovdje gotovo da nema sinonima.

Objekti su ove značajke razumljive, glagola je više nego imenica jer se ne opisuju stvari, kao u drugim rječnicima, nego radnje, a izostanak sinonima nije znak siromaštva nego pragmatičnosti – pogrešno dekodiranje poruke zbog krivo shvaćene sinonimije moglo bi biti kobno.

Više od trećine svih zapovijedi zabilježenih u Babićevu rječniku nosi imperativ, koji je, bez izuzetka, u drugome licu jednine: *Nakreni; Ukrmi; Izkrmi; Stani; Vozi; Razglavi; Spuštaj...* Spajanjem dviju zapovijedi ostvaruje se ušteda vremena, a nove složene rečenice mogu biti bezvezničke, npr. *Razglavi, skrižaj; Spusti, utegni*, ili su to sastavne rečenice obvezatno s veznikom *i*, npr. *Suzglavi i zategni; Skrižaj i spuštaj*.

Da bi se ostvarila potpuna preciznost ovakvih kratkih zapovijedi, rečenice su najčešće proširene objektom. Izdana naredba obično govori o radnji na određenome dijelu korita i jedrilja, pa i očekujemo izravni objekt: *Opremi vitao; Spremaj čampe; Spravi poluge; Obrati krmilo; Kupi vrvinu; Zategni zadnjaču; Skrati orepinu; Utegni priečku...* U zapovijedi je katkada uz predikat važno dati i neku priložnu oznaku, npr. *Okreni zada; Okreni obratno sprieda; Nakreni do kraja; Kreni do kraja na krmu; Zategni zadnjaču po sriedi; Odveži podveze na košnih jedrih i na zadnjači; Vozi desno, izpodsebe lievo...*

Zapovijedi se, osim imperativom, često izriču infinitivom, npr. *Dignuti vanjsku priečku; Iztezati sidro; Izložiti pobočnicu i razviti donje pobočno jedro...* Zapovjedni ton infinitiva blaži je od zapovjednoga tona imperativa, pa je stoga naredba izrečena imperativom jača. Ipak, to je razlika samo na površinskoj razini, jer obvezatnost izvršenja traži i zapovijed izrečena infinitivom, premda naoko više naliči na prijedlog ili opis radnje.

Babić bilježi i neke vrlo kratke zapovijedi, bez glagolskih likova, jer se time ne gubi informacijska vrijednost, npr. *Gori; Košnjari i gornjari gori; Na praće; Uzicu na plovac; Čovjek u moru; Unutra trklje; Vesla doli i sl.*

Za izradu obaju specijalnih rječnika Babić je morao imati ne samo velika filološka znanja, nego posebno poznavanje broda do najmanje vrvi i poznavanje svih radnji na brodu, pa se upravo u ovim njegovim djelima pokazala izuzetno važnom njegova nautička stručnost.

Posljednja faza Babićeva rada obuhvaća vrijeme nakon odlaska iz bakarske škole 1882. godine do smrti 1912.

Uslijed reorganizacije nastave u bakarskoj školi 1882. godine "sav učiteljski zbor skupa sa privremenim upraviteljem Božom Babićem postavljen bio u raspoloživo stanje", čitamo u jednoj školskoj spomenici. Usprkos tome Babić je ostavio svoje tragove i u kasnijim godinama u bakarskoj školi. Osim neformalnih veza ima tragova i formalnih, o čemu podatke nalazimo u službenim izvještajima sa stručnih izleta školskoga broda "Margita". Babić je putovao sa zapovjednikom Deziderom Kasumovićem i posadom, pomažući kao profesor-volonter u praktičnome poučavanju učenika završnih razreda. Tako u brodskim dnevnicima možemo čitati detaljne opise dvaju kraćih putovanja u listopadu 1905. godine, gdje je Babić pomagao u savladavanju manovre jedrima.

Posljednjih trideset godina svojega života Babić je intenzivno radio na velikome općem pomorskom rječniku, naslovljenom *Pomorski rječnik ili nazivlje za brodarenje po moru* i objavljenom u Senju 1901. (a postoje i nepouzdana zapisi o još jednome velikom općem pomorskom rječniku objavljenom poslije autorove smrti, koji zasad nije pronađen).

Ovim će se rječnikom popuniti praznine u hrvatskome pomorskom nazivlju i omogućiti njegova uporaba u pomorskome školstvu, na nastavi stručnih predmeta. To je bio, uostalom, autorov cilj – uvođenje hrvatskoga jezika kao ravnopravnoga u društvo pomorskih jezika u Austro-Ugarskoj Monarhiji, gdje je tu funkciju imao talijanski jezik.

Upravo se jezicima pomorske struke bavi Babić u predgovoru ovome rječniku. Osim talijanskoga i njemačkoga, koje smo već susreli u njegovim dotadašnjim rječnicima, Babić sada prvi put spominje engleski jezik kao jezik komunikacije između pomoraca iz raznih krajeva na svjetskim morima.²⁰⁵ Nasuprot engleskom,

²⁰⁵ Zanimljivo je napomenuti da je prvi englesko-hrvatski rječnik sastavio nekoliko godina nakon ovoga Babićeva rječnika jedan bakarski nastavnik – Senjanin Aleksandar Lochmer. Na

mađarski jezik u Babiću budi negativan naboj. Upozorava na političke pritiske koji su doveli na naš Jadran mađarski jezik kao jezik bez pomorske tradicije, dajući (za ondašnje prilike dosta hrabro) do znanja da mu tu nije mjesto. Premda to sam neće doživjeti, mađarski će jezik iz hrvatskoga pomorstva zaista nestati čim nestane političkih razloga.²⁰⁶

Posljednje je Babićevo leksikografsko djelo opsežan trojezični talijansko-hrvatsko-njemački rječnik na ukupno 54 stranice, s više od 1.160 natuknica. Natuknice su najčešće imenice ili višечlane sintagme koje označavaju dijelove broda od najznačajnijih koje poznaju i kontinentalci do najmanjih užadi, zatim su tu nazivi za vjetrove, mornare i brodske časnike, mjerne sprave i ostalo vezano uz brod i more.

Tvorbena raščlamba imenica pokazuje da je najprisutniji sufiksni tvorbeni način, što je i očekivano, s obzirom na tvorbene mogućnosti hrvatskoga jezika. Plodni su sufiksi: **-ica** (*kolabrica, konopnica, krmenica, soherica, uzica, zateznica*), **-ača** (*košnjača, plutača, pomagača, talasnjača, zadnjača*), **-ina** (*glavina, puzina, oribina, ribina, stožina, vrvina*), **-ac** (*ciepac, ključac, palubac, plitvac, plutac, zaputac*), **-ak** (*grljak, izbjježak, ogrljak, skradnjak, urežnjak, zaporak, zatežnjak*), **-lo** (*glasilo, gruzilo, iztezalo, lovilo, motovilo, naravnalo, vezalo*) i **-ar** (*gornjar, jedrar, konopar, krmilar, slagar, živežar*), dok su ostali sufiksi slabije plodni, npr. **-Ø** (*dovoz, izkrcaj, otvor, ovoj, vez, zateg*), **-ač** (*obšivač, podglavač, podigač, zaslonjač*), **-ka** (*cievka, letka, priečka*), **-ba** (*oprečba, plovitba, teglitba*), **-lac** (*ćeralac, izvrtilac, ronilac, šuperilac*) ili **-telj** (*pazitelj*)...

naslovnici rječnika objavljenoga u Senju 1906. godine nalazimo i engleski naslov: *English-Croatian Dictionary by Alexander Lochmer* i hrvatski naslov: *Englesko-hrvatski rječnik, izradio prof. Šandor Lochmer*. Bakarska je pomorska škola reorganizirana 1882. godine, što je uključilo i planiranje većega broja novih nastavnika. Između njih je bio i jedan "za engleski jezik u savezu s jošte kojim naukovnim predmetom". Plan da se uvede engleski jezik u nastavu realiziran je već sljedeće 1883. godine, kada je primljen Aleksandar Lochmer (koji je osim engleskoga predavao povijest i zemljopis, što je bila njegova primarna struka, te hrvatski jezik, a vodio je i knjižnicu). Tako je bakarska nautika bila prvo učilište u Hrvatskoj u kojemu se predavao engleski jezik, a valja reći da je ubrzo postao i dio završnoga ispita. Lochmera će povijest hrvatske anglistike pamtiti kao prvoga u mnogočemu: kao prvoga predavača engleskoga jezika u srednjoj školi, zatim kao prvoga lektora engleskoga jezika na zagrebačkome sveučilištu te kao autora prvih anglističkih knjiga. Osim već spomenutoga rječnika objavio je 1889. godine prvu englesku gramatiku, a 1906. godine prvu englesku fonetiku na hrvatskome jeziku.

²⁰⁶ Novo reorganiziranje pomorskoga školstva nakon Prvoga svjetskog rata ne samo da više neće uključivati ni nastavu ni polaganje stručnih ispita na mađarskom nego ni nastavu mađarskoga jezika kao nastavnoga predmeta.

Ostali su tipovi tvorbe rijetki: prefiksna (*vjetar – nadvjetar – podvjetar*), prefiksno-sufiksna (*pobočnica*), čisto slaganje (*brodovlastnik*) i složenosufiksna tvorba (*vjetrokaža*).

Umirovljeni ravnatelj Nautičke učione u Bakru Božo Babić umro je 8. studenoga 1912. godine u rodnome Jurjevu kod Senja, ne dočekavši da se u njegovoj školi stručna nastava izvodi na hrvatskom jeziku. Ali, kada je uvedena 1918. godine, bio je to i njegov doprinos. Svoje mjesto u povijesti hrvatske leksikografije Božo Babić je zaslužio s čak pet knjižica pomorske tematike, na ukupno oko dvije stotine stranica, te kao utemeljitelj bakarske purističke redakcije pomorske terminologije ili, kako se bakarske sakupljače pomorskoga nazivlja često zove, bakarske škole radikalnoga purizma.²⁰⁷

Na kraju ovoga portreta Bože Babića valja nešto reći o njegovu nazivlju danas. Babić je pokušavao pronaći hrvatske nazive, ali, ako ih nije našao među pomorcima ili na terenu, služio se novotvorbom, pa njegovi rječnici sadrže i poneke autorske kovanice. Nije se, očito, zadovoljavao iskrivljenim stranim naknadno "ponašenim" nazivima koje su hrvatski pomorci tada upotrebljavali, a u literaturi ih nazivamo noštromizmima.²⁰⁸ Radi se o mornarskome uzusu, temeljenom na mediteranskome, ponajprije talijanskome pomorskom nazivlju, fonološki, morfološki i grafijski prilagođenom hrvatskom jeziku. Današnja norma prihvaća neka Babićeve terminološka rješenja, a za novija tehnološka postignuća slijedi isti leksikografski postupak. Ovdje mislimo na uporabu u pomorskome školovanju, stručnim knjigama i službenoj komunikaciji. Ipak, valja reći da današnji pomorski uzus, a pod time mislimo na uporabu u praksi, na brodu, prednost daje internacionalnoj terminologiji i noštromizmima, a očituje se i sve veći utjecaj engleskoga jezika. Stoga možemo zaključiti da danas paralelno postoje oba nazivlja – i normirano i uzualno.

U posljednja su dva poglavlja predstavljena dva pomorska leksikografa – Jakov Antun Mikoč i Božo Babić, značajni pripadnici riječkoga intelektualnog kruga. Ipak, ni Babić ni Mikoč ne pripadaju krugu oko Frana Kurelca i ne prihvaćaju njegovu književnojezičnu koncepciju. Dapače, prema rječnicima koje su iza sebe

²⁰⁷ Taj im je naziv pridijelio predani istraživač hrvatskoga pomorskog nazivlja i sam pomorski leksikograf Radovan Vidović (usp. Vidović 1993 : 227).

²⁰⁸ Pomorski stručnjak i bakarski nastavnik Juraj Carić (1854.-1927.), koji je zastupao leksikografsku koncepciju suprotnu Babićeve purizmu, reći će da su se ti pomorski izrazi "kasnije odjenuli hrvatskom oblikom i ostali naši".

ostavili, a ovdje su detaljno predstavljani, možemo ih uključiti u dugačak popis sljedbenika zagrebačke filološke misli, posebno zbog njihova odnosa prema novotvorbama, čime su misaono bliski Bogoslavu Šuleku – kojemu je upravo Kurelac bio najoštrijim oponentom.

RIJEČKI FILOLOŠKI PORTRETI

SAŽETAK

Ubrzan razvoj društvenih, humanističkih i prirodnih znanosti u 19. stoljeću odrazio se i na standardizaciju hrvatskoga jezika. Stoga je u razvoju hrvatske pismenosti 19. stoljeće obilježeno predilirskim najavama velikih odluka i ilirskim pokretom s uobličavanjem brojnih filoloških pitanja, čije je rješavanje zaokupilo sljedeće naraštaje hrvatskih filologa.

Na hrvatskoj je filološkoj sceni sredinom 19. stoljeća Rijeka bila obilježena kao značajno središte. Tu je jedno vrijeme djelovao znameniti filolog Fran Kurelac, pa je i nakon odlaska iz Rijeke ostao uz nju tako jasno povezan da su povjesničari jezika njegovu filološku misao prozvali *riječkom filološkom školom*, premda je brojne radove s tom književnojezičnom koncepcijom pisao i izvan Rijeke (u Zagrebu, Đakovu...). Najjače su ga veze stalno vraćale Rijeci zbog izuzetnoga odnosa što ga je uspio za svojega učiteljskog rada ostvariti sa svojim učenicima. Naime, među njegovim su sljedbenicima bili Bude Budisavljević, Ivan Dežman, Fran Pilepić, Ivan Fiamin i Ivan Črnčić, većinom učenici riječke gimnazije, kojima je vidike prema hrvatskome jeziku proširio upravo Kurelac.

Tada je Rijeka bila jedno od triju hrvatskih središta u kojima se promišljala standardizacija hrvatskoga jezika. Kurelčevi poticaji zagrebačkim filozozima značajno su doprinijeli normiranju hrvatskoga jezika, i onda kada su bili suprotni njegovim prijedlozima i prijedlozima njegovih učenika i sljedbenika.

U ovoj je knjizi predstavljeno desetak filologa koji su u Rijeci i njezinoj okolici djelovali u 19. stoljeću, ili bili uz Rijeku i riječki prsten vezani: *Božo Babić, Bude Budisavljević, Ivan Črnčić, Ivan Dežman, Ivan Fiamin, Fran Kurelac, Antun Mažuranić, Jakov Antun Mikoč, Vinko Pacel, Fran Pilepić i Adolfo Veber Tkalčević*. Njihov je odnos prema temeljnim jezikoslovnim pitanjima 19. stoljeća naznačen u uvodnim tekstovima – *Filološke teme i dileme u 19. stoljeću* i *Riječki filološki krug*, dok je većina predstavljena i zasebnim studijama u ovoj knjizi.

Između njih je utemeljitelj zagrebačke filološke škole, svojedobno riječki gimnazijalac, a kasnije ravnatelj te gimnazije – *Antun Mažuranić* (1805. Novi u Vinodolu – 1888. Zagreb), stariji brat velikoga pjesnika i bana Ivana. U povijesti hrvatskoga standardnog jezika upisan je zlatnim slovima kao ilirski gramatičar i leksikograf. Njegovi *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika* pa i kasnija *Slovnica hervatska* zaista su temelji, stoga je šteta što nije nakon detaljnoga morfološkog opisa uslijedio i (obećani) sintaktički. Mažuranićevi, pak, leksikografski prinosi najčešće nisu bili objelodanjivani pod njegovim imenom, pa tek posredno znamo da je baš on sastavljač zbirke riječi objavljene u *Danici* 1835. godine, da je pomogao u izradi njemačko-hrvatskoga rječnika Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića, te da je sudjelovao, uz brata Ivana i jezikoslovca Vjekoslava Babukića, u pripremanju dopuna Gundulićeva *Osmana*, gdje je zadovoljavanje leksičke komponente bilo od krucijalne važnosti. Osim u standardnome jeziku Antun Mažuranić je ostavio traga i u povijesti hrvatskoga jezika i dijalektologiji analizom *Zakona vinodolskoga* i prvim sustavnim opisom jednoga čakavskog govora.

I drugo veliko ime zagrebačke filološke škole vezujemo uz ovaj kraj – Bakranin rodod *Adolfo Veber Tkalčević* (1825. Bakar – 1889. Zagreb) – jedno je od hrvatskih najvećih jezikoslovnih imena. Njegov je opus teško sažeti u nekoliko riječi, jer je dao vrijedne doprinose ne samo na užemu jezikoslovnom polju – kao gramatičar i nepokolebljiv polemičar, nego i na širem – kao književni teoretičar, ali i književni praktičar: putopisac, pripovjedač, propovjednik i prevoditelj. Veberovi jezikoslovni stavovi obilježili su drugu polovinu 19. stoljeća u cijeloj tada razjedinjenoj Hrvatskoj i stvorili temelje za suvremeni gramatički opis hrvatskoga jezika, napose na sintaktičkoj razini. Njegove žučne polemike s Franom Kurelcem, u kojima je branio leksikološke stavove hrvatskoga Slova Bogoslava Šuleka, razbistrile su mnoge normativne dvojbe.

Sve nas to nedvojbeno vodi središnjoj riječkoj filološkoj ličnosti, velikome zanesenjaku *Franu Kurelcu* (1811. Bruvno na Krbavi – 1874. Zagreb), nastavniku hrvatskoga jezika u riječkoj gimnaziji. Taj je vrsni jezikoslovac bio osnivač, predvodnik i glavni predstavnik riječkoga filološkog kruga te jedan od ponajboljih hrvatskih polemičara uopće. Na širem filološkom polju svoje je doprinose dao kao skupljač narodnoga blaga, prevoditelj i putopisac. Nažalost, iza sebe nije ostavio opsežna jezikoslovna djela – gramatiku, rječnik ili stilistiku, premda je svojim kraćim djelima pokazao izrazite sposobnosti preciznoga gramatičkoga mišljenja te bio sustavno hvaljen kao vrstan stilist, a u rukopisu je ostavio nedovršen rječnik.

Kada je zbog političkih razloga dobio otkaz u riječkoj gimnaziji, predložio je svojemu kolegi nastavniku prirodnih znanosti *Vinku Pacelu* (1825. Karlovac – 1869. Karlovac) da preuzme i nastavu hrvatskoga jezika. Taj je prirodoslovac, po svojoj prvotnoj vokaciji, bio i izvrstan jezikoslovac, autor više značajnih tekstova, u kojima je na najbolji mogući način iskoristio svoja prirodoslovna znanja u vrijeme uspostavljanja hrvatskoga nazivoslovlja. U početku zadivljen Kurelcem jezikoslovnom misli ipak nalazi svoj put prema standardu. Pacel je manje uspjeha imao kao književnik, urednik časopisa i prevoditelj, dok bi zasigurno dao više kao političar da nije umro u naponu snage.

Najdulje su na Kurelcovu putu ustrajali njegovi riječki učenici, ali su i oni polako težili uspostavljanju sklada između učiteljeva naukovanja i pragmatike – književnoga jezika kako su ga rabili pripadnici zagrebačke filološke škole. Nijedan se od njih nije posvetio jezikoslovnome zvanju, pa tek posredno iščitavamo njihove jezične stavove i traženja između mladenačkoga ushita velikim Kurelcem i odrasle spoznaje realnoga svijeta. Tako riječkome krugu pripadaju glagoljski paleograf i povjesničar *Ivan Črnčić* (1830. Polje u Dobrinjštini na Krku – 1897. Rim), prevoditelj i književnik *Ivan Fiamin* (1833. Volosko – 1890. Rijeka), liječnik, leksikograf i književnik *Ivan Dežman* (1841. Rijeka -1873. Zagreb), pravnik i političar *Fran Pilepić* (1838. Rijeka – 1890. Rijeka), te najmlađi među njima i najprivrženiji učitelju pisac regionalne proze s ličkim temama *Bude Budisavljević* (1843. Bjelopolje u Lici – 1919. Zagreb).

Nisu svi riječki intelektualci prihvatili Kurelcove književnojezične stavove. Dapače, mnogi su u svojim izravnim kontaktima s Bogoslavom Šulekom i drugim pripadnicima zagrebačke filološke škole pokazali da prihvaćaju upravo njihovu, a ne riječku normativnu koncepciju. To možemo najbolje potvrditi na djelu dvojice nastavnika na pomorskim školama, pomorskih pisaca i, što je posebno značajno, pomorskih leksikografa – *Jakova Antuna Mikoča* (1797. Bakar – 1854. Rijeka) i *Bože Babića* (1840. Sv. Juraj kod Senja – 1912. Senj). Njihovi rukopisni i tiskani rječnici pokazuju mogućnosti hrvatskoga jezika u stvaranju stručnoga pomorskog nazivlja.

Ovime je album riječkih filoloških portreta tek dijelom uobličen, pa posao na njegovu popunjavanju nije ni izdaleka završen.

A PORTRAIT OF THE RIJEKA PHILOLOGISTS

SUMMARY

The rapid growth of the humanities and of the social and natural sciences in the 19th century had an effect on the standardization of the Croatian language. Therefore, the growth of the 19th century literacy in Croatia was characterized by the pre-Illyrian notification of great decisions made and by the Illyrian movement with a number of philological questions put, the answer to which has been the concern of the forthcoming generations of Croatian philologists.

Toward the middle of the 19th century Rijeka was marked as an important centre on the Croatian philological scene. It was the time when the famous philologist Fran Kurelec pursued his career, and even after he had left Rijeka he remained so closely connected to this city, so that the language historians called his philological thought the *Rijeka School of Philology*, although a number of his works dealing with this literary-linguistic concept were written out of Rijeka (in Zagreb, Đakovo,...). But he was strongly tied to Rijeka due to a special relation he had established with his pupils during his teaching profession period. Namely, among his followers we could find Bude Budisavljević, Ivan Dežman, Fran Pilepić, Ivan Fiamin and Ivan Črnčić, for the most part secondary-school pupils attending the Rijeka Grammar School, whose interest towards the Croatian language became broader thanks to Kurelec.

Rijeka was then one of the three Croatian centres where a lot of thought was given to the standardization of the Croatian language. The impuls received by the Zagreb philologists from Kurelec was an important contribution to the standardization of the Croatian language, even then when it was contrary to his suggestions and to the suggestions of his pupils and followers.

The book aims at presenting some ten philologists who acted in Rijeka and its surroundings in the 19th century, or who were linked to Rijeka and the Rijeka circle: *Božo Babić, Bude Budisavljević, Ivan Črnčić, Ivan Dežman, Ivan Fiamin,*

Fran Kurelac, Antun Mažuranić, Jakov Antun Mikoč, Vinko Pacel, Fran Pilepić and Adolfo Veber Tkalčević. Their relation to the basic linguistic questions of the 19th century is pointed out in the introductory texts – *Philological Topics and Dilemmas in the 19th century* and *The Philological circle of Rijeka*, while the majority of their relation is also presented in this book in separate studies.

Among the ten above mentioned philologists, we can find the founder of the Zagreb School of Philology, formerly the Rijeka Secondary-School pupil and later the headmaster of a secondary school – *Antun Mažuranić* (born at Novi Vinodolski in 1805 – died at Zagreb in 1888), elder brother of the great poet and civil governor Ivan. He entered into the history of the Croatian standard language in capital letters as an Illyrian grammarian and lexicographer. His *Bases of the Illyrian and Latin Language* and the subsequent *Croatian Grammar* are the real bases, and it is, therefore, a pity that a (promised) syntactic description did not follow after a detailed morphological one. On the other hand, the lexicographic contribution of Mažuranić was never made public under his name. It is only indirectly that we know that it was he who wrote a collection of words and published it in the review *Danica* in 1835, who helped in the compilation of a German and Croatian dictionary written by Ivan Mažuranić and Jakov Užarević, and that he took part, together with his brother Ivan and the linguist Vjekoslav Babukić, in preparing the supplement of *Osman* written by Gundulić, where meeting the lexical standards was of utmost importance. Antun Mažuranić left traces not only in the standard Croatian language, but also in the history of the Croatian language and in the dialectology, with the analysis of the *Law of Vinodol* and with the first systematic description of a chakavian dialect.

The second great name of the Zagreb School of Philology is also linked to this part of the country – *Adolfo Veber Tkalčević* (born at Bakar in 1825 - died at Zagreb in 1889) – one of the greatest Croatian linguists. His work is hard to be summarized in a few words, since he gave a great contribution not only on a narrow linguistic field – as a grammarian and a firm polemist, but also on a wider one – as a literary theoretician and as a literary practitioner as well, as a travel and prose-writer, as a preacher and as a translator. The Veber's linguistic views marked the second part of the 19th century in the whole, then disunited, Croatia and created the basis for a modern grammatical description of the Croatian language, especially on the syntactic level. His violent polemics with Frano Kurelec, in which he pleaded for the lexicological views of the Croatian Slovak Bogoslav Šulek, cleared up many normative doubts.

All these facts undoubtedly take us to the Rijeka philological kingpin, to the great enthusiast *Fran Kurelec* (born at Bruvno na Krbavi in 1811 – died at Zagreb in 1874), a Croatian language teacher at the Rijeka Secondary School. As a competent high-quality linguist, he was the founder, leader and main representative of the Rijeka philological circle, and widely regarded as one of the best Croatian polemicists. He gave a contribution in a broader philological field as a collector of folk art works, as a translator and as a travel-writer. Unfortunately, there were no great linguistic works left behind him – a grammar or dictionary or stylistics, although he showed outstanding talents to express himself grammatically correct, and therefore, was systematically praised as an excellent stylist, but left an unfinished dictionary manuscript.

When he was dismissed from his job at the Rijeka Secondary School due to political reasons, he suggested to his fellow colleague *Vinko Pacel* (born at Karlovac in 1825 - died at Karlovac in 1869), a teacher of the natural sciences, to take over the teaching of the Croatian language as well. This natural scientist, by his primary vocation, was also an excellent linguist, the author of many important texts, in which he made good use, in the best possible way, of his natural-science knowledge at the time when the Croatian terminology was to be introduced. Although impressed by the linguistic ideas of Kurelec at the beginning, he found his way towards the standards. Pacel had less success as a writer, editor and translator, but would have probably been more efficient as a politician if he had not died in the prime of his life.

Those who persisted on the way paved by Kurelec were his scholars from Rijeka, but even they aimed at establishing a harmony between the teacher's teaching doctrine and pragmatics – the standard language as used by the members of the Zagreb School of Philology. None of them took up the profession of a linguist, and it is only indirectly that we are able to interpret their linguistic attitudes and their searching between the juvenil enthusiasm over the great Kurelec and the adult's perception of the real world. Consequently, the Rijeka circle includes the Glagolitic paleographer and historian *Ivan Črnčić* (born at Polje, Dobrinjština, on the island of Krk in 1830 - died at Rome in 1897), the translator and writer *Ivan Fiamin* (born at Volosko in 1833 - died at Rijeka in 1890), the medical doctor, lexicographer and writer *Ivan Dežman* (born at Rijeka in 1841 - died at Zagreb in 1873), the lawyer and politician *Fran Pilepić* (born at Rijeka in 1838 - died at Rijeka in 1890), and the youngest among them and the most devoted one to his teacher, *Bude Budisavljević* (born at Bjelopolje in Lika in 1843 - died at Zagreb in 1919), the regional prose-writer dealing with the topics of the Lika region.

Not all the intellectuals from Rijeka adopted the literary and linguistic ideas of Kurelec. On the contrary, many of them, in their direct contacts with Bogoslav Šulek and other representatives of the Zagreb School of Philology proved their adherence to its normative concept rather than to the one promoted by the Rijeka School of Philology. To prove this we can choose the works of two teachers of the Merchant Marine College, who were at the same maritime topic-writers and, what is even more important, maritime lexicographers – *Jakov Antun Mikoč* (born at Bakar in 1797 - died at Rijeka in 1854) and *Božo Babić* (born at Sv. Juraj near Senj in 1840 - died at Senj in 1912). Their dictionaries in manuscript and printed have pointed out to the possibilities that the Croatian language has in creating a professional maritime terminology.

The portrait of the Rijeka philologists is with this book only partly formed, and the work on its further shaping is far from being completed.

Prevela: Jadranka Valentić

PORTRÄTS DER PHILOLOGEN RIJEKAS

ZUSAMMENFASSUNG

Der Aufschwung der Sozial-, Human- und Naturwissenschaften im 19. Jh. spiegelte sich auch in der Standardisierung der kroatischen Sprache wider. So ist das 19. Jh im Bereich der Entwicklung des kroatischen schriftsprachlichen Standards durch die Ankündigungen großer Entscheidungen der vorillyrischen Periode und die illyrische Bewegung geprägt, die zahlreiche philologische Fragen aufwerfen, mit deren Lösung Generationen kroatischer Philologen beschäftigt waren.

Rijeka ist im 19. Jh. ein bedeutendes Zentrum der Philologie. Eine Zeit lang wirkt hier der berühmte Philologe Fran Kurelac, der auch nachdem er sie verlassen hatte, mit der Stadt verbunden bleibt. Sein philologisches Konzept ist deshalb unter dem Namen *philologische Schule von Rijeka* bekannt, obwohl viele seiner Werke andernorts entstanden sind (in Zagreb, Đakovo). Nach Rijeka kommt er wegen der guten Beziehungen, die er während seiner Lehrtätigkeit mit seinen Schülern zu schaffen verstand, immer wieder gern zurück. Unter seinen Anhängern sind Bude Budisavljević, Ivan Dežman, Fran Pilepić, Ivan Fiamin und Ivan Črnčić. Es sind meistens die Schüler des Gymnasiums von Rijeka, deren Horizonte im Bereich der kroatischen Sprache gerade von Kurelac erweitert wurden.

Damals war Rijeka eines der drei kroatischen Zentren, in denen die Standardisierung der kroatischen Sprache diskutiert wurde. Die Anregungen, die die Philologen aus Zagreb von Kurelac übernahmen, trugen bedeutend zur Normierung der kroatischen Sprache bei. Das gilt auch für diejenigen Vorschläge und Lösungen, die sich von seinen eigenen und denen seiner Schüler grundsätzlich unterschieden.

In diesem Buch werden elf Philologen vorgestellt, die im 19. Jh. in Rijeka und Umgebung wirkten oder mit diesem Gebiet verbunden waren: **Božo Babić, Bude**

Budisavljević, Ivan Črnčić, Ivan Dežman, Ivan Famian, Fran Kurelac, Antun Mažuranić, Jakov Antun Mikoč, Vinko Pacel, Fran Pilepić und Adolfo Veber Tkalčević. In den einführenden Texten *Philologische Themen und Probleme im 19. Jh.* und *Der philologische Kreis von Rijeka* werden ihre Auffassungen über grundlegende linguistische Fragen des 19. Jhs. dargelegt, während die übrigen Studien einzelnen Philologen gewidmet sind.

Zu ihnen gehört der Begründer der philologischen Schule von Zagreb, der ehemalige Schüler des Gymnasiums in Rijeka und dessen späterer Direktor – *Antun Mažuranić* (1805 Novi in Vinodol – 1888 Zagreb), der ältere Bruder des großen Dichters und Banus Ivan Mažuranić. In der Geschichte der kroatischen Standardsprache nimmt er als illyrischer Grammatiker und Lexikograph einen hervorragenden Platz ein. Seine Bücher *Temelji ilirskog i latinskog jezika* (Grundlagen der illyrischen und lateinischen Sprache) und *Slovnica hervatska* (Kroatische Grammatik) sind tatsächlich grundlegend, und es ist schade, dass seiner detaillierten Beschreibung der Morphologie nicht die (versprochene) der Syntax folgte. Die lexikographischen Beiträge von Mažuranić erschienen oft nicht unter seinem Namen, so dass man nur mittelbar darauf schließen konnte, dass gerade er der Autor einer 1835 in der Zeitschrift *Danica* veröffentlichten Sammlung von Wörtern ist, dass er an der Entstehung des deutsch-kroatischen Wörterbuchs seines Bruders Ivan und Jakov Užarevićs mitwirkte und dass er sich – mit seinem Bruder und dem Philologen Vjekoslav Babukić – an der Vorbereitung für die Vollendung von Gundulićs *Osman* beteiligte, wo die lexikalische Komponente von größter Bedeutung war. Außer in der Standardsprache hinterließ Antun Mažuranić durch seine Analyse des Gesetzbuches von Vinodol und die erste systematische Beschreibung einer čakavischen Mundart Spuren in der Geschichte der kroatischen Sprache und der Dialektologie.

Auch der zweite große Name der philologischen Schule von Zagreb, der in Bakar geborene *Adolf Veber Tkalčević* (1825 Bakar – 1889 Zagreb) – einer der größten Namen der kroatischen Linguistik – ist mit der Umgebung Rijekas verbunden. Es ist schwer, sein Werk zusammenfassend darzustellen, weil er in mehreren Bereichen wertvolle Beiträge leistete: im Bereich der Sprachwissenschaft im engeren Sinne als Grammatiker und unbeugsamer Polemiker und auf den anderen philologischen Gebieten als Literaturtheoretiker und Autor von Reisebeschreibungen, Erzähler, Prediger und Übersetzer. Vebers linguistische Auffassungen prägten die 2. Hälfte des 19. Jhs im ganzen damals unvereinten Kroatien und schufen Grundlagen für die moderne Beschreibung der kroatischen

Grammatik, besonders auf der syntaktischen Ebene. Seine scharfen Polemiken mit Fran Kurelac, in denen er die lexikologischen Auffassungen des kroatischen Slowaken Bogoslav Šulek verteidigte, klärten manch normativen Zweifel.

All das führt uns zur zweifellos zentralen philologischen Persönlichkeit in Rijeka, zum großen Enthusiasten *Fran Kurelac* (1811 Bruvno in Krbava – 1874 Zagreb), der als Lehrer für kroatische Sprache am Gymnasium in Rijeka tätig war. Dieser ausgezeichnete Linguist war Begründer und wichtigster Vertreter des philologischen Kreises von Rijeka und einer der besten kroatischen Polemiker überhaupt. Wichtig ist er außerdem als Sammler von Volksdichtung, als Übersetzer und als Autor von Reisebeschreibungen. Leider hinterließ er keine umfangreicheren Schriften – keine Grammatik oder Stilistik, kein Wörterbuch, obwohl seine kürzeren Schriften von seiner Fähigkeit zeugen, grammatisch präzise zu denken. Zu seinen Lebzeiten wurde er als vorzüglicher Stilist gelobt, und in seinem Nachlass fand man das unvollendete Manuskript eines Wörterbuchs.

Als ihm aus politischen Gründen im Gymnasium in Rijeka gekündigt wurde, schlug er seinem Kollegen, dem Lehrer für naturwissenschaftliche Fächer *Vinko Pacel* vor (1825 Karlovac – 1869 Karlovac), auch den Kroatischunterricht zu übernehmen. Obwohl Pacel ursprünglich Naturwissenschaftler war, hatte er auch eine ausgezeichnete sprachwissenschaftliche Ausbildung – er ist Autor mehrerer bedeutender Texte, in denen er zur Zeit der Bemühungen um die Erstellung der kroatischen Terminologie auf beste Weise seine naturwissenschaftlichen Kenntnisse zu nutzen verstand. Anfangs von den linguistischen Auffassungen Kurelacs fasziniert, fand er jedoch seinen eigenen Weg zur Standardsprache. Pacel war weniger erfolgreich als Schriftsteller, Zeitschriftenredakteur und Übersetzer, während sein Beitrag zur Politik gewiss bedeutender gewesen wäre, wäre er nicht in der Blüte seiner Jahre gestorben.

Am längsten beharrten seine Schüler aus Rijeka auf Kurelacs Ansichten, doch auch sie strebten allmählich danach die Auffassungen ihres Lehrers mit dem pragmatischen Leben zu verbinden – und zwar in Form der Schriftsprache, die von den Anhängern der Zagreber philologischen Schule gebraucht wurde. Keiner von ihnen widmete sich einem sprachwissenschaftlichen Beruf, so dass man ihre linguistischen Ansichten nur mittelbar erschließen kann – und diese bewegen sich zwischen ihrer jugendlichen Begeisterung für den großen Kurelac und der Anpassung an die Realität des Lebens in ihren reifen Jahren. Zum Kreis von Rijeka gehören folgende Persönlichkeiten: der glagolitische Paläograph und Historiker

Ivan Črnčić (1830 Polje auf der Insel Krk – 1897 Rom), der Übersetzer und Schriftsteller *Ivan Fiamin* (1833 Volosko – 1890 Rijeka), der Arzt, Schriftsteller und Lexikograph *Ivan Dežman* (1841 Rijeka – 1873 Zagreb), der Rechtsanwalt und Politiker *Fran Pilepić* (1838 Rijeka – 1890 Rijeka) und als jüngster unter ihnen, der seinem Lehrer am treuesten blieb, der Autor regionaler Prosawerke mit Themen aus Lika, *Bude Budisavljević* (1843 Bjelopolje in Lika – 1919 Zagreb).

Nicht alle Intellektuellen aus Rijeka haben aber Kurelacs schriftsprachliche Auffassungen geteilt. Im Gegenteil zeigten viele von ihnen durch ihre direkten Kontakte mit Bogoslav Šulek und den anderen Mitgliedern der Zagreber philologischen Schule, dass sie gerade deren normative Konzeption und nicht diejenige des Kreises aus Rijeka für richtig hielten.

Das kann man am besten am Werk zweier an den Seefahrtsschulen tätiger Lehrer, die Schriftsteller und – was besonders wichtig ist – auch Lexikographen auf dem Gebiet der Seefahrt waren, verdeutlichen – *Jakov Antun Mikoč* (1797 Bakar – 1854 Rijeka) und *Božo Babić* (1840 Sv. Juraj bei Senj – 1912 Senj). Ihre Wörterbücher – sowohl gedruckte als auch als Manuskripte hinterlassene – zeigen die Möglichkeiten der kroatischen Sprache, Fachterminologie im Bereich der Seefahrt zu bilden.

Mit dem vorliegenden Buch ist das Album der philologischen Porträts aus Rijeka noch nicht ganz gefüllt, so dass die Arbeit an seiner Ergänzung fortgesetzt werden muss.

Prevela: Nada Ivanetić

RITRATTI FILOLOGICI FIUMANI

RIASSUNTO

Lo sviluppo progressivo delle discipline sociali, umanistiche e naturali nell'Ottocento si è riflettuto anche nell'ambito della standardizzazione della lingua croata. L'Ottocento è perciò segnato, nello sviluppo della letterarietà croata, dall'annuncio preilirico di decisioni importanti e dal movimento ilirico con la formulazione di numerose questioni filologiche la cui soluzione ha occupato le prossime generazioni di filologi croati.

Sulla scena filologica croata Ottocentesca Fiume figurava come un centro importante. Qui ha lavorato per un periodo il noto filologo Fran Kurelac, che anche quando lasciò Fiume rimase così chiaramente legato ad essa che gli storici della lingua diedero al suo pensiero filologico il nome di scuola filologica fiumana, sebbene abbia in seguito scritto numerosi lavori dallo stesso carattere linguistico-letterario anche lontano da Fiume (a Zagabria, a Đakovo). I legami più intensi, che lo hanno sempre ricondotto a Fiume, sono i particolari rapporti che riuscì ad instaurare con i propri allievi nel corso della sua carriera d'insegnante. Tra i suoi seguaci c'erano Bude Budisavljević, Ivan Dežman, Fran Pilepić, Ivan Fiamin e Ivan Črnčić, quasi tutti studenti del Ginnasio Fiumano i cui orizzonti linguistici sono stati allargati appunto dal Kurelac.

All'epoca Fiume era uno dei tre centri croati in cui si meditava la standardizzazione della lingua croata. Gli incentivi del Kurelac ai filologi zagabresi hanno contribuito in modo significativo nella normizzazione della lingua croata anche quando erano in contraddizione con i suoi suggerimenti e con i suggerimenti dei suoi allievi e seguaci.

Nel libro è presentata una decina di filologi che hanno lavorato a Fiume e nei suoi dintorni, e che ad essa fossero collegati nel corso dell'Ottocento: *Božo Babić, Bude Budisavljević, Ivan Dežman, Fran Pilepić, Ivan Fiamin, Ivan Črnčić, Antun Mažuranić, Fran Kurelac, Jakov Antun Mikoč, Vinko Pacel e Adolfo Veber*

Tkalčević. Il loro rapporto nei confronti delle fondamentali questioni filologiche Ottocentesche è ripercorso nei testi introduttivi – Temi e dilemmi filologici nell'Ottocento e Il circolo filologico fiumano, mentre la maggior parte di essi è presentata all'interno di quest'opera in studi separati.

Tra loro c'è il fondatore della scuola filologica zagabrese, già studente del ginnasio fiumano e poi suo direttore – *Antun Mažuranić* (1805 Novi u Vinodolu – 1888 Zagabria), fratello maggiore del grande poeta e bano Ivan Mažuranić. Nella storia della lingua croata standard egli è iscritto in lettere d'oro come grammatico ilirico e lessicografo. I suoi *Fondamenti della lingua ilirica e latina* e la sua *Slovnica Hervatska* (Grammatica Croata) rappresentano veramente le fondamenta ed è perciò un peccato che alla dettagliata descrizione morfologica non abbia seguito anche quella sintattica (promessa). D'altro canto, i contributi lessicografici del Mažuranić non sono stati pubblicati con il suo nome. Sappiamo così soltanto indirettamente che è lui il compilatore della collezione di parole pubblicata nella *Danica* del 1835, che ha contribuito nella realizzazione del vocabolario tedesco-croato di Ivan Mažuranić e Jakov Užarević, e che ha partecipato assieme al fratello Ivan e al linguista Vjekoslav Babukić nella preparazione dei supplementi all'*Osmanide* del Gundulić in cui il completamento della componente lessicale era di cruciale importanza. A parte la menzionata standardizzazione Antun Mažuranić ha lasciato traccia anche nell'ambito della storia della lingua croata e della dialettologia con la sua analisi del Codice di Vinodol e con la prima sistematica descrizione di una parlata ciacava.

Anche un'altro grande nome della scuola filologica zagabrese è legato a questa regione – *Adolfo Veber Tkalčević* (Buccari 1825 – 1889 Zagabria) – uno dei nomi più importanti della linguistica. La sua opera è difficilmente riassumibile in poche parole, dal momento che questo autore ha dato contributi importanti non solo nel campo linguistico – come grammatico e polemico impassibile, ma anche nel più vasto campo – come teorico letterario, ma anche autore di libri di viaggio, scrittore, predicatore e traduttore. Le posizioni linguistiche del Veber hanno segnato la seconda metà dell'Ottocento in tutta all'epoca disunita Croazia e hanno posto le basi per una moderna descrizione grammaticale della lingua croata, soprattutto a livello sintattico. Le sue polemiche con Kurelac in cui difendeva le posizioni lessicologiche dello Slovacco croato Bogoslav Šulek hanno chiarito molti dubbi normativi.

Tutto ci porta alla figura centrale della filologia fiumana; al grande entusiasta *Fran Kurelac* (1811 Bruvno na Krbavi – 1874 Zagabria), insegnante di lingua

croata al Ginnasio Fiumano. Questo fine linguista fu il fondatore, capo guida e primo rappresentante del circolo filologico fiumano e uno dei migliori polemici croati in assoluto. Nel più ampio campo filologico ha dato il proprio contributo come raccoglitore di materiale popolare, traduttore e scrittore di libri di viaggio. Sfortunatamente, non ha lasciato ampie opere linguistiche – grammatiche, vocabolari o stilistiche, anche se nelle sue meno ampie opere ha dimostrato abilità e fine pensiero grammaticale, anche se è stato sistematicamente elogiato come abile stilista e anche se ha lasciato in forma manoscritta un vocabolario incompiuto.

Quando per motivi politici fu licenziato, propose al suo collega insegnante di scienze naturali *Vinko Pacel* (1825 Karlovac – 1869 Karlovac) di insegnare anche la lingua croata. Questo naturalista di vocazione era un'eccellente linguista, autore di più opere significative in cui ha nel modo migliore sfruttato le proprie conoscenze di naturalista nel momento di istituzione della terminologia croata. Anche se inizialmente affascinato dal pensiero linguistico del Kurelac trova tuttavia una propria via verso lo standard. Pacel ebbe minor successo come letterato, redattore e traduttore, mentre avrebbe dato molto di più come politico se non fosse morto prematuramente.

Sulle orme del Kurelac sono stati i suoi studenti fiumani ad insistere, anche se loro hanno gradualmente proteso a realizzare un rapporto armonico tra gli insegnamenti del maestro e la pragmatica – la lingua letteraria com'era in uso nella scuola filologica zagabrese. Siccome nessuno di loro si è dedicato alla vocazione linguistica riportiamo soltanto indirettamente le loro posizioni linguistiche e la ricerca tra l'entusiasmo giovanile e la matura consapevolezza del mondo reale. Appartengono così al circolo fiumano il paleografo glagolitico e storico *Ivan Črnčić* (1830 Polje u Dobrinjštini sull'isola di Veglia – 1897 Rim), lo storico e letterato *Ivan Fiamin* (1883 Volosco – 1890 Fiume), il medico, lessicografo e letterato *Ivan Dežman* (1841 Fiume – 1873 Zagabria), il giurista e politico *Fran Pilepić* (1838 Fiume – 1890 Fiume) e il più giovane tra tutti e il più devoto al maestro, scrittore di prosa regionale con tematiche della Lika *Bude Budisavljević* (1843 Bjelopolje nella Lika – 1919 Zagabria).

Non tutti gli intellettuali fiumani accettarono le posizioni linguistiche e letterarie del Kurelac. Anzi, molti hanno dimostrato, nei loro contatti diretti con Bogoslav Šulek e con altri appartenenti della scuola filologica zagabrese, di accettare la loro concezione normativa e non quella fiumana. La miglior prova-

l'abbiamo nell'opera di due insegnanti degli istituti nautici; di scrittori e soprattutto lessicografi *Jakov Antun Mikoč* (1797 Buccari – 1854 Fiume) e *Božo Babić* (1840 Sv. Juraj presso Segna – 1912 Segna). I loro vocabolari editi e quelli rimasti manoscritti dimostrano le possibilità della lingua croata nella creazione della terminologia marinara.

L'albo dei ritratti filologici fiumani prende così soltanto in parte forma, e il lavoro di completamento è ancora lungi dall'essere finito.

Preveo: Robert Blagoni

RIJECKÉ FILOLOGICKÉ PORTRÉTY

RESUMÉ

Urychlený vývoj společenských, humanistických i přírodních věd v 19. století ovlivnil také standardizaci chorvatského jazyka. Vývoj chorvatského písemnictví 19. století je proto poznamenán předilyrskými předzvěstmi významných rozhodnutí a posléze ilyrským hnutím, což provázelo formulování mnohých filologických otázek, jejichž rozřešení zaměstnávalo následující generace chorvatských filologů.

V polovině devatenáctého století Rijeka představovala významné centrum chorvatského filologického dění. Po určitou dobu tu působil významný filolog Fran Kurelac, jehož jméno zůstalo se Rijkou natolik spjato, že lingvističtí historici jeho filologickou koncepcí nazvali *rijeckou filologickou školou*, přestože mnohé práce s touto koncepcí související napsal jinde, např. v Záhřebu či Đakovu. Se Rijkou ho stále spojovalo pouto nejsilnější – mimořádné vztahy s jeho žáky, které se mu podařilo navázat za svého pedagogického působení. Mezi jeho následovníky můžeme počítat Budu Budisavljeviće, Ivana Dežmana, Frana Pilepiće, Ivana Fiamina či Ivana Črnčiče, povětšinou žáky rijeckého gymnázia, kterým obzory chorvatského jazyka otevřel právě Kurelac.

V té době byla Rijeka jedním ze tří center, kde se formovala koncepce standardizace chorvatského jazyka. Kurelcovy podněty významně napomohly záhřebským filologům při vytváření standardu chorvatského jazyka i tehdy, kdy byly v rozporu s jejich návrhy či návrhy jejich žáků a následovníků.

V této knize představujeme deset filologů, kteří během 19. století působili ve Rijece či jejím okolí, nebo byli se Rijkou a jejím kulturním prostředím spjati: *Božo Babić, Bude Budisavljević, Ivan Črnčič, Ivan Dežman, Ivan Fiamin, Fran Kurelac, Antun Mažuranić, Jakov Antun Mikoč, Vinko Pacel, Fran Pilepić a Adolfo Veber Tkalčević*. Jejich vztah k základním jazykovědným otázkám 19. století je shrnut v úvodních textech – *Filološke teme i dileme u 19. stoljeću* i

Riječki filološki krug, přičemž většina z nich je v této knize zastoupena také samostatnými studii.

Mezi ně patří zakladatel záhřebské filologické školy, svého času student a později ředitel rijeckého gymnázia – *Antun Mažuranić* (1805 Novi u Vinodolu – 1888 Zagreb), starší bratr věhlasného básníka a bána Ivana Mažuraniće. V dějinách chorvatského jazykového standardu je zapsán zlatým písmem jako gramatik a lexikograf. Jeho *Základy ilyrského a latinského jazyka (Temelji ilirskoga i latinskoga jezika)* a posléze i *Gramatika chorvatská (Slovnica hervatska)* patří nesporně mezi stěžejní díla, proto je škoda, že po podrobném morfologickém popisu nenásledovala také (slibovaná) syntaktická část. Mažuranićovy lexikografické práce však většinou nebyly publikovány pod jeho jménem, a tak se až zprostředkovaně dovídáme, že právě on sestavil sbírku slov publikovanou v *Danici* roku 1835, že se podílel na vytvoření německo-chorvatského slovníku Ivana Mažuraniće a Jakova Užareviće a že společně s bratrem Ivanem a jazykovědcem Vjekoslavem Babukićem spolupracoval na doplnění Gundulićova *Osmana*, kde dodržení lexikální složky díla mělo klíčový význam. Vedle jazyka standardu se Antun Mažuranić nesmazatelně zapsal i do dějin chorvatského jazyka a dialektologie analýzou *Vinodolského zákona* a prvním systematickým popisem jednoho z čakavských dialektů.

I další důležité jméno záhřebské filologické školy je spojeno s tímto krajem – *Adolfo Veber Tkalčević* (1825 Bakar – 1889 Zagreb) patří mezi nejvýznamnější chorvatské jazykovědce. Jeho rozsáhlé dílo je těžké shrnout několika větami, jeho výrazný přínos spočívá nejen v oblasti úzce jazykovědné, kde působil jakožto gramatik a neochvějný polemik, neboť jeho záběr byl mnohem širší – na poli literární teorie, ale i praxe. Byl kazatelem, překladatelem, autorem cestopisů i povídek.

Veberova jazykovědná stanoviska poznamenala druhou polovinu 19. století v celém tehdy rozděleném Chorvatsku a vytvořila základ pro soudobý gramatický popis chorvatského jazyka, zejména v rovině syntaxe. Jeho rozhořčené polemiky s Franem Kurelcem, v nichž hájil lexikologické názory chorvatského Slováka Bogoslava Šuleka, vnesly světlo do mnohých dilemat týkajících se vytvářeného standardu.

To nás přivádí k ústřední osobnosti rijecké filologie, velkému nadšenci *Franu Kurelcovi* (1811 Bruvno na Krbavi – 1874 Zagreb), který vyučoval chorvatský jazyk na rijeckém gymnáziu. Tento vynikající jazykovědec byl zakladatelem,

organizátorem a hlavním představitelem rijeckého filologického kroužku, jakož i jedním z nejlepších chorvatských polemiků vůbec. V širším filologickém pohledu byla velkým přínosem také jeho činnost překladatelská, cestopisná a sběratelská. Bohužel po sobě nezanechal obsáhlejší jazykovědná díla – gramatiku, slovník či stylistiku, ačkoli ve svých kratších dílech prokázal mimořádnou schopnost precizního gramatického myšlení a neustále byl chválen jako skvělý stylist. V rukopisu zanechal nedokončený slovník.

Když z politických důvodů přišel o místo na rijeckém gymnáziu, navrhl svému kolegovi *Vinku Pacelovi* (1825 Karlovac – 1869 Karlovac), který vyučoval přírodovědu, aby převzal i výuku chorvatského jazyka. Tento přírodovědec byl rovněž výtečným jazykovědcem a autorem mnoha významných jazykovědných textů, který v epoše vytváření chorvatského názvosloví své přírodovědné znalosti využil tím nejlepším možným způsobem. Ačkoli byl zprvu nadšen Kurelcovými jazykovědnými myšlenkami, časem se přece jen vydává vlastní cestou směřující k vytváření standardu. Méně úspěchů měl Pacel jako literát, redaktor časopisu a překladatel, zatímco by zajisté mohl být mnohem úspěšnější jako politik, kdyby nezemřel na vrcholu tvůrčích sil.

Nejdéle v Kurelcových stopách setrvali jeho riječtí žáci, ale i ti se postupně přiklonili ke kompromisu mezi tezemi svého učitele a pragmatikou – spisovným jazykem, jak jej pojímali příslušníci záhřebské filologické školy. Ani jednomu z nich se jazykověda nestala povoláním, a proto se jen zprostředkovaně dovídáme o jejich jazykovědných postojích a hledání mezi mladistvým nadšením probuzeným Kurelcovou osobností a zralým poznáním reálného světa. Tak ke rijeckému kroužku můžeme řadit hlaholského paleografa a historika *Ivana Črnčiče* (1830 Polje v Dobrištině na Krku – 1897 Řím), překladatele a literáta *Ivana Fiamina* (1833 Volosko – 1890 Rijeka), lékaře, lexikografa a literáta *Ivana Dežmana* (1841 Rijeka – 1873 Zagreb), právníka a politika *Frana Pilepiće* (1838 Rijeka – 1890 Rijeka) i nejmladšího a současně svému učiteli nejoddanějšího autora regionální prózy s tematikou Liky, *Budu Budisavljeviće* (1843 Bjelopolje v Lice – 1919 Zagreb).

Ne všichni riječtí intelektuálové přijali Kurelcovy názory na spisovný jazyk za své. Mnozí naopak svými přímými kontakty s Bogoslavem Šulekem a dalšími příslušníky záhřebské filologické školy demonstrovali svůj souhlas právě s jejich, a nikoli rijeckou koncepcí standardizace. To nejlépe vystihuje příklad dvou učitelů na námořních školách, autorů děl z námořnického prostředí, a co je zvláště

pozoruhodné, lexikografů námořní terminologie – *Jakova Antuna Mikoče* (1797 Bakar – 1854 Rijeka) a *Boži Babiće* (1840 Sv. Juraj u Senje – 1912 Senj). Jejich rukopisy i publikované slovníky dokládají možnosti chorvatského jazyka při vytváření odborného námořního názvosloví.

Tímto je položen pouhý základ alba rijeckých filologických portrétů, avšak práce na jeho doplňování není ani zdaleka hotova.

Preveo: Karel Jirasek

RIJEKAI NYELVÉSZPORTRÉK

ÖSSZEFOGLALÓ

A társadalom-, természet- és a bölcsészstudományok rohamos fejlődése a 19. században a horvát nyelv egyesítési folyamatát is befolyásolta. Ezért a horvát íráskészség fejlődésében a 19. századot az óillír kezdeti egyezmények és az illír mozgalom jellemzik. Ez időtájt kritályosodott ki a nyelvészeti kérdések egy szerves része melyekre a horvát nyelvészek néhány elkövetkező nemzedéke válszolni próbált.

A horvát filológiai színen a 19. század közepén Rijeka jelentős helyet foglalt el. Egy időben, ugyanis, itt működött Fran Kurelac a nevezetes nyelvész; távozása után is még jó ideig olyan erős szálak fűzték Rijekához, hogy a nyelvtörténészek, filológiai megfontolásait *rijekai nyelvészeti iskolaként* említették, habár értekezéseinek, cikkeinek jó részét Rijekán kívül jelentette meg Zagrebban, Đakovón... Tanítványaival kialakított kapcsolatai továbbra is Rijekához vonzották, ugyanis követői közt voltak Bude Budisavljević, Ivan Dežman, Fran Pilepić, Ivan Fiamin és Ivan Črnčić, nagyjuk a rijekai gimnázium tanulói; a horvát nyelv szeretett tanárunknak, Fran Kurelacnak köszönhető.

A horvát nyelvújítási folyamat három központjának egyike az időtájt Rijeka volt. Kurelac befolyása a zagrebi nyelvészek standardizációs erőfeszítéseire nagy volt még akkor is, amikor ajánlatait, valamint tanítványainak ajánlatait nem nagyon vették figyelembe.

Ebben a kötetben tizenegy 19. századbeli, Rijekán és környékén működő nyelvészt mutattam be. Ezek név szerint *Božo Babić, Bude Budisavljević, Ivan Črnčić, Ivan Dežman, Ivan Fiamin, Fran Kurelac, Antun Mažuranić, Jakov Antun Mikoč, Vinko Pacel, Fran Pilepić* valamint *Adolfo Veber Tkalčević*. A nyelvészeti alapkérdésekhez való hozzáállásukat a könyv bevezető része tartalmazza. Ezen kérdések közé tartoznak a 19. század filológiai témái és kétségei, valamint a rijekai filológiai kör kérdése; ezenfelül nagyjuknak külön tanulmányt szenteltem.

Elsősorban a bemutatottak között foglal el kimagasló helyet a zagrebi nyelvészeti iskola megalapítója Antun Mažuranić (1805. Novi Vinodol – 1888. Zagreb), a rijekai gimnázium egykori tanulója, később igazgatója, Ivan Mažuranić, a nagy horvát nyelvtörténelemben kemelkedő illír nyelvtudós és szótárszerkesztő. Könyvei, *Az illír és a latin nyelv alapjai* és a későbbi *Horvát nyelvtan* alapművek, ezért nagy kár hogy alaktanát nem követte (bejelentett) mondattana is. Mažuranić lexikográfiai jelentekezéseit nem saját neve alatt jelentette meg, így csak közvetve tudunk arról, hogy ő állította össze az 1835. *Danica* szógyűjteményét; Ivan Mažuranić és Jakov Užarević szerzőtársaként működött német – horvát szótárak kidolgozásánál, végtére, Gundulić *Osmanjának* kiegészítésénél is közreműködött öccsével és Vjekoslav Babukić nyelvessel az eposz azon részein, ahol a nyelvészeti szaktudásra volt égető szükség.

A standard horvát nyelv mellett Antun Mažuranić a horvát nyelvtörténelemmel és dialektológiájával is foglalkozott a *Vinodoli törvény* analízálásában, valamint a čakavica nyelvjárás egyik válfajának első rendszeres leírásában.

A zagrebi nyelvésziskola másik nevezetes egyénisége is ez égallj szülötte, hiszen *Adolfo Veber Tkalčević* (1825. Bakar – 1889. Zagreb) bakari születésű. Munkássága átfogását nehéz pár szóra szűkíteni, mivel kimagasló eredményei, hozzájárulásai vannak nemcsak a nyelvészetben (szűkebb értelemben véve), mint nyelvtantudósnak és rendületlen szócsdatárnak, hanem szélesebb értelemben is irodalomelmélettel foglalkozván, elbeszélő, útleíró, fordító és hitszónok. Veber nyelvtani álláspontjai a 19. század második felét jellemzik az az időtájt nem egységes Horvátországban, és rajtuk alapul a korszerű horvát nyelvtan, főleg mondattani szempontból. Kurelaccal folytatott szócsatáinak köszönhető, melyekben általában Bogoslav Šulek álláspontjait védte hevesen, hogy jónéhány normatív kételyt sikerült kiküszöbölni.

Az első két egnézéség kétségkívül a rijekai filológiai iskola központi személyiségéhez, a rijekai gimnázium horvát nyelv tanárához, *Fran Kurelachoz* vezetnek (1811. Bruvno na Krbavi – 1874. Zagreb). Ez a kiváló nyelvész volt a rijekai filológiai kör megalapítója, vezetője s egyben fő képviselője. Többek között néprajzi gyűjtéssel is foglalkozott, fordított, és útleírásokkal is jelentkezett. Sajnálattunkra nyelvészeti művei igen ritkák, ennek ellenére rövidebb műveiben fel-felcsillan rendkívül precíz, nyelvtani gondolkadómódja, valamint első rendű, gyakran megasztolt stílusa; befejezetlen kézírataiban egy szótárt hagyott maga után.

Amikor Kurelac, politikai okokból, elvesztette állását a rijekai gimnáziumban, tanárkollégájának *Vinko Pacelnek* (1825. Karlovac – 1869. Karlovac), a természettudományok tanárának ajánlotta fel a horvát nyelv tanításának átvételét. Pacel egyben kiváló nyelvész, több jelentős filológiai kézirat szerzője, melyekben a horvátszakszavak szótárának kidolgozásához járult hozzá. Kurelac kezdeti komoly nyelvészeti befolyása alól Pacel idővel szabadul és saját útját választja a standard horvát nyelv megalapozásában. Írói, fordítói és szerkesztői működése nem a legfényesebb, bizonyosan többre vitte volna mint politikus, ha nem hűny el hirtelen, ereje és alkotóképessége teljében.

A kurelci úton legtovább a rijekai tanítványok tartotak ki, azonban végsősorban ők is inkább tanítójuk tanai és a zagrebi filológiai iskola által szorgalmazott irodalmi nyelv körekedtek. Egyetlen tanítvány sem lépett nyelvészi pályára, így csak közvetve tudjuk kiolvasni írott hagyatékukból nyelvtani álláspontjaikat a fiatalkori kurelaci fellendülés és a felnőttkori világnézet között. A rijekai kör kiemelkedő tagjai *Ivan Črnčić* (1830. Polje Dobrinj mellett – 1897. Róma) glagolita paleográfus és történész, *Ivan Fiamin* (1833. Volosko – 1890. Rijeka) író és fordító, *Ivan Dežman* (1841. Rijeka – 1873. Zagreb) orvos, író és szótárszerkesztő; *Fran Pilepić* (1838. Rijeka – 1890. Rijeka) jogász és politikus, valamint a legfiatalabb *Bude Budisavljević* (1843. Bijelopolje Likában – 1919. Zagreb) líkai tematikájú hitszövegíró, aki legtovább maradt egykori tanára hű híve.

Természetesen Kurelac tanait nem fogdták el mindenütt rijekai rtelmiségi körben. Sőt, többen inkább a zagrebi filológiai iskola normatív elképzeléseit karolták fel, miután Bogoslav Šulekhez fordultak tanácsáért. Ezt leginkább *Jakov Antun Mikoč* (1797. Bakar – 1854. Rijeka) és *Božo Babić* (1840. Sveti Juraj Senj mellett – 1912. Senj) a tengerészeti akadémia tanítói, tengeri tematikájú írók és tengerészeti szótárszerkesztők példája mutatja ki világosan. Szótáraik a horvát nyelv szakszavaiank módosításairól és a tengerészeti szaknyelv standardizációjáról híresek.

Ezzej a rijekai nyelvészeti alkotók albumának csak egy részét mutatom be, az album kiegészítése még előttünk áll.

Preveo: Tibor Pogány

LITERATURA

1. Andrić 1911: Nikola Andrić, *Branič jezika hrvatskoga*, Zagreb 1911.
2. Anić 1994: Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb 1994.
3. Antić 1965: Vinko Antić, *Pisci – Rijeka – Zavičaj. Književni prilozi*, Matica hrvatska, Rijeka 1965.
4. Babić B. 1870: Božo Babić, *Morski riečnik hrvacko-srbski usporedjen sa italijanskijem jezikom od jednog pomorca*, Tisk. Appolonia i Karpina, Trst 1870.
5. Babić B. 1875: Božo Babić, *Mladi mornar ili Put brodom iz Senja. Crta iz života pomorca Hrvata*, Primorska tiskara, Kraljevica 1875.
6. Babić S. 2002: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, HAZU – Globus, Zagreb 2002.
7. Baras 1977: Frano Baras, *Maršal Marmont i hrvatski jezik*, Radovi Pedagoške akademije, sv. 2., Split 1977., str. 57-79.
8. Barić i dr. 1995: Eugenija Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1995.
9. Batušić 1993: Nikola Batušić, *Ivan Dežman i kazalište*, Forum, br. 1-3, Zagreb 1993., str. 189-201.
10. Blažeković 1953: Tatjana Blažeković, *Fluminensia Croatica*, JAZU, Zagreb 1953.
11. Brozović 1970: Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb 1970.
12. Breyer 1939: Mirko Breyer, *Tragom života i rada Frana Kurelca hrvatskoga preporoditelja i književnika (1811-1874)*, Hrvatski moderni pisci, kolo III., knj. 6., Tisak "Tipografije" D.D. Zagreb, Zagreb 1939.

13. Budisavljević 1904: Bude Budisavljević, *Recimo koju o Franu Kurelcu – O 30. obljetnici smrti njegove*, Građa za povijest hrvatske književnosti, JAZU, Zagreb 1904., str. 1-68.
14. Budisavljević 1963: Budisavljević – Turić – Draženović, *Djela*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 56., Matica hrvatska – Zora, Zagreb 1963.
15. Carić 1920: Juraj Carić, *Za jedinstveno pomorsko nazivlje*, Naše more, sv. 7, Dubrovnik 1920.
16. Carić 1922: Juraj Carić, *Pomorski rječnik – jedan filološki rekord*, Novo doba, 30. i 31. kolovoza 1922., Split 1922.
17. Crnić 1922: Rudolf Crnić, *Pomorski rječnik*, vlastita naklada (Zagreb : Jugoslavenski kompas), Zagreb 1922. (2. izdanje: HFD, Rijeka 1998.)
18. Časopis "Neven" 2004: *Časopis "Neven" i "Jadranske vile"*, priredio Vinko Brešić, HAZU, Zagreb 2004.
19. Čop 1988: Milivoj Čop, *Riječko školstvo (1848-1918)*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1988.
20. Dadić 1982: Žarko Dadić, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, Liber, Zagreb 1982.
21. Damjanović 2000: Stjepan Damjanović, *Filološki razgovori*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2000.
22. Daničić 1878: Đuro Daničić, *Ogled*, JAZU, Zagreb 1878. (preuzeto u: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1975-1976, knj. 23., str. 5-9.).
23. Demeter 1843: Dimitrije Demeter, *Misli o ilirskom (našem) književnom jeziku*, Danica IX., br. 1, 2 i 3, Zagreb 1843.
24. Despot 2005: Loretana Despot, *Jezik slavonskih franjevaca do preporoda*, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek 2005.
25. Despot 2006: Loretana Despot, *Jezik hrvatskoga biblijskog prvotiska (poveznice)*, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek 2006. (u tisku)
26. Dežman 1868: Ivan Dežman, *Rječnik lječničkoga nazivlja*, JAZU, Zagreb 1868.
27. Dežman 1872: Ivan Dežman, *Ban Leget*, opera u tri čina, Tiskom Dragutina Albrechta, Zagreb 1872.
28. Dežman 1896: Ivan Dežman, *Izabrani spisi*, ur. Franjo Marković, Matica hrvatska, Zagreb 1896.

29. *Dnevnici riječke gimnazije*
30. Drechsler (Vodnik) 1915: Branko Drechsler (Vodnik), *Iz Ostavštine Frana Kurelca*, JAZU, Zagreb 1915.
31. Duraković 1995: Tereza Duraković, *Hrvatski jezik u hrvatskoj gimnaziji u Rijeci*, Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci – Izvješće za školsku godinu 1994/95, Rijeka 1995., str. 27-35.
32. Fio 1958: Oliver Fio, *Prilozi poznavanju pomorskoga školstva na našoj obali u XIX stoljeću*, Jadranski institut JAZU, Zagreb 1958.
33. Glumac 1952: Vladimir Glumac, *Narodna riječ u hrvatskoj nautici*, Riječka revija, br. 4, Rijeka 1952.
34. Gostl 1995: Igor Gostl, *Bogoslav Šulek – otac hrvatskoga znanstvenoga nazivlja. O stotoj obljetnici smrti (1895-1995)*, Matica hrvatska, Zagreb 1995.
35. Gostl 1998: Igor Gostl, *Dragutin Antun Parčić – život i djelo*, Matica hrvatska, Zagreb 1998.
36. Građa 1955: *Građa za pomorsku terminologiju*, Anali Leksikografskoga zavoda, sv. 1., Zagreb 1955.
37. Grlović 1898-1900: Milan Grlović, *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*, Zagreb 1898.-1900. (pretisak: *Zaslužni Hrvati XIX. stoljeća*, Rijeka 1992.).
38. Ham 1997a: Sanda Ham, *Slavonska osnovica u temeljima zagrebačke filološke škole*, Zbornik radova o Vukovarsko-srijemskoj županiji, HAZU, Vinkovci 1997., str. 361-373.
39. Ham 1997b: Sanda Ham, *Jezik zagrebačke filološke škole*, Matica hrvatska, Osijek 1998.
40. Ham 2005: Sanda Ham, *Veliko ili malo slovo u nazivima filoloških škola*, Jezik, god. 52., br. 2., Zagreb 2005., str. 71-72.
41. Holjevac 2004: Sanja Holjevac, *Hrvatsko pomorsko nazivlje i leksikografski rad Bože Babića (Pristup Diane Stolac)*, Bakarski zbornik, knj. 9., Bakar 2004., str. 111-127.
42. *Hrvatski narodni preporod* 1965: *Hrvatski narodni preporod – Ilirska knjiga I. i II.*, priredio: Jakša Ravlić, Matica hrvatska – Zora, Zagreb 1965.
43. Iveković i dr. 2001: Franjo Iveković, Ivan Broz, Tomo Maretić, Vatroslav Rožić, Milan Rešetar, Antun Radić, Nikola Andrić, Dragutin Boranić, *Jezikoslovne rasprave i članci*, priredio Marko Samardžija, Matica hrvatska, Zagreb 2001.

44. Jagić 1930: Vatroslav Jagić, *Spomen mojega života*, I. deo (1838-1880), Akademija, Beograd 1930.
45. Jagić: 1963: Vatroslav Jagić, *Rasprave, članci i sjećanja*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 43., Matica hrvatska – Zora, Zagreb 1963.
46. Jembrih 2004: Alojz Jembrih, *Matija Valjavec prvi prinosnik kajkavskih riječi za Akademijin rječnik*, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 14-15, Varaždin 2004., str. 155-173.
47. Jonke 1965: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Znanje, Zagreb 1965.
48. Jonke 1971: Ljudevit Jonke, *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb 1971.
49. Jonke 1974: Ljudevit Jonke, *Problematika norme hrvatskoga književnog jezika u sinkronijskom i dijakronijskom aspektu*, Jezik, god. 22, br. 2, Zagreb 1974., str. 33-39.
50. Jonke 1975/6: Ljudevit Jonke, *Đuro Daničić – prvi urednik Rječnika*, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1975-1976, knj. 23., str. 83-95.
51. *Juridisch-politische Terminologie* 1853: *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs* (Deutsch-kroatische, serbische und slovenische Separat-Aufgabe), Beč 1853.
52. Jurišić 1954: Blaž Jurišić, *Pomorski izrazi u Vitezovićeve Rječniku*, Anali Jadranskog instituta, sv. I., Zagreb 1956.
53. Jurišić 1958: Blaž Jurišić, *Rukopisni nautički rječnik Jakova Antuna Mikoča iz god. 1852.*, Anali Jadranskog instituta JAZU, knj. II., Zagreb 1958., str. 319-353.
54. Katičić 1971: Radoslav Katičić, *Opseg povijesti hrvatskoga jezika*, Hrvatski znanstveni zbornik, knj. 1., Zagreb 1971., str. 27-42.
55. Katičić 1989: Radoslav Katičić, "Slověnski" i "hrvatski" kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti, Jezik 36/1989., str. 97-109.
56. Katičić 1999: Radoslav Katičić, *Na kroatističkim raskrižjima*, Hrvatski studiji, Zagreb 1999.
57. Kolenić 2003: Ljiljana Kolenić, *Pogled u strukturu hrvatske gramatike (Od Kašićeve do Tkalčevićeve)*, Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek 2003.
58. Kurelac 1852: Fran Kurelac, *Kako da sklanjamo imena? ili greške hrvatskih pisac glede sklonjivanja osobito 2-a padeža množine*, Školska izvjest za

- godinu 1851-1852., Štamparija bratje Karleckyh, Rijeka 1852. (pretisnuto s dopunama u: *Fluminensia ili koječega na Rěci izgovorena, prevedena i nasnovana*, Zagreb 1862.).
59. Kurelac 1860: Fran Kurelac, *Recimo koju*, Slova Pretnerova, Karlovac 1860.
60. Kurelac 1862: Fran Kurelac, *Fluminensia ili koječega na Rěci izgovorena, prevedena i nasnovana*, Slovi Antuna Jakića, Zagreb 1862.
61. Kurelac 1873a: Fran Kurelac, *O glagolu objicere kako nam ga u našem jeziku izreći*, Rad JAZU, knj. 23, Zagreb 1873., str. 204-211.
62. Kurelac 1873b: Fran Kurelac, *Mulj govora nespretnâ i nepodobnâ nanešen na obale našega jezika ili: o barbarismih*, Rad JAZU, knj. 24, Zagreb 1873., str. 1-48.
63. Kurelac i dr. 1999: Fran Kurelac, Bogoslav Šulek, Vinko Pacel, Adolfo Veber Tkalčević, *Jezikoslovne rasprave i članci*, priredio Ivo Pranjković, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
64. Lisac 1994: Josip Lisac, *Hrvatski jezik i njegovi proučavatelji*, Književni krug Split, Split 1994.
65. Lukežić 1991: Irvin Lukežić, *Fijumanske priče*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1991.
66. Lukežić 1996: Irvin Lukežić, *Ivan Fiamin*, Libellus, Crikvenica 1996.
67. Lukežić 1999: Irvin Lukežić, *Liburnijski torzo*, Libellus, Crikvenica 1999.
68. Lukežić 2003: Irvin Lukežić, *Jedna zaboravljena veza: Pilepić – Kurelac – Carducci*, Fluminensia, god. 15., br. 2, Rijeka 2003., str. 1-16.
69. Lukežić 2004: Irvin Lukežić, *Riječki knjižar, tiskar, novinski urednik i nakladnik Ercole Rezza*, Fluminensia, god. 16., br. 1-2, Rijeka 2004., str. 1-27.
70. Malić 1975/6: Dragica Malić, *Uz svršetak jednog velikog posla (u povodu izlaska posljednjeg, 97. sveska Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu)*, Jezik, god. 23., br. 3, Zagreb 1975./76., str. 145-152.
71. Malić 1992: Dragica Malić, *Pravci razvoja hrvatskoga književnog jezika od ilirskog razdoblja (pokušaj sinteze II)*, Rasprave Zavoda za hrvatski jezik, god. 18., Zagreb 1992., str. 119-130.
72. Mamić 1992: Mile Mamić, *Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja*, Biblioteka Jezikoslovlje, knjiga 1, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992.
73. Maretć 1916: Tomo Maretć, *Crtice o rječniku naše Akademije*, Ljetopisa JAZU, knj. 31/1, Zagreb 1916. (preuzeto u: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1975-1976, knj. 23., str. 15-54.).

74. Maretić 1924: Tomo Maretić, *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom*, JAZU, Zagreb 1924.
75. Mažić 1896: Matija Mažić, *Prilozi za poviest grada Bakra*, Sušak 1896.
76. Mažuranić 1922: Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, knj. 1-2, JAZU, 1922 (pretisak: Zagreb 1975.)
77. Mihaljević 1998: Milica Mihaljević, *Terminološki priručnik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1998.
78. Mihaljević 2001: Milica Mihaljević, *Terminološki rječnik i norma*, Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, god. 27, Zagreb 2001., str. 191-208.
79. Mikoč 1833: Jakov Antun Mikoč, *Il corso di navigazione teorico-pratica, raccolto e tradotto da recenti approvati autori inglesi e francesi, arricchito di nuove aggiunte*, Tipografia di Alvisopoli, Venezia 1833.
80. Mikoč 1998: Jakov Mikoč, *Pomorski rječnik*, Hrvatsko filološko društvo Rijeka, Rijeka 1998.
81. Moguš – Vončina 1969: Milan Moguš – Josip Vončina, *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 11., Zagreb 1969., str. 61-81.
82. Moguš 1978: Milan Moguš, *Antun Mažuranić*, Kritički portreti hrvatskih slavista, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978.
83. Moguš 1991a: Milan Moguš, *O leksikografskoj obradi Mažuranićeva spjeva Smrt Smail-age Čengića*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, knj. 26, 1991., str. 1-13.
84. Moguš 1991b: Milan Moguš, *Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika* u: Stjepan Babić i sur.: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, HAZU – Globus, Zagreb 1991., str. 15-60.
85. Moguš 1993: Milan Moguš, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Globus, Zagreb ¹1993., ²1995.
86. Moguš 1995/96: Milan Moguš, *O početku visokoškolske nastave hrvatskoga jezika*, Jezik, 43, 1995./96., 4, str. 121-129.
87. Moguš 1996a: Milan Moguš, *O govoru Ivana Kukuljevića Sakcinskoga na hrvatskom jeziku u Hrvatskom saboru*, Croatica, god. 26, br. 42-44, Zagreb 1996., str. 281-287.
88. Moguš 1996b: Milan Moguš, *Starčevićevi pogledi na hrvatski jezik*, Forum, 35, 5-6, 1996., str. 510-520.

89. Moguš 1998a: Milan Moguš, *Matija Smodek – prvi profesor hrvatskoga jezika na najvišem učilištu u Hrvatskoj*, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, Varaždin 1998., br. 10-11, str. 443-453.
90. Moguš 1998b: Milan Moguš, *Pristup jeziku Katančićeva prijevoda Svetoga pisma*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb 1998., br. 32, str. 155-159.
91. Moguš 2002: Milan Moguš, *Gajeva grafijska reforma prema Vitezovićevoj*, Forum, 41, 2002., 10-12, str. 1197-1201.
92. Nikolić-Hoyt 2004: Anja Nikolić-Hoyt, *Konceptualna leksikografija (Prema tezaursu hrvatskoga jezika)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2004.
93. *Norme* 1999: *Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika*, prir. Marko Samardžija, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
94. Nosić 1997: Milan Nosić, *Gajev preteča: Josip Završnik i njegovo djelo*, Hrvatsko filološko društvo, Rijeka 1997.
95. Nyomárkay 2000: István Nyomárkay, *Kroatističke studije*, Matica hrvatska, Zagreb 2000.
96. Obad 1987: Stijepo Obad, *Dalmacija revolucionarne 1848/49. godine*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1987.
97. Pacel 1853: Vinko Pacel, *Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah*, Drugo godišnje izvješće C. K. Gimnazije Rčke za školsku godinu 1852-53., Rijeka 1853., str. 3-4.
98. Pacel 1860: Vinko Pacel, *Slovnica jezika Hrvatskoga i Srbskoga, I diel, Nauka o prieslovu u jeziku hrvatskom ili srbskom*, Brzotiskom pečatnje Karla Albrechta, Zagreb 1860.
99. Pacel 1863: Vinko Pacel, *Naše potrebe*, Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb 1863.
100. Pacel 1865: Vinko Pacel, *Oblici književne hrvaštine*, Tiskara Abela Lukšića, Karlovac 1865.
101. Pacel 1868: Vinko Pacel, *Logika ili misloslovlje. Filozofijska propedevtika, t. j. priprava mudroslovlju za gimnazije u Trojednoj Kraljevini*, Narodna tiskara dr. Ljudevita Gaja, Zagreb 1868.
102. Parčić 1901: Dragutin Parčić, *Rječniku hrvatsko-talijanski – Vocabolario croato-italiano*, Zadar 1901. (pretisak: Artresor studio, Zagreb 1995.).
103. Partaš 1850: Josip Partaš, *Pravopis jezika ilirskoga*, Tiskom bratje Županah, Zagreb 1850. (pretisak; prir. Lada Badurina, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2002.).

104. Pilepić 1880: Fran Pilepić, *Kakav je rječnik hrvatskoga jezika kojega izdaje Hrvatska akademija? Njekoliko rieči*, Primorska tiskara, Sušak 1880.
105. *Polemike* 1982/3: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, priredio Ivan Krtalić, Mladost, Zagreb 1982.-1983.
106. *Popis prinosnika* 1975/6: *Popis prinosnika u narodu skupljenih rieči*, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU knj. 23, Zagreb 1975-1976, str. 563-564.
107. *Povijest Rijeke* 1988: *Povijest Rijeke*, ur. Danilo Klen, Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1988.
108. Pranjković 1992: Ivo Pranjković, *Gramatike Adolfa Vebera Tkalčevića, Fluminensia*, god. 4., br. 1, Rijeka 1992., str. 113-119.
109. Pranjković 1993a: Ivo Pranjković, *Adolfo Veber Tkalčević*, Kritički portreti hrvatskih slavista, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb 1993.
110. Pranjković 1993b: Ivo Pranjković, *Kronika hrvatskoga jezikoslovlja*, Matica hrvatska, Zagreb 1993.
111. Pranjković 2000: Ivo Pranjković, *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrne*, Matica hrvatska, Zagreb 2000.
112. Pritchard 1995: Boris Pritchard, *O ranom razdoblju hrvatske jezične leksikografije u pomorstvu*, Riječ, god. 2., br. 1, Rijeka 1995., str. 57-65.
113. *Programski spisi* 1997: *Programski spisi hrvatskoga narodnog preporoda*, prir. Miroslav Šicel, Matica hrvatska, Zagreb 1997.
114. Rački A. 1929: Andrija Rački, *Povijest grada Sušaka*, Sušak 1929. (pretisak: Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1990.)
115. Rački A. 1947: Andrija Rački, *Prilozi k povijesti grada Sušaka*, Sušak 1947. (pretisak: Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1991.)
116. Rački F. 1853: Franjo Rački, *Pokus narodno-lučbenog nazivlja*, Kolo, knj. IX., Zagreb 1853., str. 105-115.
117. Raguž 2004: Mirko Raguž, *Pedagoški učinci školskih propisa i zakona do 1918. na hrvatsko pučko školstvo*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb 2004., doktorska disertacija u rukopisu.
118. Rapacka 2002: Joanna Rapacka, *Leksikon hrvatskih tradicija*, prev. Dalibor Blažina, Matica hrvatska, Zagreb 2002.
119. *Riječki filološki dani* 1996: *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, knj. 1., Rijeka 1996.

120. *Riječki filološki dani* 1998: *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, knj. 2., Rijeka 1998.
121. *Riječki filološki dani* 2000: *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, knj. 3., Rijeka 2000.
122. *Riječki filološki dani* 2002: *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, knj. 4., Rijeka 2002.
123. *Riječki filološki dani* 2004: *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, knj. 5., Rijeka 2004.
124. *Riječki filološki dani* 2006: *Riječki filološki dani*, Zbornik radova, knj. 6., Rijeka 2006.
125. Rožić 1913: Vatroslav Rožić, *Barbarizmi u hrvatskom jeziku*, ³1913. (pretisak 3. izdanja, prir. Marko Samardžija, Pergamena, Zagreb 1997.).
126. Samardžija 1993: Marko Samardžija, *Filološki portreti*, Matica hrvatska, Zaprešić 1993.
127. Samardžija 1995: Marko Samardžija, *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika u XX. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb 1995.
128. Samardžija 1997: Marko Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb 1997.
129. Samardžija – Selak 2001: Marko Samardžija – Ante Selak, *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti*, Pergamena, Zagreb 2001.
130. Sesar 1996: Dubravka Sesar, *Putovima slavenskih književnih jezika*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1996.
131. Sočanac 1995: Lelija Sočanac, *Odnos Bože Babića prema tuđicama u hrvatskom pomorskom nazivlju*, Riječ, god. 2, br. 1, Rijeka 1995., str. 66-72.
132. *Spomenknjiga* 1901: *Spomenknjiga* koju je prigodom petdesetgodisnjice Narodne Čitaonice Riečke izdao Odbor, Tisak Narodne Tiskare G. Kraljeta, Sušak 1901. (Pretisak: Adamić i Gradska knjižnica Rijeka, Rijeka 2000.)
133. Starčević 1812: Šime Starčević, *Nova ricsoslovica iliricska: vojnicskoj mladosti krajicnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*, Trst 1812. (pretisak; prir. Branka Tafra, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2002.).
134. Stepanić 2004: Željko Stepanić, *U potrazi za (izgubljenim) hrvatskim pomorskim nazivljem – Kako je žabar na brodu otkrio žabu zjevaču u 24 i 1/24 dana*, Marjan tisak, Split 2004.

135. Stojević 1988: Milorad Stojević, *Riječka hrvatska tiskana riječ, književnost i rukopisi prve polovine XIX. stoljeća (Povijesni pregled)*, Rival, 1-2/I, Rijeka 1988, str. 142-155.
136. Stojević 1995: Milorad Stojević, *Život i književno djelo Ivana Dežmana*, Fluminensia, god. 7., br. 2, Rijeka 1995., str. 1-10.
137. Stolac 1990a: Diana Stolac, *Pomorski rječnici Bože Babića*, Dometi, br. 10, Rijeka 1990., str. 667-675.
138. Stolac 1990b: Diana Stolac, *Počeci hrvatske pomorske terminologije*, Fluminensia, br. 1-2, Rijeka 1990., str. 90-95.
139. Stolac 1992: Diana Stolac, *"Morski rječnik" iz 1870. godine*, Vjesnik Arhiva Hrvatske Rijeka, br. 33/34, Rijeka 1992., str. 107-116.
140. Stolac 1995a: Diana Stolac, *Napomene o jeziku libreta "Ban Leget" Ivana Dežmana*, Fluminensia, god. 7., br. 2, Rijeka 1995., str. 11-16.
141. Stolac 1995b: Diana Stolac, *Hrvatsko pomorsko nazivlje*, Sveti Vid, Zbornik, Rijeka 1995., str. 177-185.
142. Stolac 1995c: Diana Stolac, *Odnos riječke, zadarske i zagrebačke filološke škole*, Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci – Izvješće za školsku godinu 1994/95, Rijeka 1995., str. 21-25.
143. Stolac 1996: Diana Stolac, *Nazivi hrvatskoga jezika od prvih zapisa do danas*. – Filologija, knj. 27, Zagreb, 1996., str. 107-121.
144. Stolac 1997a: Diana Stolac, *Rječnik liječničkoga nazivlja Riječanina Ivana Dežmana*. – Sveti Vid (Zbornik), sv. 2., Rijeka, 1997., str. 147-156.
145. Stolac 1997b: Diana Stolac, *Riječki profesor Vinko Pacel*, Sveti Vid (Zbornik) sv. 2., Rijeka 1997., str. 189-198.
146. Stolac 1997c: Diana Stolac, *Primorski prinosi počecima hrvatskoga znanstvenog nazivlja*, Vjesnik Povijesnog arhiva u Rijeci, sv. XXXVIII., Rijeka 1997., str. 281-295.
147. Stolac 1998: Diana Stolac, *Hrvatsko pomorsko nazivlje – Božo Babić, njegovi prethodnici i nastavljači*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1998.
148. Stolac 2002: Diana Stolac, *Kumičićev prozni diskurs*, Zbornik radova Eugen Kumučić – Život i djelo, Mošćenička Draga – Brseč 2002., str. 21-26.
149. Stolac 2003: Diana Stolac, *Hrvatsko-francuska gramatika Šime Starčevića iz 1812. godine*, Lika i Ličani o hrvatskom jezikoslovlju (Znanstveni zbornik), Zagreb 2003., str. 91-102.

150. Strčić M. – Strčić P. 1997: Mirjana Strčić – Petar Strčić, *Život i djelo dr. Ivana Črnčića (1830.-1897.)*, Povijesno društvo otoka Krka, Krk – Dobrinj 1997.
151. Stuli 1953: Bernard Stuli, *O hrvatskom jeziku u riječkoj nautici i radu J. A. Mikoča*, Riječka revija, br. 1-2, Rijeka 1953.
152. Šimunković 2001: Ljerka Šimunković, *Pregled jezične situacije u Dalmaciji u doba francuske uprave*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, god. 17., Split 2001., str. 327-347.
153. Šišić 1975: Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod MH, Zagreb 1975.
154. Šojat 1962: Olga Šojat, *Život i rad Ignaca Kristijanovića*, Rad JAZU, knj. 324, Zagreb 1962., str. 63-114.
155. Štrbec 1995: Stanislav Štrbec, *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije. Tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare*, Tiskara Rijeka, Rijeka 1995.
156. Šulek 1874/5: Bogoslav Šulek, *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*, Zagreb – I: 1874; II: 1875 (pretpisak: Globus, Zagreb 1990.)
157. Tafra 1993: Branka Tafra, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb 1993.
158. Tafra 1995a: Branka Tafra, *Jezikoslovna razdvojba*, Matica hrvatska, Zagreb 1995.
159. Tafra 1995b: Branka Tafra, *Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća*, Filologija, br. 24-25., Zagreb 1995., str. 349-354.
160. Thomas 1996: George Thomas, *The Impact of Purism on the Development of the Croatian Standard Language in the Nineteenth Century*, Fluminensia, god. 8, br. 1-2, Rijeka 1996., str. 49-62.
161. Torbar 1897: Josip Torbar, *O životu i djelovanju dra. B. Šuleka*, Ljetopis JAZU, knj. 11., Zagreb 1897.
162. Turk 1993: Marija Turk, *Književnojezična koncepcija Riječke filološke škole*, Croatica, sv. 37/38/39, Zagreb 1993., str. 377-386.
163. Turk 1995: Marija Turk, *Fran Kurelac i hrvatski jezik*, Prva sušačka hrvatska gimnazija u Rijeci – Izvješće za školsku godinu 1994/95, Rijeka 1995., str. 16-20.
164. Turk 1996: Marija Turk, *Jezični purizam*, Fluminensia, god. 8., br. 1-2, Rijeka 1996., str. 63-79.

165. Twardzik 1985: Waclaw Twardzik, *Malo poznati preteča Ljudevita Gaja*, Croatica, sv. 22-23., Zagreb 1985., str. 7-22.
166. Veber 1859: Adolfo Veber, *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, C. K. naklada školskih knjigah, Beč 1859.
167. Veber Tkalčević 1862: Adolfo Veber Tkalčević, *Brus jezika*, Pozor, III., br. 219-221., Zagreb 1862. (i u: Djela Adolfa Vebera, sv. III., Zagreb 1887., str. 319-337.)
168. Veber 1874a: Adolfo Veber Tkalčević, *Obrana nekoliko tobožnjih barbarizamah*, Rad JAZU, knj. 29., Zagreb 1874., str. 145-159.
169. Veber 1874b: Adolfo Veber Tkalčević, *Viekopis Franje Kurelca*, Rad JAZU, knj. 29., str. 160-205., Zagreb 1874.
170. Vežić 1855: Vladislav Vežić, *Dvje rieči o vilastiem i okrnjeniem genitivima*, Neven, br. 12, Zagreb 1855.
171. Vidović 1984: Radovan Vidović, *Pomorski rječnik*, Logos, Split 1984.
172. Vidović 1993: Radovan Vidović, *Jadranske leksičke studije*, Književni krug Split, Split 1993.
173. Vidović 2004: Radovan Vidović, *Život pod jedrima*, Književni krug Split, Split 2004.
174. Vince 1968/9: Zlatko Vince, *Značenje Frana Kurelca kao jezikoslovca*, Rasprave Instituta za jezik, knj. I., Zagreb 1968./9., str. 221-369.
175. Vince 1971: Zlatko Vince, *Sudbina ikavice u jeziku hrvatske književnosti 19. stoljeća*, Forum, br. 3, Zagreb 1971., str. 542-588.
176. Vince 1978: Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb ¹1978., ²1990., ³2002.
177. Vince 1998: Zlatko Vince, *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb 1998.
178. Vince 2004: Zlatko Vince, *Postupni uzmak ikavice na primjeru Bačićeva "Pravila kršćanskoga života"*, Franjevačka klasična gimnazija u Sinju 1838.-1988. i 1854. – 2004., Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja Split i Franjevačka klasična gimnazija u Sinju, Split – Sinj 2004., str. 469-487.
179. Vončina 1985: Josip Vončina, *Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme*, Filologija 13, Zagreb 1985., str. 7-88.
180. Vončina 1992/3: Josip Vončina, *O povijesti hrvatske književnojezične norme*, Filologija, knj. 20-21, Zagreb 1992.-1993., str. 529-538.

181. Vončina 1993: Josip Vončina, *Preporodni jezični temelji*, Matica hrvatska, Zagreb 1993.
182. Vončina 1999: Josip Vončina, *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza*, Matica hrvatska, Zagreb 1999.
183. *Zbornik o Bogoslavu Šuleku* 1998: *Zbornik o Bogoslavu Šuleku*, ur. Milan Moguš, HAZU, Zagreb 1998.
184. *Zbornik radova o Antunu Dragutinu Parčiću* 1993: *Zbornik radova o Antunu Dragutinu Parčiću*, ur. Julije Derossi, Matica hrvatska Zadar – Provincijalat franjevac trećoredaca Zagreb, Zagreb 1993.
185. Zelić-Bučan 1971: Benedikta Zelić-Bučan, *Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti*, Jezik 19/1971., str. 1-18, 38-48.
186. Zelić-Bučan 1992: Benedikta Zelić-Bučan, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Matica hrvatska, Split 1992.
187. Zorić 1992: Mate Zorić, *Književna prožimanja hrvatsko-talijanska*, Književni krug Split, Split 1992.
188. Žic 1998: Igor Žic, *Kratka povijest grada Rijeke*, Adamić, Rijeka 1998.

UREDNIČKA NAPOMENA

U knjizi se prvi put objavljuju tekstovi: *Filološke teme i dileme u 19. stoljeću*, *Riječki filološki krug* i *Fran Kurelac*; za tekstove o Jakovu Antunu Mikoču i Boži Babiću prilagođeni su i dopunjeni dijelovi knjige *Hrvatsko pomorsko nazivlje – Božo Babić, njegovi prethodnici i nastavljači* (Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1998.), dok su tekstovi o riječkim filolozima Vinku Pacelu, Ivanu Dežmanu i Franu Pilepiću prerađeni i dopunjeni sljedeći autoričini članci objavljeni u zbornicima radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa *Riječki filološki dani* i znanstvenoga skupa *Sveti Vid*:

1. "Rečnik lječničkoga nazivlja" Kurelčeva sljedbenika Ivana Dežmana, *Riječki filološki dani*; knj. 7, Rijeka 1996., str. 155-162.
2. Rječnik liječničkoga nazivlja Riječanina Ivana Dežmana. – Sveti Vid (Zbornik), sv. 2., Rijeka, 1997., str. 147-156.
3. *Riječki profesor Vinko Pacel*, Sveti Vid (Zbornik) sv. 2., Rijeka 1997., str. 189-198.
4. Odnos riječkih leksikografa 19. stoljeća prema filološkim školama, *Riječki filološki dani*, knj. 3, Rijeka 2000., str. 425-438.
5. *Fran Pilepić*, *Riječki filološki dani*, knj. 5, Rijeka 2004., str. 515-524.
6. *Vinko Pacel*, *Riječki filološki dani*, knj. 6, Rijeka 2006., str. 11-28.

KAZALO IMENA

- Albrecht, Dragutin – 92
Alighieri, Dante – 119
Andrić, Nikola – 45, 183
Anić, Vladimir – 183
Antić, Vinko – 67, 85, 111, 183
Appendini, Franjo Marija – 10, 16, 49
Augustinović, Đuro – 8, 14, 19, 21, 23, 39, 41, 102, 125

Babić, Božo – 8, 36, 37, 43, 56, 105, 109, 120, 127, 132, 136, 138, 139, 141-160, 161, 163, 164, 167, 168, 171, 172, 175, 176, 179, 180, 182, 183
Babić, Stjepan – 149, 183
Babukić, Vjekoslav – 18, 32, 162, 165, 169, 173, 177, 181
Bach, Aleksandar – 69, 84
Barač, Milutin – 39
Baras, Frano – 48, 183
Barčić, Erazmo – 38, 39, 42, 111
Barić, Eugenija – 183
Baštijan, Mate – 38
Batušić, Nikola – 91, 92, 183
Belostenec, Ivan – 18, 103, 125
Bembo, Pietro – 119
Berezina, Leonida – 39
Beyer, Josip – 39
Blažeković, Tatjana – 183

Boccaccio, Giovanni – 119
Bonaparte, Napoleon – 48, 49
Brešić, Vinko – 73
Breyer, Mirko – 47, 50, 60, 183
Brlić, Ignjat Alojzije – 10, 16, 18
Broz, Ivan – 14, 17, 25
Brozović, Dalibor – 183
Budisavljević, Bude – 7, 8, 34, 38, 43, 45, 47, 48, 62, 90, 112, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 184
Bunjevac, Josip – 53

Carducci, Giosuè – 111
Carić, Juraj – 140, 159, 184
Crnadko, Đuro – 69
Crnić, Rudolf – 36, 184

Čop, Milivoj – 53, 128, 184
Črnčić, Ivan – 7, 8, 24, 38, 44, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 172, 176, 178, 180, 182

Dadić, Žarko – 184
Damin, Narcis – 37, 39
Damjanović, Stjepan – 184
Daničić, Đuro – 69, 70, 71, 109, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 184

- Della Bella, Ardelio – 49, 103, 114
 Demeter, Dimitrije – 11, 22, 50, 58, 69, 71, 184
 Derenčin, Marijan – 39, 40, 41
 Derkos, Ivan – 11
 Despot, Loretana – 10, 184
 Deželić, Đuro – 87, 109
 Dežman, Ivan – 7, 8, 23, 34, 37, 39, 43, 48, 53, 63, 85-109, 112, 113, 161, 163, 164, 166, 168, 171, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 184
 Dežman, Milivoj – 88
 Divković, Mirko – 39
 Došen, Vid – 20
 Drašković, Janko – 11, 50
 Drechsler, Branko – 47, 48, 53, 62, 185
 Drobnić, Josip – 32
 Duraković, Tereza – 185
- Dorđević, Vladan – 93
 Đurđević, Ignjat – 55
 Đurkovečki, Josip – 9
- Erjavec, Fran – 75
- Fabković, Škender – 130
 Fabrio, Nedjeljko – 62
 Fiamin, Ivan – 7, 8, 38, 39, 44, 48, 161, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 172, 174, 176, 178, 180, 182
 Filipović, Ivan – 109
 Fio, Oliver – 128
 Folnegović, Fran – 111
 Frankopan, Fran Krsto – 17, 91
- Franković, Fran – 39
 Gaj, Ljudevit – 11, 12, 14, 17, 19, 20, 23, 48, 50, 58, 69, 70
 Ghyczi, Franjica – 39
 Givović, Mate – 39
 Glumac, Vladimir – 128, 133, 185
 Gostl, Igor – 67, 75, 78, 120, 185
 Grabovac, Filip – 20
 Grimm, Jacob Ludwig Carl – 119
 Grimm, Wilhelm Carl – 119
 Grlović, Milan – 47, 67, 76, 185
 Gundulić, Ivan – 103, 162, 165, 169, 173, 177, 181
- Habdelić, Juraj – 103, 107, 125
 Ham, Sanda – 47, 185
 Hanka, Václav – 50
 Harambašić, August – 43
 Havlička-Borovski, Karel – 51
 Holjevac, Sanja – 185
 Humboldt, Alexander von – 31, 72, 81
- Iveković, Franjo – 25, 185
- Jagić, Jelka – 62, 65
 Jagić, Sidonija – 62
 Jagić, Vatroslav – 20, 25, 56, 58, 62, 81, 113, 124, 125, 186
 Jambrešić, Andrija – 103, 125, 137, 186
 Jarc, Anton – 74
 Jelačić, Josip – 63, 150
 Jembrih, Alojz – 186

- Jonke, Ljudevit – 114, 123, 125, 186
 Jungmann, Josef – 119
 Jurišić, Blaž – 128, 134, 138, 139, 186
- Kačić Miošić, Andrija – 20, 145
 Kanižlić, Antun – 20
 Karadžić Stefanović, Vuk – 23, 32, 50, 69, 71, 102, 103, 108, 114, 115, 116, 123
 Karas, Vjekoslav – 12
 Karković, Nikola – 144
 Karletzky, Antonio – 41, 42, 94, 120, 123
 Karletzky, Francesco – 41, 42, 94, 120, 123
 Karletzky, Giuseppe – 41, 42, 94, 120, 123
 Karletzky, Lovro (Lorenzo) – 41, 42, 94, 120, 123
 Karletzky, Rosina – 41
 Kasumović, Dezider – 157
 Kašić, Bartol – 9, 10, 24
 Katančić, Matija Petar – 10, 24, 123
 Katičić, Radoslav – 9, 11, 186
 Kazali, Antun Pasko – 38, 39, 145
 Kerdić, Milan – 118
 Kolenić, Ljiljana – 186
 Kollár, Ján – 50
 Kostić, Josip – 82
 Kranjčević, Silvije Strahimir – 144
 Kraus, Ludwig August – 103
 Kresnik, Fran – 39
 Kristijanović, Ignac – 9, 14, 127
 Krtalić, Ivan – 47
- Kujundžić, Andrija – 14
 Kukuljević Sakcinski, Ivan – 12, 37, 50, 69, 71, 74, 130
 Kumičić, Eugen – 43
 Kurelac, Fran – 7, 8, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45-65, 67, 69, 71, 72, 74, 75, 79, 80, 81, 83, 85, 91, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 117, 125, 127, 132, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 186, 187
 Kuretić, Bogdan – 69
 Kuzmanić, Ante – 14, 15, 16, 19, 23, 24, 125, 127
 Kvaternik, Eugen – 38, 39, 43, 73
- Laginja, Matko – 38, 39
 Lalnague, Ivan Krstitelj – 94, 103
 Lemuth, Beatrice – 39
 Lemuth, Carolina – 39
 Lentulaj, Mirko – 53
 Linić, Josip – 115
 Lisac, Josip – 187
 Lisinski, Vatroslav – 12
 Lochmer, Aleksandar – 157, 158
 Lukežić, Irvin – 15, 44, 45, 111, 187
- Ljubić, Šime – 37, 39, 75
- Malić, Dragica – 187
 Mamić, Mile – 69
 Manzoni, Alessandro – 24

- Maretić, Tomo – 25, 36, 75, 113, 114, 118, 123, 126, 187, 188
- Marković, Franjo – 91, 92, 95
- Marmont, Auguste Frédéric Vies de – 48, 49
- Martinac, pop – 11
- Martinolić, Josip – 39
- Matijević, Josip – 9
- Mavrović, Marija – 39
- Mažić, Matija – 128, 129, 188
- Mažuranić, Antun – 8, 17, 37, 38, 39, 44, 74, 161, 162, 165, 169, 172, 173, 176, 177, 180, 181
- Mažuranić, Ivan – 11, 14, 38, 39, 40, 53, 69, 71, 162, 165, 169, 173, 177, 181
- Mažuranić, Matija – 12
- Mažuranić, Vladimir – 188
- Medanić, D. – 133
- Mesić, Matija – 75
- Meyner, Dragutin – 129
- Mihaljević, Milica – 188
- Mihanović, Antun – 11, 43
- Mikalja, Jakov – 49, 103
- Miklošič, Franc – 69, 71, 113
- Mikoč, Jakov Antun – 8, 35, 36, 37, 39, 43, 56, 109, 127-140, 141, 142, 148, 149, 152, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 172, 175, 176, 179, 180, 182, 188
- Milčetić, Ivan – 39
- Modéc, Ljudevit – 109
- Moguš, Milan – 9, 10, 11, 13, 25, 28, 29, 44, 188, 189
- Mohović (Mohovich), Emidio – 42
- Molnar, Eugenija – 39
- Mozin, Dominique Joseph – 49
- Nemčić Gostovinski, Antun – 12
- Neustaedter, Mihovil – 94
- Nikolić-Hoyt, Anja – 153, 189
- Nosić, Milan – 189
- Novaković, Stojan – 113
- Nugent, Albert – 69
- Nyomárkay, István – 189
- Obad, Stijepo – 189
- Oršić, Josipa – 93
- Ožegović, Mirko – 39
- Pacel, Vinko – 8, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 43, 64, 67-84, 161, 163, 165, 169, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 189
- Pančić, Josip – 38, 39
- Parčić, Dragutin – 36, 120, 139, 189
- Partaš, Josip – 14, 189
- Pavić, Emerik – 94
- Pavletić, Božo – 133
- Pavlinović, Mihovil – 24, 102
- Pejaković, Stjepan – 69, 70, 71
- Perkovic, Ivan – 87
- Petrarca, Francesco – 119
- Pilepić, Fran – 7, 8, 37, 39, 43, 48, 63, 85, 87, 90, 111-126, 161, 163, 165, 166, 169, 171, 172, 174, 176, 178, 180, 182, 190
- Popović, Spiro – 20
- Pranjković, Ivo – 44, 45, 48, 60, 69, 74, 109, 190

- Praus, Josip – 72, 74
- Preradović, Petar – 11, 85, 112
- Pritchard, Boris – 190
- Rački, Andrija – 190
- Rački, Franjo – 38, 39, 53, 75, 77, 78, 124, 190
- Raguž, Mirko – 14, 16, 190
- Rakovac, Dragutin – 11, 12
- Randić, Jakov – 37, 38
- Rapacka, Joanna – 190
- Rauch, Levin – 53
- Rauchmüller, Franz – 128, 132
- Regne, Francois de – 82
- Reljković, Matija Antun – 20
- Rezza, Ercole – 42
- Roić, Luka – 151
- Rožić, Vatroslav – 36, 191
- Rusić (Rosa), Stjepan – 24
- Salviati, Leonardo – 119
- Samardžija, Marko – 9, 191
- Schödler, J. E. – 23
- Schwarzenberger, Adolf – 50
- Selak, Ante – 191
- Sesar, Dubravka – 191
- Sladović, Mane – 102, 103
- Smičiklas, Tadija – 37, 38, 39
- Smith, William E. – 129
- Smodek, Matija – 11
- Soćanac, Lelija – 191
- Spinčić, Vjekoslav – 38, 39
- Sreznjevski, Ismail Ivanovič – 51, 113
- Stanojević, Stanoje – 47, 142
- Starčević, Ante – 39, 43, 111, 112, 115, 118
- Starčević, David – 111
- Starčević, Šime – 10, 14, 15, 18, 19, 23, 49, 191
- Stazić, Andrija – 24
- Stepanić, Željko – 191
- Stojević, Milorad – 15, 95, 192
- Stolac, Diana – 11, 128, 142, 192
- Strčić, Mirjana – 44, 192
- Strčić, Petar – 44, 192
- Strohal, Rudolf – 39
- Strossmayer, Josip Juraj – 39, 51
- Stroy, Mihael – 12
- Stuli, Bernard – 128, 132, 133, 192
- Stulli, Joakim – 10, 49, 103, 107
- Supilo, Fran – 42
- Sušnik, Franjo – 137
- Šenoa, August – 58, 87, 88, 90, 92
- Šimunković, Ljerka – 193
- Šišić, Ferdo – 10, 193
- Škarić, Ivan Matija – 24, 123
- Šojat, Olga – 193
- Šokčević, Josip – 74
- Šporer, Albert – 151
- Šporer, Juraj Matija – 39
- Štoos, Pavao – 11
- Štrbec, Stanislav – 15, 193
- Štúr, Ľudovít – 50

- Šulek, Bogoslav – 12, 15, 20, 21, 22, 34, 35, 36, 43, 45, 56, 67, 69, 71, 74, 75, 77, 78, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 120, 127, 136, 137, 138, 139, 145, 152, 160, 162, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 174, 177, 178, 181, 182, 193
- Tafra, Branka – 193
- Tegetthoff, Wilhelm von – 144
- Thomas, George – 193
- Torbar, Josip – 67, 75, 105, 193
- Tossoni, Josip – 53
- Trdenić, Julka – 39
- Trdina, Janez – 37, 39, 84
- Trnski, Ivan – 85, 90, 112
- Turk, Marija – 47, 60, 193
- Twardzik, Waclaw – 194
- Užarević, Jakov – 162, 165, 169, 173, 177, 181
- Vallner, Marija – 39
- Valušnik, Andrija – 111
- Valjavec, Matija – 73
- Veber Tkalčević, Adolfo – 8, 15, 21, 24, 25, 30, 35, 36, 38, 44, 45, 47, 53, 56, 58, 60, 61, 69, 74, 75, 81, 109, 113, 117, 125, 127, 161, 162, 165, 169, 172, 176, 177, 180, 181, 194
- Vežić, Vladislav – 32, 33, 72, 194
- Vidović, Radovan – 128, 132, 139, 159, 194
- Vince, Zlatko – 9, 13, 15, 19, 20, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 32, 35, 47, 60, 69, 70, 72, 91, 109, 111, 142, 194
- Vladmirović, Luka – 94
- Vodnik, Branko - v. Drechsler – 47, 48, 53, 62, 185
- Vodopić, Mate – 145
- Voltić, Josip – 10, 103
- Vončina, Josip – 9, 11, 18, 25, 55, 194, 195
- Vrančić, Faust – 9, 103, 137
- Vranjican, Ambroz – 69
- Vranjicani-Dobrinović, Josip – 40, 72
- Vraz, Stanko – 11, 12
- Vrbančić, Slavoljub – 74
- Vukelić, Lavoslav – 38, 63, 64, 65
- Vukotinović, Ljudevit – 11, 12
- Zajc, Ivan – 38, 39, 87, 92
- Završnik, Josip – 43
- Zay, Kate – 39
- Zelić-Bučan, Benedikta – 11, 195
- Zimmermann, Robert – 95
- Zorić, Mate – 195
- Zrinski, Petar – 17, 91
- Žic, Igor – 195
- Žulić, Pavao – 75

Izlaženje knjige omogućili su:
Odjel gradske uprave za kulturu, Rijeka
Upravni odjel za školstvo i društvene djelatnosti
Primorsko-goranske županije

Priprema i tisak
DP Tiskara d.o.o. Rijeka

Naklada
400 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA RIJEKA

UDK 811.163.42-05
801(497.5)"18"

STOLAC, Diana
Riječki filološki portreti / Diana Stolic. - Rijeka : Filozofski fakultet u Rijeci, 2006.
- (Biblioteka časopisa *Fluminensia* ; knj. 2)

Bibliografija. - Sažeci na više jezika.

ISBN 953-6104-52-0

I. Filolozi -- Hrvatska -- Biografije II. Filološke škole -- Hrvatska -- 19. st.

110717029

Diana Stolic rođena je 1956. godine u Zagrebu, gdje je završila osnovnu školu i gimnaziju, te studij kroatistike i opće lingvistike na Filozofskom fakultetu. Na istome je fakultetu magistrirala 1988., a doktorirala 1996. godine temama iz povijesti hrvatskoga jezika.

Dvije je godine radila kao lektor hrvatskoga jezika na Filozofskom fakultetu u Pragu, a sada je izvanredni profesor na Odsjeku za kroatistiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci. Vanjski je suradnik Filozofskoga fakulteta u Puli i u Splitu te Sveučilišta u Zadru. Sudjeluje u radu poslijediplomskih studija na sveučilištima u Rijeci i Zagrebu.

Članica je uredništva, i jedno vrijeme glavna urednica, znanstvenoga časopisa *Fluminensia* i glavna urednica dvaju zbornika *Riječki filološki dani* te niza od šest zbornika radova Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku. Uredila je monografije Filozofskoga fakulteta u Rijeci i Pomorske škole u Bakru.

Sudjelovala je na šezdesetak hrvatskih i međunarodnih znanstvenih skupova. Objavila je sedamdesetak znanstvenih radova s temama iz povijesti hrvatskoga jezika, hrvatskoga standardnog jezika, a posebno sintakse i leksikologije.

Riječke je filološke teme obrađivala na znanstvenim skupovima *Riječki filološki dani*, *Sveti Vid* i *Rijeka i Riječani u medicinskoj povijesti* te na stranicama časopisa *Fluminensia* i *Dometi*.

Godine 1998. u Izdavačkom centru Rijeka objavljena joj je knjiga *Hrvatsko pomorsko nazivlje - Božo Babić, njegovi prethodnici i nastavljači*, monografski prikaz jednoipolstoljetnoga razvoja hrvatske pomorske leksikografije.

